

LAKATOS BÁLINT

**PANNONIAE LUCTUS – EGY HUMANISTA ANTOLÓGIA
ÉS A TÖRÖKELLENES HABSBURG–LENGYEL ÖSSZEFOGÁS KÍSÉRLETE,
1544**

A törökellenes harcok egyik következményeként a gyász mint különböző irodalmi formákban kifejezett életérzés Mohács után nagy teret nyert a magyarországi (és tágabb értelemben véve a közép-európai) latin nyelvű irodalomban. Az utóbbi évtizedekben felvirágzó magyarországi irodalmi toposzkutatás, különösen az ún. *querela Hungariae*, azaz a Magyarország panasza-toposz vizsgálata alapján nyilvánvalóvá vált, hogy az ország pusztulásának tragédiája, a sivár és csüggesztő jelen képzete a kor irodalmi szókincsében a gyász, a panasz, a romlás (*luctus, querela, ruina*) gyakori és hangsúlyos alkalmazásában is megmutatkozik.¹ A *Pannoniae luctus* címet viselő, 1544-ben Krakkóban megjelent antológia – melyet az irodalomtörténet az első magyar tárgyú humanista antológiaként tart számon – kétségkívül ebbe a körbe tartozik. Magyarország (Pannonia) gyászáról, azaz a magyarázó alcím szerint (*Quo principum aliquot, et insignium virorum mortes, aliique funesti casus deplorantur*) a Magyarországot életüket áldozó hősök (királyok és más kiválóságok) tragikus haláláról szólnak a benne található versek.

A *Pannoniae luctus* a kötetvégi kolofon illetve az előszó alapján 1544. június 5-én jelent meg Hieronymus Vietor krakkói nyomdájában.² A 24 számozatlan levélből álló nyolcadrét (10×15 cm-es) kötetecske több példányban maradt fenn napjainkra. Egy messzebbre került példányon kívül (London, British Library) az összes többi a közép-európai térségben maradt – kettőt őriznek Lengyelországban (Krakkó, Biblioteka

¹ TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1969 (Modern Filológiai Füzetek, 6), 39; HOPP Lajos, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*, Bp., Balassi, 1992 (Humanizmus és Reformáció, 19); IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, 8; ÁCS Pál, „Apocalypsis cum figuris”: *A régi magyar irodalom történelemképe* = Á. P., „Az idő ósága”: *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris–2000, 2001, 149–164. A korábbi irodalomból BENDA Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története (a XV–XVII. században)*, Bp., 1937, 27, 35, 47.

² *Pannoniae luctus: Quo principum aliquot, et insignium virorum mortes, aliique funesti casus deplorantur*, Cracoviae, Hieronymus Vietor, 1544 – a továbbiakban: PL(1). C8r [= 24r]: *Hieronymus Vietor Cracoviae excudebat Anno MDXLIII*. (A jegyzetekben csak az ivszámot adom, a levélszámot a függelékben visszakereshető. A számozás mikéntjére: BORSA Gedeon, *Gyakorlati tudnivalók a régi nyomtatványokról* = *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2003³, 33; az itt javasolt jelölési módtól csak abban tértek el, hogy az íven belüli levél számát nem teszem alsó indexbe.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Polskiej Akademii Nauk és Wrocław, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk), egyet Bécsben (Österreichische Nationalbibliothek), egyet Turócszentmártonban (Matica Slovenská), Budapesten pedig egyet-egyet az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában illetve az Egyetemi Könyvtárban.³ További három példány jelenlegi meglétét (Chreptow; Augsburg, Stadtbibliothek; Kolozsvár, Unitárius Collegium könyvtára) egyelőre nem tudtam ellenőrizni.⁴

A kötetet fellapozva a szerzők és a versek sokfélesége az, ami először feltűnik. A címlapon szereplő hatsoros disztichont is beleértve 90 költeményt számolhatunk össze. (A verseket a hivatkozáshoz beszámoltam; a vers címe, szerzője, terjedelme és kötetbeli helye a számok alapján a függelékben közölt mutatóból kereshető vissza.) Közülük négy görög nyelvű, a többi latin.⁵ Metrikailag nem nagyon változatosak: túlnyomó részük disztichon, hiszen a műfajhoz, a mondanivalóhoz ez illik legjobban. Csupán öt eltérő mértékű vers van, egy jambikus trimeter (2), két horatiusi epódoszokat idéző trimetrum iambicum cum dimetro Archilochio (8, 24) és két hendecasyllabus (78, 79). A kötetet prózai részek keretezik: az elején Vietor ajánlása, a végén három, mintegy függelékben közölt, Mohács előtti (a török elleni harccal kapcsolatos) levél található.

Ez a kilencven költemény összesen 14 szerző munkája. Az egyes szerzőket a kötetben szereplő verseik száma alapján csoportosítva meglepő az eredmény: „súlyuk” ugyanis jócskán eltérő (a nevek a versek számának csökkenő sorrendjében, azonos számú vers esetén névsorrendbe szedve).⁶

³ RMK III, 356; Karol ESTREICHER, *Bibliografia Polska*, XXIV, Kraków, Czicarkami Drukarzi Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1912 (Bibliografia Polska, III/13), 51; *Rola krakowskich drukarzy w kulturze węgierskiej – Die Rolle des krakauer Druckwesens in der ungarischen Kultur – A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben*, összeáll. P. VÁSÁRHELYI Judit, DÖRNYEI Sándor, KERTÉSZ Balázs, Bp., Balassi, 2000, 343 (II, 74. sz.); *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur: Editiones non Hungarice et extra Hungariam impressae*, comp. Elisabetha SOLTÉSZ, Catharina VELENCZEI, Agnes W. SALGÓ, Bp., OSZK, 1990, III, 1885. Az Ossolineum eredetileg Lembergben (ma Lviv, Ukrajna) működött, ezért az RMK és Estreicher is még Lemberget adja meg lelőhelyként. A BEK (restaurált állapotú) példányát a régi számon (RMK III, 89) tartják nyilván. Ezt, ill. az OSZK-ban őrzött példányt tanulmányoztam. Weszprémi István a *Pannoniae luctus* új, 1798-as és 1799-es kiadásai [lásd 106. jegyzet, jelölésük: PL(2) és PL(3)] elé írt bevezetőjében csak az augsburgi, bécsi, nagycenki példányokat ismerte, de említ még egy, a 18. században ellopott varsói példányt is: PL(2), V–VI; PL(3), V–VI. Az itt említett nagycenki Széchényi-könyvtár példánya az OSZK példányával azonos a pecsét szerint. A BEK példánya címlapjának alján valószínűleg 18. század végi kézírással: *Libellus longe rarissimus, et qui fortasse in Biblioth. Augustana superstes sit. Ita Janociana habent Vol. I. §. 78. pag. 203.* Ugyanez a kéz az A3–C8 közötti recto lapokat megszámozta 1–22-ig. A bejegyzés Jan Daniel Andrzej JANOCKI, a Załuski-könyvtár tudós könyvtárosa *Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae* c. munkájának I. kötetére (Varsó, 1776) utal. Vö. 107. jegyzet.

⁴ Az RMK III, 356. a chreptowi, ESTREICHER, *i. m.*, XXIV, 51. az augsburgi példányt nem ismeri. Utóbbira az adatot éppen Janocki tartotta fenn, vö. 3. jegyzet. A kolozsvári példány ma valószínűleg a Román Tudomány Akadémia kolozsvári részlegének (Academia Româna, Filiala din Cluj) könyvtárában található.

⁵ Görög nyelvű: 22–24, 28.

⁶ A szerzők itt a kötetbeli, humanista nevükön szerepelnek. A címlapvers szerzője nincs feltüntetve, ezért itt nem vettem figyelembe.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Szerző neve (és nem humanista névalakja)	Versek száma
Iohannes Langus (Johann Lange)	25
Georgius Vernerus (Georg Wernher)	19
Valentinus Ecchius (Valentin Eck)	14
Georgius Logus (Georg von Logau)	10
Caspar Ursinus Velius	5
Iohannes Antoninus Cassoviensis (Kassai Antoninus János)	3
Lazarus Bonamicus (Lazzaro Bonamico)	3
Stanislaus Glandinus (Stanisław Aichler)	3
Clemens Ianicius (Klemens Janicki)	2
Ludovicus Brassicanus (Johann Ludwig Köll)	1
Ioachimus Camerarius	1
Anselmus Ephorinus (Anselm Schultze)	1
Iacobus Piso	1
Iohannes Rosinus (Johann Rosslens)	1

(A továbbiakban Caspar Ursinus Velius és az utolsó öt szerzőt csak humanista nevükön említem.) Négy olyan költőt találunk (Lange, Wernher, Eck, Logau), akik az egész kötet karakterét meghatározzák, hiszen ők írták a versek háromnegyedét. Ez ugyanakkor azt jelenti, hogy a szerzők több mint fele csak egy-két költeménnyel szerepel az antológiában. (A versek terjedelmét vizsgálva is hasonló az eredmény: a négy leggyakoribb szerző jegyzi a leghosszabb terjedelmű verseket is; az első hét szerző sorrendje változatlan.)⁷

A szerzők közül hárman a kiadás idején már nincsenek az élők sorában: Caspar Ursinus Velius (†1539), Klemens Janicki (†1542) és Iacobus Piso (†1527). Piso és mellette Kassai Antoninus János egyben versek szereplője is.⁸ Ők ketten magyarországi származásúak. A többiek a tágabban vett Közép-Európa különböző térségeihez kötődnek. Vannak közöttük sziléziai születésűek (Ephorinus, Lange, Logau, Wernher, Ursinus Velius – illetve maga Vietor, a nyomdász), lengyelországiak, mint Janicki vagy Aichler, németek, mint a Lipcsében élő Camerarius vagy a lindai születésű, utóbb Magyarországon letelepedett Eck. A híres padovai tanár Lazzaro Bonamico révén pedig az itáliaiak is képviselve vannak.

A *Pannoniae luctus* szerkezetéről az utóbbi években két kutató is tett megállapításokat. Hopp Lajos rövid áttekintésében inkább csak az antológia tematikáját jellemzi, ezért csoportosítását (1. jeles családok vigasztalása és Magyarország romlása; 2. elesett hősök sírfelirata; 3. túlélők; 4. lengyelek) nem alkalmazhatjuk vizsgálódásunk kiindulópontjaként, mert az ezekben a csoportokba tartozó költemények teljesen véletlenszerűen helyez-

⁷ Lange 275, Wernher 208, Eck 96, Logau 74 sorral szerepel (az ötödik Caspar Ursinus Velius már csak 28 sorral).

⁸ *Iacobus Piso Transylvanus regis Lodovici praeceptor sibi ipsi* (13); Kassai Antoninus János atyjához, családjához és atyai barátaihoz intézett versei (82–84).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

kednek el a kötetben.⁹ Az Imre Mihály által megállapított három témakör (1. a csata-vesztésre vonatkozó „versegyüttes”: csata, II. Lajos, Mária, elesettek; 2. a Mohács utáni török hódítás katonai hőseit sirató versek, elesett várak, városok allegóriái; 3. a humanista költőcsoport arisztokrata mecénásainak dicsérete) már alkalmasabb, hiszen a kötet alcíméből indul ki.¹⁰ Az első csoport tényleg jól körülhatárolható: az 1–10. költemények tartoznak ide. A második csoport viszont túl összetett. Ugyan a Mária királyné után következő személyek (11–38) egyike sem a mohácsi csatában halt meg, de nem mind katonák; az elesett várak, elfoglalt városok pedig két különálló egységbe vannak besorolva, hiszen Buda a 38–40., a többi vár és város pedig sorrendben a 60–65. A harmadik, a mecénás-csoport pedig azért problematikus, mert a kiemelt szereplők (Thurzók, Szalaházy) ugyan arisztokraták, de a kötet végén már alacsony rangú személyek (például Iosephus Tectander krakkói orvos) is szerepelnek. Imre rendszerezése tehát árnyalásra, pontosításra szorul.

A megfejtés a tematikus elrendezés bizonyos szabályszerűségeiben rejtőzhet. Áruklódó a legelső, tízelemű csoport, és ha ennek folytatásaképpen sorban végignézzük a verseket, a következő kilenc csoport rajzolódik ki:

I.	1–10.	Mohács és a királyi pár sorsa (a címlapverssel)
II.	11–20.	<i>Előkelők 1.</i> Fontosabb udvari emberek (Mohács előttiek, ill. Ferdinánd-pártiak) (Bornemissza, Piso, Beriszló, Gosztonyi, a Báthory család)
III.	21–30.	<i>Mecénások 1.</i> Szalaházy Tamás püspök, kancellár (Ferdinánd-párti)
IV.	31–40.	<i>Előkelők 2.</i> Más Ferdinánd-pártiak (Thuróczy, Macedóniai, Bakics, Osztroics, Gerendi) és János-pártiak (János király, Brodarics István); Buda eleste
V.	41–46.	Hieronim Łaski diplomata (János-, majd Ferdinánd-párti)
VI.	47–59.	<i>Mecénások 2.</i> Thurzók (Elek, János, János boroszlói, Szaniszló olmützi püspök), Frangepán Ferenc érsek
VII.	60–65.	<i>1541 óta elesett magyar várak és városok</i> (Pécs, Esztergom, Székesfehérvár, Visegrád)
VIII.	66–76.	Újlaki Ferenc győri, majd egri püspök anyja, Klára
IX.	77–90.	<i>„Személyes kapcsolatok”</i> : Révay Ferencné, Szepsi Bálint, Kassai Antoninus János, Iosephus Tectander. Beriszló Péter erényessége (90)

Jól látható, hogy a kötet első fele szabályosabb. Négy, egyenként tízelemű ciklusban sorban következnek a királyi pár (II. Lajos és Mária), a magyar udvar később Ferdinánd oldalára állt tagjai, majd egy szintén Ferdinánd-párti kancellár, egri és veszprémi püspök mecénás, Szalaházy Tamás. Ezután jön az előkelők másik csoportjának füzére. Itt a

⁹ HOPP, *i. m.*, 105.

¹⁰ IMRE, *i. m.*, 38.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

kritika, a Szapolyai-párttal való szembenállás is hangsúlyos (János király jellemzése, 36), amelyet betetőz a török által a János-párttól cselvel megszerzett Buda panasza (38–40). A többi csoport már nem szabályos tízes formát mutat. A János király pártjáról Ferdinándéra álló Hieronim Łaski, a híres lengyel diplomata áll összekötő szereplőként a kötet közepén, majd az ugyancsak lengyel kapcsolatokkal bíró Thurzók következnek; mecenatúrájuk dicsérete Szalaházyéra rímel. Ezután megint egy tematikus-kronologikus ciklus áll: a Buda után elesett várak és városok allegóriái – elfoglalásuk időrendjében. A VIII. és IX. ciklus már egész szabálytalan, talán kisebb alegységekre, 3–4–5 elemű részekre bontható tovább. A 90. vers kettős szerepű: lezár, illetve a következő „függelék” történeti dokumentumaihoz teremti meg az átvezetést. Mindezek alapján az antológia a Mohács utáni 18 év önmagán túlmutató, sajátos politikai panteonjának tekinthető.

A kötet verseit mindössze két műfaji csoportra oszthatjuk: epigrammákra és elégiákra. Az epigramma klasszikus jellemzői – rövid, feliratszerű formai jegyek, disztichon vagy különlegesebb, „görögösebb” hendecasyllabus mint versmérték – a *Pannoniae luctus* epigrammáira is illenek; az antológia darabjai a szűkebb értelemben vett epigrammatikus témát variálják: hősi tettek, erények, dicsőség. Nagyon sok helyen megtalálható a csattanószerű végződés, tanulság, szentencia (pl. 9, 19, 27, 33–34, 46, 59, 67, 87) – és ez gyakran a haza sorsára utal, megteremtve az összefüggést az egyéni sors és a haza sorsa között. A hosszabb terjedelmű, több disztichonban vagy jambikus trimeterben, esetleg a horatiusi óda mintájára valamilyen más görög (pl. arkhilokhoszi) versmértékben írt elégiák hagyományosan a fájdalom, a gyász megjelenítésére is szolgálnak, nem véletlen, hogy antológiánkban hangsúlyos szerepet kapnak. A kötet élén álló ajánlásában viszont Vietor így határozza meg a verseket: *epitaphia atque elogia*. Ez tartalmi szempontból lefedí a kötet verseit: *epitaphium* a sírfeliratot imitáló vers (műfajilag epigramma), *elogium* vagy *epicedium* minden más (nem sírfelíratra emlékeztető) gyászvers (amely formailag lehet epigramma és elégia is).¹¹

A műfaji homogeneitás a stílusra is kihat. A formai és nyelvi igényesség nem pusztán a megjelenítő erő szolgálatában áll, hanem kifejezetten humanista formai bravúrok, mutatóanyagok eszköze is. Ilyen például a Logau által Bornemissza János királyi nevelőről, pozsonyi ispánról írt epigrammapár (11–12), melyben ugyanazokat a sorokat más sorrendbe helyezve eltérő értelművé válik a Bornemissza szájába adott szöveg,¹² vagy Wernhernek Szalaházy Tamás tiszteletére írt költeményei, melyek egymás görög és latin nyelvű változatai (28–29). (Ez a ciklus azért is figyelemre méltó, mert az antológia mind a négy görög verse itt található.)

A versek többsége kevés elemből építkezik; általában hasonló fordulatokat, hasonló dramatikai fogásokat, hasonló toposzokat tartalmaz. A nagyrészt funerális témakörbe tartozó elemek néhány kulcsszó (például a *fama*, *gloria*, *virtus*, *decus*) köré csoportosít-

¹¹ PL(1), A1r. HOPP, *i. m.*, 105. más műfaji meghatározást ad (epigrammatikus jellegű elégiákról és epicediumokról ír), figyelmen kívül hagyva az ajánlás szövegét. (Vietor meghatározásában az *atque* szó esetleg magyarázó értelműnek is vehető, a terjedelemre célozva: „rövid gyászversek”).

¹² Ezek (11./12. epigramma sorszámaival): 1./1. *Corvino*; 5./3. *Lodovicus amabat (amavit)*; 6./4. *Qui tuus in vita dulcis alumnus erat*; 7./5. *adverso sub Marte*; 9./7. *Non tamen ante, novo patriae quam rege creato*.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

hatók. Az egyes szereplők ábrázolása – függetlenül attól, hogy allegorikus alakok vagy történelmi személyiségek – topikus: méltóságuktól, betöltött hivataluktól vagy szerepüktől függ, azaz személyes történetük önmagán túlmutató példázattá válik.¹³ Jellegzetes típusok egyrészt a *fides* megtestesítői: az uralkodó iránt hűséggel, a haza iránt felelősségtudattal áthatott, felelős államférfiak (Bornemissza), a nádor (Báthory), a kancellár (Szalaházy), a diplomata-főpap (Gosztonyi János, Macedóniai László, Frangepán Ferenc), az udvarmester (Thuróczy Miklós), az udvari humanista (Piso), illetve a rettenthetlen vitézségű katonák, a *virtus* letéteményesei (Bakics Pál, Osztrics Miklós, Varkocs György). A katonaportrék közé tartozik Beriszló Péter veszprémi püspök és horvát-szlavón bán is, aki a Mohácsot megelőző évtizedben utolsóként küzdött sikerrel az oszmánok ellen (15, 90).¹⁴

Néhány esetben az ábrázolt személyt ókori figurákhoz, hősökhez hasonlítják,¹⁵ vagy esetleg szerepet kap az illető családja is, és az ősöktől a családfőn át a legfiatalabb generációig bezárólag tablószerű csoportképet kapunk (Báthory István és családja 17–20, Thurzó Elek és családja 47–49). Itt megjelennek az asszonyok is: az odaadó hitvesek, az érző anyák, a gyászoló özvegyek – mint például Mária özvegy királyné (10) vagy Révay Ferencné Gyulai Borbála (78,5–6).

A kötetbe való bekerülés indoka mindig a példaadás. Olyan figurákat látunk, akik teljesítik kötelességüket – Pannonia ügyéért vállalják az áldozatot, akár a halált is. Ebből a szempontból az első ciklus Mohács-témája igen hangsúlyos, de a tömegből természetesen a fiatalon elhunyt király, II. Lajos eszményített alakja emelkedik ki (2–5). Látjuk a mohácsi csatateret (7–9)¹⁶ is, az egyik vers, Wernher 8. elégiája 46 sorban a hősi halottakat is felsorolja.¹⁷ (Elképzelhető, hogy szerzője Brodarics István 1527-ben Krakóban megjelent *Historia verissimáját* használta fel a megíráskor.)¹⁸ De a hős már általában nem Isten vagy Jézus Krisztus segítségét kéri áldozatához, hanem a kikerülhetetlen *fatum* szerint vállalja azt (lásd pl. 10,12; 36,4; 57,13; 59,2; 60,6; 87,4), mert a világban minden a *fortuna* játékszere, ahogy azt egy helyen Zsófia mazóviai hercegnő, Báthory István nádor özvegye ki is mondja (*Quid nos quam varii ludibria tristia casus / Fortunaequae gravis pars miseranda sumus.* 19,11–12).

¹³ Ezt az allegorizáló szemléletű technikát nevezi ÁCS, 1. jegyzetben *i. m.*, 155. figuratív történetmondásnak.

¹⁴ KÖBLÖS József, *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában: A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával*, Bp., MTA TTI, 1994 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 12), 337; lásd még a prózai függelék 1. sz. levelét (X. Leó pápa Beriszló Péterhez).

¹⁵ Eck Frangepán Ferencről: *Nestora consilio, Ciceronem vicerat ore, / Et pietate Titum, religione Numam* (57,7–8); Lange Varkocs Györgyöt Deciuszal és a Scipiókkal állítja párhuzamba (64,10).

¹⁶ A 9,1–6. leírása a mintát Ovidius *Heroides*-éből veszi, mégpedig az első levélből, ahol Pénélopé szól a távollévő Odüsszeuszhoz.

¹⁷ A versemérték és a hangvétel a horatiusi epódoszokat idézi. (Pl. Hor. Epod. 2,9: Ergo aut adulta vitium propagine – a propagine sorvégződés itt a 19. sorban fordul elő.)

¹⁸ Viszont a királyi oklevelek méltóságsoraihoz hasonló brodaricsi szöveg nem „egyedi” ahhoz, hogy az átvétel bizonyítható lenne. Stephanus BRODERICUS, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*, ed. Petrus KULCSÁR, Bp., 1985 (BSMRAe: Series nova, 6), 232. mondat. A főpapok esetében (8,13–22) a sorrend ugyanaz, csak Csulai Móré Fülöp pécsi püspök kerül a végére, akit a költő meg is szólít. A főurak listája (8,23–34) viszont teljesen eltér.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

Különösen hatásos az a típus, ahol a költemény a hajdani dicsőség képét az elkeserítő, gyászos jelennel állítja szembe (*Pannonia de se*, 1).¹⁹ Ez a múlt–jelen szembeállítás megjelenhet a gazdagság–szegénység (Gerendi Miklós, 35) vagy a hazafiság és hontalanság, a számkivetettség és a befogadottság (Macedóniai László, 32)²⁰ összefüggésében is. A halott hősök azon keseregnek, hogy haláluk, áldozatvállalásuk nem tudta megszüntetni a haza romlását (pl. 14,9–10; 27,2; 34,1–2, 5–6). Ennek a fordítottjaként a megszemélyesített Patria is gyászolja fiát (Szalaházyt, 25, vagy Łaskit, 45).

A versek láthatárán föl-fölbukkanó ellenség, a török szintén topikus tulajdonságokkal bír: *ferox, barbarus, saevus, superbus* – azaz idegen, keleti zsarnok, aki őrzöngve tör be a meggyöngült országba, ahogy azt Camerarius kötetindító versében (*Lodovico regi Pannoniae*, 2) a halott II. Lajos király szelleme megfogalmazza: *Patefacta est ianua furori Turcico* (2,12).²¹ Szerepe különösen a városallegóriáknál domborodik ki: a meghódított, elpusztított városokra (Székesfehérvár: *triste cadaver ego* 63,4) rabigát helyez, mely *gravius funere* (Pécs: 60,4). A törökről mindig mások beszélnek, csupán az Esztergom elestéről szóló versben szólal meg (*ut dives sceptris pareat ora meis* 61,4).

Minek köszönhető ez az állapot? A polgárháborús meghasonlásnak (29,6: *dira seditione*). A Habsburg-párti, aulikus szemszögből a felelős a Szapolyai-párt, a belső ellenség (25,5: *hostis domesticus*). Lépten-nyomon utalnak erre a versek. Például Gosztonyi János elszántságának dicsérete is (16,4: *Nec dubitavit ob hoc mortis obire diem*) a János-párt kritikája, hiszen a püspököt 1527-ben János király hívei kínozták halálra.²²

János király ellen az egyik közkeletű vád az, hogy készakarva késett el a csatából (8,31–34).²³ A másik, ennél sokkal súlyosabb, hogy szövetséget kötött a törökkel. A kancellár Szalaházy szájába adott szavak kategorikusak: *Foedera cum Turcis iungit foeda tyrannus, / Regnandi insanis concitus a furiis* (26,3–4); *Vita ingrata fuit socio regnante tyranno / Et mihi cum Turcis foedra nulla placent* (27,3–4). Ez a kárhozatos szövetkezés tette lehetővé a török hódítást – hangoztatja.

János király személyesen is megjelenik az egyik versben (36). A fentiek után különösen hálás költői téma lenne ábrázolni személyiségének torzult, zsarnoki vonásait, eszelősségét. Johann Lange verse viszont jóval visszafogottabb: egy megtört, haláltusáját vívó öregembert láthatunk, aki utolsó mondataival is hazaszeretetéről tesz tanúbizonyságot.

¹⁹ A vers szerzője még nem azonosított, de feltehetően a négyek valamelyike írta, mégpedig az antológia anyagának megszerkesztése alatt vagy után (lásd alább). A Budát (40) és Pécsét (60) megszemélyesítő epigramma bizonyos fokú hasonlósága Johann Lange szerzőségére mutat. Vö. IMRE, *i. m.*, 43.

²⁰ Életére lásd OBERMAYER Erzsébet, HORVÁTH István Károly, *Macedóniai László: Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben*, Száz, 93(1959), 773–801. Bécsben halt meg 1536-ban.

²¹ A szóválasztás – az ókori líra szerelmi jeleneteiből is ismert ajtócska, a *ianua* – áttételesen a megerőszkolós képzetét is kelti. Ugyanez Pécs (60), illetve Székesfehérvár (62) allegóriája esetében is megfigyelhető.

²² KÖBLÖS, 14. jegyzetben *i. m.*, 293–294. (A történetíró Szerémi György számol be halálának körülményeiről.)

²³ A csatában elesett testvérétől, Györgytől kérdi a költő: *Sed quod Georgi te tacebit saeculum / Zapolitani nominis? / Qui regna fratris victimae in modum tui / Tuo sacrasti sanguine*. Ugyanakkor lehetséges, hogy Wernher saját korábbi, Szapolyai György halálára írt versére (is) kívánt utalni, lásd Gustav BAUCH, *Deutsche Scholaren in Krakau in der Zeit der Renaissance 1460 bis 1520*, Breslau, Marcus, 1901, 75.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXXIII. évfolyam 3. szám

Rex oculos moriens quum clausit morte Ioannes,
Sic fertur summos ore dedisse sonos:
„Tempora dura mihi vivo patriaeque fuere.
Posteritas habeat fata secunda precor.”
Dixit sed saevae rapuerunt verba procellae,
Saecula Pannoniam deteriora premunt.

A méltóságteljes ábrázolás fő oka valószínűleg a lengyel uralkodó körök (különösen János apósa, Zsigmond király) esetleges érzékenysége. Ezért János királyt inkább a körülmények által megcsalt, becsapott és halálában a sors csapásaitól megtört, saját korlátait és vállalkozása értelmetlenségét belátó személyiségnek láttatja a vers. Lange még attól is óvakodik, hogy felelősségét beismerő vallomást adjon a király szájába.²⁴

A király halála (1540) után a magyar főváros elvesztése (1541) következik, ezért szerepel Buda a többi városallegóriától elkülönítve, a IV. ciklus végén. A három epigramma három különböző szempontból dolgozza fel a témát. Mindhárom Johann Lange műve. Az elsőben a költő siratja meg a várost. (Érdekes a már-már himnikus hang a megszólításban: *O lux, o magnum nostrae decus, inclyta Buda / Pannoniae, o regum, Caesari-dumque parens* – 38,1–2.) A másodikban (39) egy jelenetet kerekít: ha Nagy Lajos, Zsigmond vagy Mátyás király feljőnnének az Elysiumból és meglátnák hajdani ragyogó székvárosukat, mélységesen csalódva térnének oda vissza. A harmadik versben a meg személyesített Buda beszél és Pannoniához hasonlóan felpanaszolja csúfos elfoglalását, a török szószegő cselét (40,3–4).

Az ellenség legyőzésének vagy legalábbis megállításának, a *luctus* megszüntetésének letéteményese természetesen Ferdinánd király és a Habsburg-ház lehet. A magyar király nem jelenik meg önálló versben, csak egyes helyeken történik rá utalás, néha éppen a János királlyal és híveivel szemben megfogalmazott kritikával egyidejűleg. Szalaházy például (26) saját tehetségét, hűségét, műveltségét, szónoki képességeit veti latba, hogy ezzel is törvényes – ti. a „zsarnok” ellenkirállyal szemben törvényes – királyát (26,5: *legitimum regem*) segítse. Máskor Ferdinánd (és családja, valamint bátyja, V. Károly) dicsőítésével találkozunk, erre az özvegy Mária királynét bemutató elégia teremt alkalmat (10,1–8).²⁵

A *Pannoniae luctus* egységes hangvétele ellenére a benne összegyűjtött versek nyilván több év eltéréssel keletkeztek. Erre külső érveket a versek esetleges korábbi kötetekben való megjelenése (ezzel kapcsolatban még további, aprólékos kutatás szükséges), belső érveket pedig a bennük foglalt esemény időpontja szolgáltathat. A legkorábbi

²⁴ *Procellae* – vö. *fata*. A *fata* finom célzássá válik, ha tudjuk, hogy Izabella királyné jelmondata a *Sic fata volunt* volt. VERESS Endre, *Izabella királyné 1519–1559*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1901 (Magyar Történelmi Életrajzok), 334; BARLAY Ö. Szabolcs, *Romon virág: Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*, Bp., Széphealom Könyvműhely, 2001², 60–64, 363.

²⁵ Az elégia egy hasonlattal zárul, mely TRENCSENÝI-WALDAPFEL Imre, *Erasmus és magyar barátai*, Bp., Officina, 1941 (Officina Képeskönyvek, 30–31), 95. szerint Erasmus *De vidua Christiana* c. művéből való, szinte szó szerinti átvétel (10,17–18).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. évfolyam 1. szám

réteghez tartozhat például Iacobus Piso saját maga által írt sírfelirata (13), hiszen Piso már 1527-ben meghalt. (Epigrammája vagy Logau révén került a kötetbe, aki egykor személyesen is ismerte, vagy még inkább Wernher révén, aki Újlaki Ferencről megkapva a kéziratot, Bécsben a *Pannoniae luctus* után egy évtizeddel, 1554-ben ki is adta Piso összegyűjtött verseit. Az itteni sírfelirat abban a kötetben is szerepel.)²⁶ De még a Pisonál is régebbiek lehetnek a Mohács előtt, 1520-ban elhunyt Thurzó János boroszlói püspök (52–54)²⁷ vagy az 1508-ban elhalálozott idősb Thurzó János tiszteletére (50) írt költemények. Ezek az 1520-as évek első felének irányába mutatnak, egyben bizonyítékai a sziléziai Logau és a mecénás Thurzó János kapcsolatának is.

Köztes csoportot jelenthetnek az 1530–1540/41 között keletkezett versek. Ilyen lehet például a Báthory István nádorról (†1530) szóló vers vagy a III., a Szalaházy-ciklus (†1537) is. A legnagyobb számban viszont még „frissebb” epigrammák és elégiák szerepelnek. Ezeknek egy része lehet olyan is, mely ugyan korábbi eseményről vagy korábban meghalt közéleti szereplőről szól, de feltehetőleg a szerkesztés előtt/alatt a tematikus hiányok pótlásaként, kitöltéseként született. Másik részük viszont kifejezetten 1542-re, 1543-ra vagy egyenesen 1544 első felére datálható. Ilyen például Buda panasza: a 40,3–4-ben említett *cetera regna* gyűlése minden bizonnyal az 1542. februári speyeri birodalmi gyűlésre utal, ahol több tízezres sereg felállítását határozták el Buda visszavételére.²⁸ Ezzel a haddal szeptember végén eredménytelenül ostromolták Pestet. A költemény tehát 1542 februárja után keletkezett. Pest ostromakor halt meg az antológiában szereplő Osztrics (Ostrosith) Miklós is, tehát Eck verse 1542 végén vagy később íródott. A legkésőbbi elégia kétségkívül a Visegrád várának elestéről szóló Eck-vers (65), hiszen a török a várat alig két hónappal az antológia megjelenése előtt, 1544 áprilisában foglalta el.

A *Pannoniae luctus* legnyíltabb politikai üzenetét is ugyanebben a ciklusban találjuk, az Esztergomról szóló, Johann Lange által írt vers zárósoraiban:

Theutonis Istrogranum sed enim tellusque Polona,
Si cor habent armis restituisse volent.

²⁶ Michael DENIS, *Wiens Buchdruckergeschicht[e] bis MDLX*, Wien, Wappler, 1782, 511–513. A kiadást sokáig elveszettnek hitték, de Borsa Gedeon megtalálta egy példányt a krakkói egyetem könyvtárában. KLANICZAY Tibor, *A valódi és az ál Pison-versek* = K. T., *Stílus, nemzet és civilizáció*, vál., szerk. KLANICZAY Gábor, KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2001 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 4), 158, 161–162; KATONA Tünde, *Georg Werner – ein oberschlesischer Humanist: Sein Schaffen für Ungarns Kultur und Literatur* = *Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*, Hrsg. Gerhard KOSELLEK, Bielefeld, Aisthesis, 2000, 271.

²⁷ Thurzó János boroszlói püspök (†1520. aug. 2.). *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi sive summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series*, III, 1503–1600, incoh. Guilelmus van GULIK, absolvit Conradus EUBEL, ed. alteram curavit Ludovicus SCHMITZ-KALLENBERG, Monasterii, Regensberg, 1923, 337; *Series episcoporum ecclesiae catholicae, quotquot innotuerunt a beato Petro apostolo*, ed. Pius Bonifacius GAMS, Leipzig, Hiersemann, 1931², 264.

²⁸ *Cetera, perfidiae nolint ut fidere tantae, / Convenit erumnis discere regna meis.*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Id quoque consilium respublica tota sequetur,
Pellere publicitus publica damna decet. (61,7–10.)²⁹

Politikai színvállás ez: a lengyeleknek segíteniük kell Esztergom visszafoglalásában – és ezáltal a török kiűzésében is. A *respublica* itt hangsúlyos, valószínűleg a lengyel Rzeczpospolita tükörfordítása. A vers a pusztítás képe után a törökellenes harc ésszerűségét (*consilium*) hangsúlyozza. (Lange német öntudatának bizonyítéka lehet, hogy egyrészt Esztergom nevéként a németesebb alakot – Istrogranum ~ Gran – használja a magyar–latin Strigonium helyett,³⁰ másrészt szerinte hangsúlyosan *Theutonis armis* kell a vereséget megtorolni.)

Azt, hogy antológiánk a lengyel közvéleménynek szólt, több más részlet is alátámasztja. A már említett, Visegrád elestéről szóló vers zárósora (formálisan a magyarokhoz fordulva) a késlekedés veszélyére figyelmeztet: *Pannonii exemplo discite quaeo meo* (65,8). Feltűnő az a formális apróság is, hogy Lange Beriszló Péterről szóló 15. költeményének címében a csak a magyar viszonyokat ismerők számára érthető *banus* (bán) helyett *prorex* áll.³¹ Hangsúlyos a kifejezetten lengyel (Hieronim Łaski, Zsófia mázóviai hercegnő, Tectander krakkói orvos) vagy lengyel kapcsolatokkal rendelkező szereplők (János király, Brodarics István, a Thurzó család, Kassai Antoninus János) felvontatása. Különösen Łaski szerepe kitüntetett, hiszen a János, majd Ferdinánd király szolgálatában álló, híres-hírhedt diplomatának³² külön ciklust szentelnek, melyben Langén kívül csak a lengyelországi szerzők (Janicki, Aichler, Ephorinus) szerepelnek. Aichler és Ephorinus ráadásul csak a Łaski-versekkel képviseltetik magukat a kötetben. A *Patria eidem* című Aichler-epigramma (45) egyébként éppen a gyűjtemény közepére esik.

Az antológia élén ajánlólevél áll, Hieronymus Vietor tollából. Vietor a 16. század első évtizedeinek Bécsben, majd Krakkóban működő egyik leghíresebb nyomdásza. 1517-ben teszi át működését Bécsből Krakkóba, ahol különböző arisztokrata pártfogói és az egyetemi könyvigény révén hamar sikeres lesz. 1535-ben elnyeri a királyi kancellária nyomdásza (*regiae cancellariae typographus*) címet is.³³ Az ajánlólevél címzettje Pereg

²⁹ „De akarja csak majd a lengyel föld – ha van szíve –, hogy Esztergom német fegyverekkel legyen helyreállítva. Az egész köztársaság azt a (hadi)tervet kövesse (coni. hort.): illendő a közellenséget közös erővel (*publicitus*) elűzni!” Az eredeti kiadásban a 7. sorban *sedemim* egybeírva szerepel.

³⁰ Vö. 8,13 (a szintén német, de magyar nemességet nyert Wernher versében Strigonium szerepel).

³¹ További vizsgálódást igényelne, hogy vajon a vers Langénál korábban is ugyanezzel a címmel szerepelt-e. A „függelék” I. levelének címzésében ugyanúgy *prorex* található.

³² Utolsó konstantinápolyi követsége alkalmával a Ferdinándra haragvó szultán őrizetben tartotta, csak Bu-da török elfoglalása után szabadult, halálos betegen, egyesek szerint megmérgezték. (Lange verse is erre utal: *Turca... malus incauto lenta venena dedit* 41,3–4.) 1541 decemberében Késmárkon hunyt el.

³³ DENIS, 26. jegyzetben *i. m.*, VII–XI; BAUCH, *Deutsche Scholaren...*, 23. jegyzetben *i. m.*, 54; BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., Tankönyvkiadó, 1958, 47. A sziléziai Liebenthalban (ma Lubomierz, Lengyelország) született az 1480-as évek első felében. 1497-től járt egyetemre Krakkóban (1499: baccalaureus), itt tanulta ki a nyomdászatot is. 1508-ban Bécsben telepszik le; először egy bérelt nyomdában, később (1510-től) saját felszereléssel kezd működni. Sorra jelenteti meg igényes, főleg latin és görög, kisebb részt német nyelvű kiadványait. Az 1510-es években Johann Singrienerrel (Singrenius) társul, közösen jegyzik a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Albert pécsi prépost, Ferdinánd római és magyar király tanácsosa és főquaestora.³⁴ A *summus quaestor* humanista cím valójában a Ferdinánd király által szervezett és a Mohács utáni Magyar Királyság közigazgatásának legfontosabb szerepét betöltő hivatali testület, a Magyar Kamara elnöki tisztét (*praefectus Camarae*) takarja.³⁵ Peregit 1531-ben pécsi prépostként és királyi titkárként nevezte ki I. Ferdinánd a Magyar Kamara titkárának.³⁶ 1532-ben követ Zsigmond lengyel király krakkói udvarában. 1535-ben koronaügyészként a koronajavadalmakat felügyelte, majd 1537-ben ért pályája csúcsára: ekkor lett a Magyar Kamara elnöke. Tisztségét 1546 októberében bekövetkezett haláláig viselte.³⁷ Az ajánlás szövegének fő mondanivalója, hogy bár Pannonia válságos helyzetben van és gyászolja elesett hőseit – melyre Viator a kötet megjelenítésével is fel kívánja hívni a figyelmet –, mégis az ország Peregi és a hozzá hasonlók révén fenn fog maradni, a jövő nemzedéke pedig végül vissza fogja szerezni a régi dicsőséget is. Ez annál gyorsabban fog bekövetkezni, minél lelkesebben és tevékenyebben fognak össze.³⁸

A könyvkiadás iratlan szabályai szerint az ajánlás annak szól, aki a kiadást támogatta. Viator magyar vonatkozású kiadványainak megfigyelhető sajátossága, hogy a címlapon vagy a kötet végén Magyarország címere található, és emellett minden külön megjegyzés nélkül (a magyar nyelvűek esetében) egy Perényi- vagy Frangepán-címer vagy (a latin nyelvűek esetében) egy Thurzó-címer, attól függően, hogy melyik család támogatta a megjelenést.³⁹ A *Pannoniae luctus*ban azonban nincs címer. Ez azt is jelentheti, hogy Viator saját költségén adta ki a kötetet, ahogy Kovács Endre és az ő nyomán mások is feltételezik.⁴⁰ Az ajánlás kissé szűkszavú szövegét is értelmezhetjük így, hiszen Viator a kiadás személyes indítóokaként hivatkozik a „gyászra”. De a szövegből az is kiderül, hogy Viator a hősök tiszteletére írt epitaphiumokat és elogiumokat a barátaival gyűjtette össze, tehát az antológia összeállítását nem ő, hanem ezek a személyek végezték. Peregi Albertről pedig azt tudjuk meg, hogy a kötet szerzőivel is jó barátságban van, részben ez

nyomatványok jó részét. DENIS, *i. m.*, VIII. áttelepését 1515-re helyezi. V. ECSÉDY Judit, *A krakkói nyomdászat szerepe a XVI. századi magyar művelődésben = Rola krakowskich drukarzy*, 3. jegyzetben *i. m.*, 144. többször említi krakkói konkurensével az egyes munkákra szerzhető királyi privilégium miatti pereskedését.

³⁴ *Reverenda virtute et dignitate viro, D. Alberto a Pereg Quinqueecclesiarum praeposito, inclityi Romanorum regis etc. in Hungaria consiliario, et quaestori summo*. 1544-ben még nem I. Ferdinánd, hanem bátyja, V. Károly a német-római császár.

³⁵ EMBER Győző, *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*, Bp., Budapest Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet, 1946 (A MOL Kiadványai, III, 1), 131; FALLENBÜCHL Zoltán, *Magyarország főméltóságai 1526–1848*, Bp., Maecenas, 1988, 109.

³⁶ EMBER, *i. m.*, 122, 124 (Albert deák); GECSÉNYI Lajos, *A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről: A Magyar Kamara vezetői és tanácsosai a 16. században = Magyar évszázadok: Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*, szerk. ORMOS Mária, Bp., Osiris, 2003, 103.

³⁷ FALLENBÜCHL, *i. m.*, 109, 113.

³⁸ PL(1), A2f–v.

³⁹ V. ECSÉDY, 33. jegyzetben *i. m.*, 138–140.

⁴⁰ KOVÁCS Endre, *A krakkói egyetem és a magyar művelődés: Adalékok a magyar–lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez*, Bp., Akadémiai, 1964, 164; V. ECSÉDY, *i. m.*, 137. Lásd még az *Új magyar irodalmi lexikon* III. kötetében CSONKA Ferenc szócikkét (Bp., 2000³, 1694).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. CXXXV. évfolyam 3. szám

is indokolja, miért neki szól az ajánlás.⁴¹ Kézenfekvő tehát azt gondolni, hogy Vietor azért nem említi a kiadásban segédkező barátait, mert azokat a mecénás, Peregi is ismeri, vagyis Vietor barátai egyszersmind a kötet szerzői. Ezt az a szövegrész is alátámasztja, mely a Pereginek szóló ajánlás okainak indoklását vezeti be, közvetlenül az összegyűjtés említése után: Vietornak akkor „jut eszébe” Peregi, amikor megkérdik tőle, vajon kinek ajánlja a könyvecskét: *Quaerenti autem mihi, cui potissimum hic libellus a me donaretur, tu mihi primus occurristi...*⁴² A szövegbe jogosan érthető bele, hogy a versek összegyűjtésében és kiadásában segédkező barátai a kérdezők.

Joggal feltételezhető, hogy a szerzők között találjuk a kötet szerkesztőjét vagy szerkesztőit. A négy legtöbbet szereplő szerző közül Georg Wernherről biztosan tudjuk, hogy Peregivel szoros kapcsolatban állt, hiszen munkatársa volt: 1534-től a Pozsonyban székelő Magyar Kamara pénztárnoka (Peregi ekkor ugyanitt titkár), 1538-tól kamarai tanácsos (Peregi pedig az elnök). Wernher 1539-től sárosi főkapitány is lett, kezében összpontosult a felsőmagyarországi királyi jövedelmek kezelése, tehát már hivatalból is fontos volt, hogy Peregivel jó viszonyban legyen.⁴³ Ugyancsak kapcsolatban állhatott Peregivel Valentin Eck, aki krakkói tanárkodása után szintén Magyarországon telepedett le. (Thurzó Elek pártfogoltjaként bártfai iskolamester, majd bíró lett.) Lange és Logau pedig Ferdinánd diplomata-titkár humanistáiként szintúgy kapcsolatba kerülhettek Peregivel. Mind a négyen ismerhették Vietort is, hiszen egyetemi tanulmányait Krakkóban is végezték. Ők tehát minden valószínűség szerint részt vettek a *Pannoniae luctus* szerkesztésében. Ez egyrészt a Vietor által is említett gyűjtőmunkát jelentette: összeszedték a témához és az alkalomhoz illő verseket, köztük sajátjaikat is (esetleg a szövegen itt-ott változtatva, bár ennek megállapításához kiterjedt kutatásra lenne szükség). Másrészt a tematikai hiányok pótlására, ahogy a versek némelyikének szövegösszefüggéseiből is sejthető, a hiányzó témák megverselését egymás között oszthatták ki. Ez magyarázhatja négyük verseinek kötetbeli dominanciáját, és a kötet „egy kaptafára készült” versei révén a formai és tartalmi egységességet, mely persze műveltségük és politikai világnézetük hasonlóságából is fakadt.

⁴¹ PL(1), A2r: *Quia vero eos collugentibus omnibus bonis decessisse constat, non potui facere, quin memoriae eorum scripta ab aliquot doctis epitaphia atque elogia quorum mihi amici quidam mei copiam fecerunt, in libellum redigerem et in officina mea typis excusa publicarem.* PL(1), A2v: *...tu mihi primus occurristi, quem et eorum, qui vita honeste functi sunt, laudibus cum primis delectari, et huius scripti authoribus peramicum esse cognovi.*

⁴² PL(1), A2v.

⁴³ KATONA, 26. jegyzetben *i. m.*, 270–271; Elfriede RENSING, *Georg Wernher (1490?–1556): Präsident der Zipser Kammer*, A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, 3(1933), 40–58; OBORNI Teréz, *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556*, Bp., Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 2002 (Fons Könyvek, 1), 44; CSEPREGI Zoltán, *Bújócskázó életrajz: Wernher György (1490?–1556) hányatott ifjúsága*, Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 29(2006), 45. Vietor, Wernher és Peregi együttműködésének bizonyítéka Peregi 1538. május 9-én Pozsonyban Sylvester Jánoshoz írt levele, melyet a Vietor által Wernheren és Peregin át Sylvesternek küldött könyvhöz (Dévai Bíró Mátyás *Orthographia Ungaricájához*) mellékelte. BALÁZS, 33. jegyzetben *i. m.*, 88–89, 164–165. A latin nyelvű levél eredetijét lásd DÉVAI BÍRÓ Mátyás, *At tiz parantsolatnac ah hit ágazatinac... mag'arazatt'a*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1897. függelékében.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. CXXXV. évfolyam 3. szám

De mi a helyzet a többiekkel – a kültaggokkal vagy a már halottakkal? Miért éppen ők a szerzők? Ennek megértésében egymás közötti kapcsolataik számbavétele segíthet. Először az egyes szerzők életpályájára és munkásságára vonatkozó adatok közül gyűjtöttem ki azokat, melyek kapcsolataik bizonyítékai. Ezeket egy meghatározott szempontok alapján kialakított adatbázisba foglaltam.⁴⁴ Az eljárás a pszichológiában is alkalmazott szociometriai vizsgálatra hasonlít,⁴⁵ azzal a jelentős különbséggel, hogy míg ott előre kialakított szempontrendszer szerint kérdőív alapján folytatott egyidejű adatgyűjtést végeznek, itt töredékes adatok utólagos összegyűjtéséről és utólag kialakított szempontrendszer szerinti értékeléséről van szó. Nyilvánvaló, hogy nem kaphatunk objektíven megalapozott eredményt, ráadásul az információ megosztásának bizonyos véletlenszerűsége (miről maradt adat, mi került el az adatgyűjtő figyelmét) az így kialakított kép jelentős torzulásait idézheti elő: a jól adatolt kapcsolatok jelentősebbeknek, a kevésbé adatoltak jelentéktelenebbeknek tűnhetnek a valóságnál. Ezt bizonyos mértékig éppen a *Pannoniae luctus*szal mint ennek a kapcsolati hálózatnak a „lenyomatával” korrigálhatjuk. Az adatbázist az alábbi szociogram képezi le (minden kör egy személyt jelöl, benne nevének első betűivel; a szaggatott vonal a bizonytalan kapcsolatot jelenti).⁴⁶

- ANT** Iohannes Antoninus Cassoviensis / **Kassai Antoninus János** (1499–1563): 1524-ben Rotterdami Erasmus háziorvosa, majd az 1530-as évektől lengyel királyi udvari orvos és a krakkói egyetem magyar bursájának pártfogója.
- BON** Lazarus Bonamicus / **Lazzaro Bonamico** (1479–1552): a padovai egyetem latin- és görög tanára.
- BRA** **Iohannes Ludovicus Brassicanus** / Johann Ludwig Köhl (†1549): királyi tanácsos, a bécsi egyetem kánonjogtanára, a jogi kar dékánja, majd 1542-ben az egyetem rektora.
- [CAM]** **Ioachimus Camerarius** / Joachim Kammermeister (1500–1574): híres protestáns humanista és teológus, a tübingeni, majd a lipcsei egyetem görög tanára.

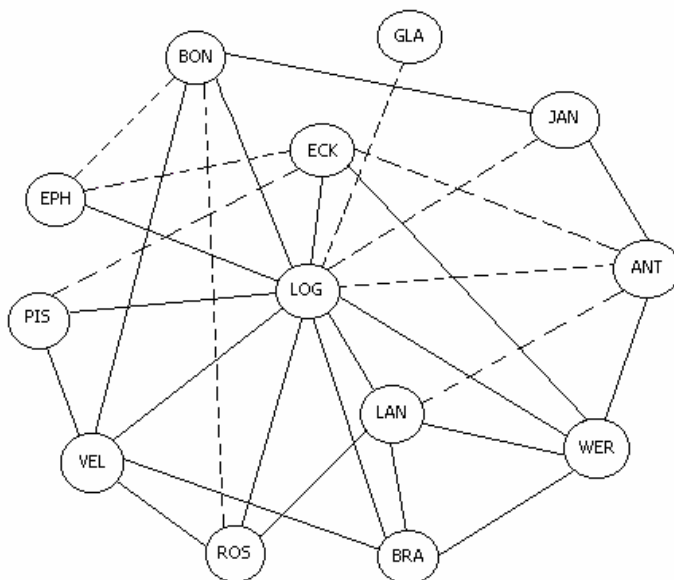
⁴⁴ Az adatbázist terjedelmi korlátok miatt nem közölhetem. Az alábbi kapcsolati típusokat alakítottam ki: mester–tanítvány, találkozás, tiszteletadás (pl. egyik a másiktól megemlékezik), támogatás (pl. beajánlás), közlés (pl. egyik a másik munkáját publikálja), együttműködés (pl. egyetemi tanulótársak, politikai harcostársak), levél (ha nem ismertem a tartalmát, függetlenül a formától), vendéglátás, illetve „x” (távoli ismeretség vagy kapcsolatra utaló egyéb nyom, pl. egy időben voltak ugyanott, együtt szerepeltek kötetben stb.). Arra törekedtem, hogy egy adatot csak egy kategóriába soroljak. Összesen 94 rekordot kaptam. A kapcsolat irányát (pl. ki kit támogat, ki kinek ír levelet) figyelmen kívül hagytam, azt mindkét szereplőhöz felvettem (így jött létre a 188 tételes személyre rendezett lista), mert a szociogram készítésekor így ellenőrizni is tudtam magam. Végül a kapcsolati típusok mindegyikét azonos értékűnek vettem, mert a súlyozás még nagyobb torzulásokat eredményezne.

⁴⁵ Lásd MÉREI Ferenc, *Közösségek rejtett hálózata: A szociometriai értelmezés*, Bp., Közgazdasági és Jogi, 1971¹; Bp., Osiris, 2003³.

⁴⁶ A szociogramról hiányzik Ioachimus Camerarius; esetében egyelőre nem sikerült kapcsolatot kimutatnom. Neve a listában ezért []-ben szerepel.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 5. szám

- ECK** Valentinus Ecchius / **Valentin Eck** (1493 k.–1546 u.): krakkói egyetemi oktató, bártfai iskolamester, majd 1527-től bíró.
- EPH** **Anselmus Ephorinus** / Anselm Schultz (1495 k.?–1540 k.): 1528-ban a krakkói egyetem docense, emellett egy ideig a Vietor-nyomda korrektora. 1532–36 között Padovában kísérőtanár, itt orvostudományi fokozatot is szerez.
- GLA** Stanislaus Glandinus / **Stanisław Aichler**: mindkét jog doktora, lengyel királyi kincstartó. 1539-ben Izabella és Szapolyai János esküvőjére ír nászéneket.
- JAN** Clemens Ianitius / **Klemens Janicki**, Klemens z Januszkowa (1516–1542/43): költő, Piotr Kmita krakkói vajda pártfogoltjaként 1537–38-ban Padovában tanul. 1540–42 között gołaczewy-i plébános.
- LAN** Iohannes Langus / **Johann Lange** (1503–1567): tudós grécista, 1536-tól boroszlói püspöki titkár, majd az 1540-es években I. Ferdinánd lengyelországi követe.
- LOG** Georgius Logus / **Georg von Logau** (1500 k.–1553): udvari tanácsos, titkár, követ, 1537-től Hofpfalzgraf és főhercegi nevelő, pályája végén boroszlói prépost.
- PIS** **Iacobus Piso** (†1527): magyar királyi titkár és követ, II. Lajos nevelője.
- ROS** **Iohannes Rosinus** / Johann Rosslens (†1545): zwettli, majd 1544-től bécsi prépost és a bécsi egyetem alkancellárja, Ferdinánd gyermekeinek nevelője.
- VEL** **Caspar Ursinus Velius** (1493 k.–1539): 1524-től a bécsi egyetem retorikatanára, 1526-tól Ferdinánd udvari történetírója és 1532-től főhercegi tanító.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

WER Georgius Vernerus / **Georg Wernher** (1490 k.–1556): brassói, majd eperjesi iskolamester és jegyző, városi követ, később I. Ferdinánd tanácsosa, 1534-től kamarai pénztárnok, kamarai tanácsos, 1539-től sárosi főkapitány és a felső-magyarországi királyi jövedelmek kezelője.

A szerzőket – néhány kivétellel (Bonamico, Camerarius és Piso csak lazán, külső tagokként kapcsolódnak) – három nagyobb csoportra oszthatjuk: 1. a négy leggyakrabban szereplő szerzőre (Eck, Lange, Logau, Wernher); 2. a bécsi udvari-egyetemi humanistákra (Rosinus, Brassicanus, Ursinus Velius) és 3. a „krakkói csoportra” (Janicki, Aichler, Antoninus János, Ephorinus). Persze a négy leggyakrabban szereplő szerző közül például Logaut és Langét sorolhatnánk a többi bécsi humanista közé, vagy esetleg kialakíthatnánk egy „magyarországi” csoportot (Antoninus János, Eck, Piso, Wernher) is, de az antológia keletkezéstörténete szempontjából a fentebbi, hármas csoportosítás a használható modell, ami a ciklusokra való felosztás helyességét is alátámaszthatja. A kötet szerkesztését tekintve ugyanis feltűnő, hogy két olyan ciklus van – az V. (Hieronymus Łaski-ról) és a VIII. ciklus (Újlaki Kláráról) –, amelyben a jelzésszerűen szereplő szerzők közül 3–3 tömörül. Az ötödikben három krakkói – Janicki, Ephorinus, Aichler –, az utóbbiban három bécsi humanista – Ursinus Velius, Rosinus, Brassicanus – szerepel. A közöttük lévő két ciklusban (VI–VII.) viszont csak Eck, Lange, Logau és Wernher költeményei fordulnak elő. Az I–III. ciklus esetében mást látunk: itt mindig egyetlen szerző szerepel a négyeken kívül. Az elsőben Camerarius (2), a másodikban Piso (13), a harmadikban pedig mindhárom kötetbeli versével Bonamico (21–23). Kassai Antoninus János költeményei pedig a legutolsó (IX.) ciklusba kerültek, Janicki egy másik versével együtt.

A három csoport egyébként a szociogramon is elkülönül: kívül a felső részen helyezkednek el a krakkóiak (és Bonamicus), alul a bécsiek (ideszámítva Pisót), a négyek pedig Wernher kivéve a körön belül. A hálózat meglepő módon erősen centralizált. Mind-egyik szerző kapcsolatban van a középpontban álló **Georg von Logauval**, de emellett egymással csak korlátozott számú más kapcsolatuk van. Logau Janickin, Aichleren és Antoninus Jánoson kívül, akikkel csak feltehető, de nem bizonyítható kapcsolatban áll, az antológia összes többi szereplőjét ismeri. Ők részben még régi egyetemi ismerősei, ugyanis 1514-től tanul Krakkóban.⁴⁷ Itt feltehetően Wernherrel együtt hallgatják az Eck által tartott poétikai előadást 1514/15-ben.⁴⁸ Rosinust és Bonamicót is tanulmányai alatt ismerte meg személyesen, hiszen az előbbivel 1519–20-ban Bolognában tanul együtt, az

⁴⁷ Idősebb unokafivére, Georg von Loxau (Logschau, későbbi cseh alkancellár) segítségével, lásd 1534-es kötetének ajánlását. Peter SCHAEFFER, *Humanism on Display: The Epistles Dedicatory of Georg von Logau*, *The Sixteenth Century Journal*, 17(1986), 220, 18/c. j. (Loxau Vietort is pénzelt: BALÁZS, 33. jegyzetben *i. m.*, 63).

⁴⁸ BAUCH, *Deutsche Scholaren...*, 23. jegyzetben *i. m.*, 73–74; Gustav BAUCH, *Valentinus Eck und Georg Werner: Zwei Lebensbilder aus der Zeit der Besitzergreifung Ungarns durch die Habsburger*, *Ungarische Revue*, 13(1894), 43; KLENNER Aladár, *Eck Bálint, Thurzó Elek humanista pártfogoltja*, *Pestszenterzsébet*, [1939], 23. CSEPREGI, 43. jegyzetben *i. m.*, 42. szerint Wernher hosszas krakkói tartózkodása nem igazolható egyértelműen.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

utóbbinak pedig 1520–1521-ben Padovában a hallgatója.⁴⁹ De a legszorosabb barátság kétségtelenül Caspar Ursinus Veliushoz fűzi, akivel rendszeresen támogatták egymást (például Ursinus Velius ajánlotta a fiatal Logaut 1516-ban Thurzó János püspök figyelmébe),⁵⁰ segédkeztek egymás kötetének megjelentetésében, sőt 1525/26 fordulóján együtt is vendégeskedtek Budán Iacobus Piso házában.⁵¹

Logau többi kapcsolata már inkább pályája későbbi szakaszához köthető. Bécsi éve alatt (az 1520-as évek második felében) köthetett barátságot Brassicanusszal,⁵² Ephorinusszal pedig 1535–1536-ban együtt lakott itáliai útja alatt Bolognában.⁵³ Lengyel ismeretségei bizonytalanabbak. Már egyetemi éve alatt kapcsolatba kerülhetett velük, de legkésőbb a *Pannoniae luctus* megjelenése előtt néhány évvel, amikor (1540-ben) újból Krakkóban jár, és egy zömmel itteni humanistákat megverselő gyűjteményt ad ki.⁵⁴ Mindezek alapján Logau az antológia létrejöttében az egyik központi szereplőnek tekinthető.

A szociogram másik érdekessége Logau dominanciájával szemben **Johann Lange** periferiális helyzete. Annak ellenére, hogy ő az antológia legtöbbet szereplő szerzője és a politikai üzenettel bíró versek (pl. 36, 61) az ő munkáját dicsérik, kapcsolatai ritkábbak, hiányosaknak tűnnek. Életpályájából is egy visszahúzódó, görög fordításába mélyedő tudós képe rajzolódik ki. Krakkóban Logaunál később, 1520-ban tanul, majd a bécsi egyetemre iratkozik be, tehát hamar megismerkedhet a bécsi humanistákkal, de ezt csak Brassicanus 1527-es és Rosinus 1539-es hozzá írt verse jelzi.⁵⁵ Az 1520-as évek második felében látszólag kiszakad ebből a közegeből: miután Budán is megfordul, a sziléziai Neissében lesz iskolamester (1527), majd 1535-től Schweidnitzben (Caspar Ursinus Velius szülővárosában) jegyző. Innen kerül a boroszlói püspöki titkári állásba (1536), majd néhány évvel később bejut a bécsi udvarba.⁵⁶ Ferdinánd, aki megjutalmazza görög fordításaiért,⁵⁷ elsősorban követeként alkalmazza. Többször is járt, általában Sigismund

⁴⁹ Második patrónusa, Thurzó Szaniszló a pénzt a Thurzó–Fugger cégen keresztül folyósítja, lásd az Anton Fuggernek ajánlott 1534-es auktorkiadásának előszavát: SCHAEFFER, *i. m.*, 221.

⁵⁰ Gustav BAUCH, *Caspar Ursinus Velius, der Hofhistoriograph Ferdinands I. und Erzieher Maximilians II.*, Ungarische Revue, 7(1887), 25; THIENEMANN Tivadar, *Mohács és Erasmus*, Pécs, Dunántúl, 1925 (Minerva-könyvtár, 2), 35.

⁵¹ Logau 1515-ben részt vesz Ursinus Velius első kötetének kiadásában: BAUCH, *Deutsche Scholaren...*, 23. jegyzetben *i. m.*, 74. Ursinus pedig a házában lábadózó Logaut sürgeti 1529-ben versei megjelentetésére: SCHAEFFER, *i. m.*, 222. Vendégeskedésük: DENIS, 26. jegyzetben *i. m.*, 256; BAUCH, *Caspar Ursinus Velius...*, *i. m.*, 206; BALÁZS, 33. jegyzetben *i. m.*, 149.

⁵² Egymásról írt verseik: DENIS, 26. jegyzetben *i. m.*, 287, 348.

⁵³ Henryk BARYCZ, *Historja uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków, Uniwersytet Jagielloński, 1935, 41.

⁵⁴ BAUCH, *Deutsche Scholaren...*, 23. jegyzetben *i. m.*, 75.

⁵⁵ DENIS, 26. jegyzetben *i. m.*, 348, 389.

⁵⁶ KATONA, 26. jegyzetben *i. m.*, 269; Lothar HOFFMANN-ERBRECHT, *Thomas Stoltzer: Leben und Schaffen*, Kassel, Hinnenthal, 1964, 32. Budai szereplésének „zenetörténeti” kérdése (vajon tényleg a királyi kápolna kórusának volt-e a tanítója) még tisztázásra vár.

⁵⁷ A hagyomány szerint Nazianzi Szent Gergely költeményeinek fordításáért Ferdinándtól 500 dukátot kapott (Adolf SCHIMMELPFENNIG, *Johann Lange = Allgemeine Deutsche Biographie*, XVII, Leipzig, Duncker und Humblot, 1883, 638), míg DENIS, 26. jegyzetben *i. m.*, 390. szerint 500 magyar forintot; PL(3), XIV.

von Herberstein társaságában Lengyelországban. 1545-ben segédkezik a lengyel trónörökös Zsigmond Ágost és Habsburg Erzsébet házasságkötésének előkészítésében is.⁵⁸ Élete utolsó évtizedét (1557–1567) azonban már az udvartól távol, Schweidnitzbe visszavonulva töltötte.⁵⁹ Úgy tűnik tehát, hogy nem játszott kezdeményező szerepet, a szerkesztésnél ráosztott feladatot viszont lelkiismeretesen elvégezte.

Az antológia másik két szereplője, **Georg Wernher** és **Valentin Eck** egyaránt Magyarországon telepedett le, ezért a magyar kutatás számára életpályájuk és tevékenységük is jobban ismert, kapcsolatuk is a legjobban adatolt.⁶⁰ Wernher 1514/15-ben Krakóban kerülhetett kapcsolatba Eckkel mint verstani órájának hallgatója. Erre utal, hogy Eck verstani tankönyvében kísérvőrs szerzőjeként is szerepel.⁶¹ Ezután mindketten Magyarországra kerülnek városi közegbe: Eck 1517-től Thurzó Elek támogatásával jut Bártfán tanítói álláshoz, míg Wernher (miután esetleg 1519-ben a bécsi egyetemen is megfordul) 1521 februárjától 1523 decemberéig Brassóban iskolamester és közjegyző, majd 1524-től Eperjesen bukkan fel jegyzőként.⁶² Néhány év alatt mindketten bekerülnek a városvezetésbe, a városi tanács tagjai lesznek, sőt Eck a városbírói tisztséget is betölti.⁶³ De amíg Eck megállapodik Bártfán (az 1520-as években politikai aktivitása mellett sorra jelennek meg értekezései, alkalmi költeményei, kommentárjai, végül a városi iskola rektoraként hal meg 1546 után),⁶⁴ addig Wernher az 1530-as évek elején előbb a felső-magyarországi városok követeként a régió politikai szereplőjévé válik (Ferdinánd-pártisága miatt 1532-ben még Hieronymus Łaski fogságába is esik egy időre),⁶⁵

szerint másik két művéért 500 aranyat kapott. Gyanús az 500-as szám mint topikus elem, valószínűleg mindhárman ugyanazokból a 18. századi életrajzi lexikonokból merítettek.

⁵⁸ DENIS, 26. jegyzetben *i. m.*, 390; BARYCZ, 53. jegyzetben *i. m.*, 58; KOVÁCS, 40. jegyzetben *i. m.*, 165; *Selbst-Biographie Sigismunds Freiherrn von Herberstein 1486–1553 = Fontes Rerum Austriacarum*, I, *Scriptores*, I, Hrsg. Th. G. von KARAJAN, Wien, K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1855, 364. „Am Dreyzehenden tag February zw Wienn ausgezogen. Nach Wisternitz in Mähren, nach Wischa, Cremsier, Keltz, neben Titzein geen Peterwalden, durch Ostra, vndd dann in die Schseien geen Freystättl, da ich mein mitverwonndten, Doctor Hannsen Lanngen, fanndt, den Ich aus Kw. Maj. etc. beuelch dahin zw mir zukommen beschiden hatte.” Herberstein életrajzában közli Lange egy versét, melyet útközben (április 11-én) egyik szállásukon írt: *uo.*, 366.

⁵⁹ DENIS, 26. jegyzetben *i. m.*, 390; SCHIMMELPFENNIG, 57. jegyzetben *i. m.*, 638–639, HOFFMANN-ERBRECHT, 56. jegyzetben *i. m.*, 32.

⁶⁰ Wernherre lásd BAUCH, *Deutsche Scholaren...*, 23. jegyzetben *i. m.*, 75–76; RENSING, 43. jegyzetben *i. m.*; KATONA, 26. jegyzetben *i. m.*; CSEPREGI, 43. jegyzetben *i. m.*; Eckre: BAUCH, *Valentinus Eck...* ill. KLENNER, *Eck Bálint...*, 48. jegyzetben *i. m.* (tévedésekkel).

⁶¹ BAUCH, *Deutsche Scholaren...*, 23. jegyzetben *i. m.*, 75; BAUCH, *Valentinus Eck...*, 48. jegyzetben *i. m.*, 43; RENSING, 43. jegyzetben *i. m.*, 34; KLENNER, 48. jegyzetben *i. m.*, 16–17, 57; CSEPREGI, 43. jegyzetben *i. m.*, 43.

⁶² KATONA, 26. jegyzetben *i. m.*, 269; CSEPREGI, 43. jegyzetben *i. m.*, 43–44.

⁶³ Eck tisztségeit művei előszavaiból állítja össze KLENNER, 48. jegyzetben *i. m.*, 27, 74–79. Wernher 1534-es bírói tisztségének kérdését (BAUCH, *Deutsche Scholaren...*, 23. jegyzetben *i. m.*, 75; RENSING, 43. jegyzetben *i. m.*, 41) az újabb szakirodalom (Katona Tünde, Csepregi Zoltán) nem tárgyalja; még pontosításra vár.

⁶⁴ BAUCH, *Valentinus Eck...*, 48. jegyzetben *i. m.*, 56; KLENNER, 48. jegyzetben *i. m.*, 39–40, 76–83 (műveinek jegyzékét l. *uo.*, 84–86).

⁶⁵ RENSING, 43. jegyzetben *i. m.*, 39; KATONA, 26. jegyzetben *i. m.*, 270; CSEPREGI, 43. jegyzetben *i. m.*, 45.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

majd bekerül az államigazgatásba is:⁶⁶ kamarai tanácsos és a felső-magyarországi királyi jövedelmek nagyhatalmú kezelője, sőt 1552/53-ban Erdély Ferdinánd által kinevezett pénzügyi biztosja lesz. (Szolgálatiért a királytól magyar nemességet is nyer.)⁶⁷ Wernher méltósága és fontos pozíciói révén nem csupán a magyar politikai elit tagjaival, hanem több krakkói és bécsi humanistával is rendszeres kapcsolatban áll (főművét, a Magyarország gyógyvizeiről szóló munkáját például az említett Sigismund von Herbersteinnek ajánlotta),⁶⁸ így valószínűleg Eck antológiai közreműködésének is ő volt az előmozdítója.

A többi szerző – **Iacobus Pisót** kivéve, akit, mivel a magyar művelődéstörténet ismert alakja, talán nem feladatomban bemutatni – a magyarországi humanizmus történetében kevésbé ismert. **Iohannes Ludovicus Brassicanus** jogtudós volt, kánonjogot tanított a bécsi egyetemen. A jogi karnak négy alkalommal dékánja, 1542-ben az egyetem rektora, 1544–1546-ban szuperintendense, majd az egyetemi tanács tagja volt 1549-ben bekövetkezett haláláig. Testvérével, a görögtanár Iohannes Alexander Brassicanusszal együtt udvari szolgálatban is állt királyi tanácsosként.⁶⁹ Irodalmi működésének bizonyítékai barátaihoz, köztük Logauhoz írt alkalmi versei, Ferdinánd királynak ajánlott verseskötete, valamint egy 1534-es egyetemi beszéde is.⁷⁰ A magyar irodalomtörténethez még egy szál köti: Pesti Gábor 1536-ban Bécsben megjelent *Esopus-fabulái*hoz is írt egy ajánló kísérőverset.⁷¹ (A *Pannoniae luctus* utóélete szempontjából a további kutatás figyelmére tarthat számot valószínűleg 1547-ben megjelent kötete, amely Anna királyné halálára írt elégiáit tartalmazza, címe szerint: *Phoenix sive luctus Austriae*.)⁷²

Iohannes Rosinus 1527 táján lett Ferdinánd király gyermekeinek nevelője,⁷³ az uralkodó zwteltli prépostsággal jutalmazta szolgálatait. 1544-ben lett a bécsi székeskáptalan nagyprépostja, egyben az egyetem alkancellárja. Alig egy évvel a *Luctus* megjelenése

⁶⁶ Az uralkodó figyelmébe beajánlhatta Sigismund von Herberstein: KATONA, 26. jegyzetben *i. m.*, 270, de udvarbeli ismertségét elősegíthette Logau (aki 1527-től tanácsos) vagy Szalaházy Tamás kancellár is. Wernher 1528-ban éppen Szalaházy szolgálatában áll (Eperjesen unokaöccsét, az antológia ajánlásában is említett Kechethy Mártont tanította): BAUCH, *Deutsche Scholaren...*, 23. jegyzetben *i. m.*, 75; RENSING, 43. jegyzetben *i. m.*, 36. Iványi Béla közlése (az eperjesi levéltár egy irata alapján): Szalaházy 1528. december 22-i levelében említi: *ipsum Wernerum in nostris servitio retinuumus*.

⁶⁷ BAUCH, *Deutsche Scholaren...*, 23. jegyzetben *i. m.*, 75–76; RENSING, 43. jegyzetben *i. m.*, 37–42, 55–58; KATONA, 26. jegyzetben *i. m.*, 270–271; OBORNI, 43. jegyzetben *i. m.*, 44–47; CSEPREGI, 43. jegyzetben *i. m.*, 45.

⁶⁸ *De admirandis Hungariae aquis*, Bazel, 1556; kiad. és ford. ERDŐSI Laura, *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungaricae*, 29(1963), 114–129.

⁶⁹ DENIS, 26. jegyzetben *i. m.*, 265; PL(2), XIV; PL(3), XI.

⁷⁰ DENIS, 26. jegyzetben *i. m.*, 261, 265, 348, 397, 650. Logauhoz írt verse: *uo.*, 348, lásd még SCHAEFFER, 47. jegyzetben *i. m.*, 222, 24. j. Logau is írt hozzá verset: DENIS, *i. m.*, 287.

⁷¹ PESTI Gábor, *Esopus fabulái (1536)*, kiad., utószó ÁCS Pál, Bp., Magvető, 1980 (Magyar Hírmondó).

⁷² DENIS, 26. jegyzetben *i. m.*, 651.

⁷³ *Die österreichische Zentralverwaltung, I, Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749)*, begr. Thomas FELLNER, bearb. und vollendet Heinrich KRETSCHMAYR, II, *Aktenstücke 1491–1681*, Wien, Holzhausen, 1907 (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 6), 151.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

után hunyt el 1545-ben.⁷⁴ Logauval való kapcsolatának szintén versek a bizonyítékai.⁷⁵ (A szociogramon Brassicanus és Rosinus kapcsolatának hiánya pusztán az adatgyűjtés hiányosságából fakad.)

Mindketten fiatalabb pályatársai (és tanítványai) lehettek **Caspar Ursinus Veliusnak**, aki ugyan a *Pannoniae luctus* megjelenése idején már nem élt, de néhány idevágó versét beválogatták a kötetbe. Ursinus Velius 1493 körül született a sziléziai Schweidnitzben és pályája elején számos egyetemet látogatott, elsősorban Thurzó János boroszlói püspök jóvoltából, aki tanulását (Lipcse, Bologna, Róma) biztosította.⁷⁶ Itáliába már mint Matthias Lang gurki püspök, kardinális, Miksa császár miniszterének titkára ment; Rómában a híres-neves *sodalitas Coritiana* tagjai közé is bekerült.⁷⁷ 1515-ben mint titkár részt vett a bécsújhelyi hármaskiráltyalálkozón, majd Pozsonyban is megfordult. 1517-ben patrónusa ajánlására Bécsben Miksa császár poeta laureatusszá koszorúzta. Ugyanebben az évben jelent meg versgyűjteménye, az *Epistolarium et Epigrammaton liber*, melynek összeállításában Logau is segédkezett.⁷⁸ 1518-ban Krakkóban járt követként Zsigmond király és Bona Sforza esküvőjén, tehát alkalma lehetett a lengyel humanistákkal is megismerkedni.⁷⁹ 1519-ben Bázelen személyesen találkozott Rotterdami Erasmusszal, akinek aztán a Thurzó Jánossal és Szaniszlóval való kapcsolataiban játszott közvetítő szerepet.⁸⁰ 1524-ben a retorikai tanszéket kapta meg a bécsi egyetemen. 1526-ban tanári állását udvari történetírói állásra cseréli, majd követi I. Ferdinándot Magyarországra az 1527-es hadjárat alkalmával.⁸¹ 1529-ben a török elől Linzbe menekül az udvarral együtt. 1532-től Miksa főhercegnek és Erzsébet főhercegnőnek a tanítója, 1539-ben bekövetkezett haláláig.

Lazzaro Bonamico Padovában görög és latin filológiát tanított; diákjai között volt Logau, Ephorinus, Janicki és talán Rosinus is. Mindnyájan később is szeretettel emlegettek: Logus 1529-es kötetének függelékében közölte Bonamicus egy hozzá írott 1526-os levelét.⁸² Caspar Ursinus Velius 1527 elején Rómában barátkozott össze vele, és feltehető, hogy ő maga ajánlotta Ferdinánd király figyelmébe mint Miksa főherceg lehetséges tanítóját. (Bonamicus végül nem vállalta a megtisztelő felkérést.) Ursinus Veliuszal továbbra is kapcsolatban maradt, mint ezt Ursinus Velius 1539-es emlékkötetében talál-

⁷⁴ DENIS, 26. jegyzetben *i. m.*, 365; SCHAEFFER, 47. jegyzetben *i. m.*, 222, 25. j. Nem volt rokona annak a Stephanus Rosinus császári procuratornak és csillagásznak, akinek Bécsben több műve is megjelent.

⁷⁵ BAUCH, *Deutsche Scholaren...*, 23. jegyzetben *i. m.*, 74; versek: DENIS, 26. jegyzetben *i. m.*, 267, 287–288; SCHAEFFER, 47. jegyzetben *i. m.*, 222, 25. j.

⁷⁶ BAUCH, *Deutsche Scholaren...*, 23. jegyzetben *i. m.*, 63.

⁷⁷ BAUCH, *Caspar Ursinus Velius...*, 50. jegyzetben *i. m.*, 13–15; BAUCH, *Deutsche Scholaren...*, 23. jegyzetben *i. m.*, 63.

⁷⁸ BAUCH, *Deutsche Scholaren...*, 23. jegyzetben *i. m.*, 64.

⁷⁹ BAUCH, *Deutsche Scholaren...*, 23. jegyzetben *i. m.*, 64.

⁸⁰ TRENCSENYI-WALDAPFEL, 25. jegyzetben *i. m.*, 21–22.

⁸¹ BAUCH, *Deutsche Scholaren...*, 23. jegyzetben *i. m.*, 64. Erről szól torzóban maradt, csak a 18. században megjelent munkája, a *De bello Pannonico libri X*. Ferdinánd 1527-es székesfehérvári koronázásán ő mondta az üdvözlőbeszédet.

⁸² DENIS, 26. jegyzetben *i. m.*, 288. A levél kelte 1526. március 1. Lásd még *uo.*, 635.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

ható verses levélváltásuk is bizonyítja.⁸³ Bonamicus legkedveltebb tanítványa azonban a fiatalon tüdőbajban elhunyt **Klemens Janicki** lehetett, aki 1537–1538 folyamán már mint az *Ad proceres* és a *Querela reipublicae* című politikai röpirat-versek ünnepeelt szerzője,⁸⁴ Piotr Kmita krakkói vajda támogatásával tanul Padovában. Itt hamarosan megbetegedett, ezért Bonamico kieszközölte, hogy a szokásosnál hamarabb kaphassa meg a bölcsészdoktori fokozatot. Janicki másik kapcsolata az öt utolsó éveiben kezelő orvosához, Kassai Antoninus Jánoshoz fűzte, akire még halála előtt, 1542-ben letisztázott versgyűjteményét bízta rá. Antoninus így Janicki verseit 1543-ban másodmagával sajtó alá rendezte.⁸⁵

Kassai Antoninus János valamikor 1499 körül született Kassán.⁸⁶ Krakóban, majd Tübingenben és Padovában tanult, ahol 1524-ben szerzett orvosdoktori fokozatot.⁸⁷ Ezután Bázelen egy ideig Erasmus orvosa, akivel aztán egészen annak haláláig, 1536-ig rendszeresen levelezett.⁸⁸ (Ebbe egy időre Wernher is bekapcsolta.)⁸⁹ 1526-ban Krakóba tért vissza, és miután a lengyel elit tagjai közül többeket sikerrel kezelt, beajánlották Zsigmond király udvari orvosai közé. Antoninus tehát véglegesen letelepedett Krakóban; 1536-ban polgárjogot szerzett és beházasodott a krakkói vezető polgári rétegbe tartozó Zimmermann családba.⁹⁰ Pályája végén még az új király, Zsigmond Ágost is

⁸³ DENIS, 26. jegyzetben *i. m.*, 396. *Gasparis Vrsini Velii Epistola ad Lazarum Bonamicum carmine. Lazari Bonamici Responsum, item carmine.*

⁸⁴ PETNEKI Noémi, *Mohács és következményei a humanista Klemens Janicki költészetében = Wegiersko-polskie więzi historyczne w X–XVI wieku – Magyar–lengyel történelmi kapcsolatok a X–XVI. században*, szerk. Alicja NAGY, ÁBRÁN László, Bp., Bem József Lengyel Kulturális Egyesület, 2003, 196–198. A *Querela* magyar vonatkozással is bír: a lengyel Respublica figyelmezteti a lengyel nemeseket, tartsanak össze, nehogy úgy járjanak, mint a széthúzó magyarok, akiket a pártoskodás gyöngített meg: *Utque vetustata aevi dimittam exempla prioris, / Hoc solo cecidit Pannonis ora malo.* (7–8.)

⁸⁵ PETNEKI, *i. m.*, 197, 201; RMK III, 346; *Rola krakowskich drukarzy*, 3. jegyzetben *i. m.*, II, 70, 71. sz. A kiadók, Antoninus és Augustinus Rotundus Samuel Maciejowski krakkói dékánnak ajánlják. (Ugyanő Aichler epithalamiumának ajánlottja, lásd alább.) Janicki szeretettel emlékezik meg verseiben Antoninusról, a *Tristiák* VIII. darabját Buda bukásáról hozzá is címzi (1–2): *Antonine doles fractam quod Turca subegit / Pannoniam misero suppositque iugo.* Idézi PETNEKI, *i. m.*, 201.

⁸⁶ KOVÁCS, 40. jegyzetben *i. m.*, 92. SCHULTHEISZ Emil, *Joannes Antoninus Cassoviensis, Humanist und Arzt des Erasmus*, Orvostörténeti Közlemények, Suppl. 21(1997), 159. Weszprémi István alapján 1496 körülre teszi születését.

⁸⁷ WESZPRÉMI István, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia, Centuria altera, Pars prior*, 1778; *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza, Második száz, Első rész*, ford. KÖVÁRI Aladár, Bp., Medicina, 1962 (= *Succincta* II/1), 456; BALÁZS, 33. jegyzetben *i. m.*, 34; SCHULTHEISZ, *i. m.*, 159.

⁸⁸ Levelek felsorolása: THIENEMANN, 50. jegyzetben *i. m.*, 33; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Erasmus és a XVI. századi magyar értelmiség* = R. Sz. Á., „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi, 2001 (Humanizmus és Reformáció, 28), 166, 23. j.; SCHULTHEISZ, *i. m.*, 161.

⁸⁹ KATONA, 26. jegyzetben *i. m.*, 272–273.

⁹⁰ WESZPRÉMI István, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia, Centuria altera, Pars posterior*, 1781; *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza, Második száz, Második rész*, ford. KÖVÁRI Aladár, Bp., Medicina, 1968 (= *Succincta* II/2), 826; BALÁZS, 33. jegyzetben *i. m.*, 34. Antoninus háza ma is áll Krakó belvárosában: PETNEKI Áron, *Krakko*, Bp., Enciklopédia, 2001 (Magyarok Nyomában Külföldön), 49–50.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

szolgálatába fogadta. Krakkóban halt meg 1563-ban. Antoninus János egyébként Georg Wernherrel majdnem rokonságba is került, mivel korán (1543-ban) elhunyt sógora, a később Izabella királyné titkáráként és főorvosaként szereplő Josef Zimmermann (a *Pannoniae luctus*ban Iosephus Tectander néven szerepel Lange, Eck és Wernher 86–89. verseiben) halála előtt Wernher lányát jegyezte el.⁹¹

Anselmus Ephorinus (eredeti neve valószínűleg Schultz)⁹² sziléziai német polgárcsaládból származott, a krakkói egyetemre 1515-ben iratkozott be, és valószínűleg Eck óráját is hallgatta. 1522-ben szerez baccalaureatus artium, majd 1527-ben magister artium fokozatot, 1528-ban pedig docens lesz.⁹³ Plinius-kommentárt is ír, emellett Vietor nyomdájában Sylvester Jánossal egyidejűleg korrektor.⁹⁴ 1532-től Padovába küldött diákok mellett nevelősködik, így Bonamicót is hallgathatta. 1535–36-ban Logau is velük lakik, sőt együtt utaznak le Rómán át Nápolyig 1536-ban.⁹⁵ Ephorinus Padovában végül orvosdoktori fokozatot szerzett. V. Károly császártól állítólag nemességet is nyert.⁹⁶ További sorsa nem ismert.

Stanisław Aichler (a Glandinus név az Aichler/Eichler tükörfordítása) Krakkóban született, a krakkói egyetem növendéke, de jogi doktorátusát már Bolognában szerezte, és később a lengyel királyi udvarban kincstartóként is tevékenykedett, tehát befolyásos személyiség volt.⁹⁷ Alkalmi költeményei közül a magyar művelődéstörténet szempontjából Jagelló Izabella és Szapolyai János 1539-es esküvőjére írt epithalamiuma érdemel figyelmet, mely egyébként szintén Vietornál jelent meg a Habsburg-párti Samuel Maciejowski krakkói dékánnak, királyi titkárnak szóló ajánlással.⁹⁸

Végezetül meg kell emlékeznünk **Ioachimus Camerarius**ról is, akinek verse nem véletlenül került a *Pannoniae luctus* élére. A német protestáns humanizmus Melanchthon után talán legnagyobb hatású és legsokoldalúbb alakjaként a kötetben való szereplése

⁹¹ WESZPRÉMI, *Succincta* II/2, i. m., 826, 832; SCHULTHEISZ, 86. jegyzetben i. m., 162. A 87.1–4. sorai szerint Tectander Wernher Szabinát jegyezte el. RENSING, 43. jegyzetben i. m., 57–58. nem ismeri az esetet; adata szerint Szabina Melcer Kristóf felesége lett. WESZPRÉMI István, [*Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria prima. 1774*], *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza, Első száz*, ford. KÖVÁRI Aladár, bev. KÓTAY Pál, Bp., Medicina, 1960 (= *Succincta* I), 442–443. szerint Szabina 1567-ben halt meg.

⁹² BARYCZ, 53. jegyzetben i. m., 54; BALÁZS, 33. jegyzetben i. m., 68. A fentebbi névlistában megadott születési és halálozási dátumai általam kikövetkeztettek.

⁹³ BARYCZ, 53. jegyzetben i. m., 54; BALÁZS, 33. jegyzetben i. m., 36, 68.

⁹⁴ DENIS, 26. jegyzetben i. m., 197 (ad nr. 208) szerint 1527. BALÁZS, 33. jegyzetben i. m., 68; KOVÁCS, 40. jegyzetben i. m., 165; V. ECSEDY, 33. jegyzetben i. m., 139.

⁹⁵ BAUCH, *Deutsche Scholaren...*, 23. jegyzetben i. m., 74.

⁹⁶ PL(2), XIX–XX és PL(3), XV; V. ECSEDY, 33. jegyzetben i. m., 127, 135.

⁹⁷ PL(2), XX és PL(3), XVI; V. ECSEDY, 33. jegyzetben i. m., 135. Életpályájának megismeréséhez további adatgyűjtés szükséges. Az antológia szerzőinek többségét bizonyára ismerte.

⁹⁸ VERESS, 24. jegyzetben i. m., 31, 36. *Epithalamium Isabellae, florentissimae filiae serenissimi regis Poloniae Sigismundi ad serenissimum maritum Ioannem Hungariae regem proficiscentis per Stanislaum Aichlerum V. I. doct.* KAROL ESTREICHER, [*Bibliografia Polska*] *Polnische Bibliographie*, XII, Krakau, Buchdruckerei der k. k. Jagellonischen Universität, 1891 (Bibliografia Polska, III/1), 79; VERESS, i. m., 509. Maciejowski később, 1544–1545-ben plocki püspök, majd 1545–†1550 között krakkói püspök: GAMS, 27. jegyzetben i. m., 350, 354. (Ugyanő Janicki posztumusz kiadásának ajánlottja.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

egyrészt a kortársak szemében jócskán emelhetette a kiadvány kedvező megítélését, másrészt jelezte a *Luctus* által megjelenített téma összeurópai fontosságát, időszerűségét is.⁹⁹ Camerarius 1544-ben, az antológia megjelenésekor éppen a lipcsei egyetemen tanított. Tudományos munkásságának legnagyobb része filológiai (görög és római szerzők egész sorát kommentálta, fordította), de igen fontos volt teológiai munkássága is. Ezen kívül matematikával és történetírással is foglalkozott. 1556 körül írta *De rebus Turcicis commentarii* c. művét, melyben a magyar események közül leginkább a mohácsi vésszel foglalkozik.¹⁰⁰ Azt, hogy a témával már korábban kapcsolatba került, éppen a *Pannoniae luctus*ban megjelent verse mutatja.

Mi volt a *Pannoniae luctus* megjelentetésének politikai háttere? Miközben az 1543-as török hadjáratban sorra estek el a magyarországi várak és városok, a Habsburg diplomácia újabb erőfeszítéseket tett egy törökellenes koalíció létrehozására. A törökkel hosszú ideje békét kötött Lengyelország megnyerése tűnt geopolitikai és stratégiai okból a leglényegesebbnek. A lengyel közvélemény megosztott volt; a háborús koalíció kérdése a Habsburgokkal való viszonytól függött. A háborúellenes pártot a Habsburgokkal (italiai örökségének kérdése miatt) mereven szembenálló Bona királyné vezette, jeles személyiségei Piotr Gamrat gnieźnói érsek, a királyné bizalmasa, a diplomata Tomasz Sobocki és az eredetileg Szapolyai-párti Piotr Kmita krakkói vajda volt, aki bírálta Zsigmond király 1540 óta folytatott magyar politikáját, és sürgette az Erdélybe szorult Izabella megsegítését Ferdinánd ellen.¹⁰¹ A Habsburg- és egyben háborúpártiak közül a szintén diplomata Łukasz Górka még 1542-ben meghalt (örökébe lépő fia, Andrzej pedig Bécsben tartózkodik lengyel követként), ezért csak Samuel Maciejowski krakkói püspököt, kancellárt, illetve a korábban Szapolyait befogadó Jan Tarnowski rutén vajdát említhetjük,¹⁰² viszont sikerült megnyerni az ügynek a jeles humanistát, Stanisław Orzechowskit is, aki két nyomtatásban is megjelent törökellenes beszédében érvelt a háború mellett.¹⁰³

A császári követ Molzan 1543 februárjában jelenthette Krakkóból, hogy a szejm támogatja a törökellenes fellépést, és több mint százezres sereget kívánnak küldeni a hadjáratra. De a magyarországi török előrenyomulással egy időben egy Podólia ellen vonuló

⁹⁹ Életéről a gazdag irodalomból áttekintésül: Stephan KUNKLER, *Zwischen Humanismus und Reformation: Der Humanist Joachim Camerarius (1500–1574) im Wechselspiegel von pädagogischen Pathos und theologischen Ethos*, Hildesheim–Zürich–New York, Olms, 2000 (Theologische Texte und Studien, 8); *Joachim Camerarius*, Hrsgg. Rainer KÖSSLING, Günther WARTENBERG, Tübingen, Narr, 2003 (Leipziger Studien zur klassischen Philologie, 1).

¹⁰⁰ Valószínűleg Jovius munkája alapján. Ez a műve először 1598-ban jelent meg Frankfurtban. WACZULIK Margit, *A török korszak kezdetének nyugati történetirodalmá a 16. században*, Bp., Történetírás, 1937 (Történelmi Tanulmányok, 1), 69–70.

¹⁰¹ Roman ZELEWSKI, *Dyplomacja Polska w 1506–1572 = Historia dyplomacji Polskiej*, I, *Polowa X. w.–1572*, opracowali Marian BISKUP et al., Warszawa, Państwowa Wydawnictwo Naukowe, 1982, 664–665, 678 (Sobocki).

¹⁰² ZELEWSKI, *i. m.*, 664 (Andrzej Górka), 676 (Maciejowski, lásd feljebb, Aichlernél); *A lengyel királyi kancellária Libri legationum sorozatának magyar vonatkozású iratai*, II, 1526–1541, közreadja TÓTH Péter, Miskolc, B. A. Z. Megyei Levéltár, 2003, 6–7, 9–11.

¹⁰³ KOVÁCS, 40. jegyzetben *i. m.*, 162. Munkái: *De bello adversus Turcas suscipiendo oratio* (Krakkó, Ungler, 1543); *Ad Sigismundum Poloniae regem Turcica secunda* (Krakkó, Vietor, 1544).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

tatár seregről is érkeztek hírek; Zsigmond király pedig kivárho álláspontra helyezkedett.¹⁰⁴ A koalíció ügye így nem dőlt el; ez is maradt az 1544-es, Piotrkówba összehívott szejm legfőbb témája. Bizakodást keltett az a Lengyelországban is ismert levél, melyet V. Károly császár még 1544 májusában küldött a magyar rendeknek. Ebben ígéretet tett arra, hogy 1545-ben személyesen vezet hadjáratot az ország felszabadítására.¹⁰⁵ A nyár végére azonban kiderült, hogy a lengyel állam gazdasági helyzete miatt a háborús koalíció terve nem valósítható meg. Nyilván arról is tudtak Krakkóban, hogy közben a Habsburg diplomáciában is fordulat következett: V. Károly a török kérdés helyett inkább a vallási viszály megoldásával kívánt a következő évben foglalkozni. Az 1543–44-es időszak tehát a közvélemény várakozása ellenére végül mégsem hozott törökellenes összefogást. Így a Magyarország megsegítésének szükségességét hirdető *Pannoniae luctus* mint a meggyőzés, mégpedig valószínűleg a kormányzati pozíciókat betöltő, humanista műveltségű elit meggyőzésének eszköze, kiadása után néhány héttel vagy hónappal politikai aktualitását veszítette. Az is igaz ugyanakkor, hogy az antológia korabeli fogadtatásáról, illetve utóéletéről ma szinte semmit sem tudunk.

A gyűjtemény utóbb még kétszer, de több mint kétszázötven év elteltével jelent meg: 1798-ban Bécsben és 1799-ben Pozsonyban,¹⁰⁶ mindkét alkalommal a tudós polihisztor debreceni orvos Weszprémi István (1723–1799) kiadásában. Weszprémi még valamikor 1777 táján szerzett tudomást Pray György révén a kötetről,¹⁰⁷ és főművének, az orvoséletrajzokat tartalmazó *Succinctának* egyes kötetében a *Pannoniae luctus* kiadása előtt már közölt néhány verset.¹⁰⁸ Mindkét *Luctus*-kiadás valójában korabeli „reprint”.¹⁰⁹ Weszprémi híven követte az eredeti szöveget (a címlapon még az 1544-es kiadás kolofoinját is feltüntette), a szöveg elé pedig tudományos igényű előszót írt. Az 1798-as bécsi kiadás a Magyar Hírmondó költségén jelent meg, az 1799-es pozsonyi pedig valószínűleg sajátján, de már az öreg tudós halála (1799. március 13.) után, mivel a kiadás végén

¹⁰⁴ ZELEWSKI, *i. m.*, 665–666; KOVÁCS, 40. jegyzetben *i. m.*, 163.

¹⁰⁵ KOVÁCS, 40. jegyzetben *i. m.*, 163.

¹⁰⁶ PL(2): *Pannoniae luctus* [...] *Cracoviae anno MDXLIII. litteris Hieronymi Viotoris impressus, nunc vero praefatione Hungarica auctus, recusus est, Viennae, typis Alberti viduae, sumptis scriptorum ephemeridis, Magyar Hírmondó nuncupatae, 1798.* PL(3): *Pannoniae luctus* [...] *Cracoviae anno MDXLIII. Litteris Hieronymi Viotoris impressus, nunc vero praefatione Hungarica auctus, recusus est, Posonii, sumptibus et typis Simonis Petri Weber, 1799.* Mindkettő megtalálható a budapesti Egyetemi Könyvtárban.

¹⁰⁷ SZELESTEI N. László, *18. századi tudósvilág II.: Weszprémi István (1723–1799) és orvostörténeti műve*, OSZK Évk, 1979, 523 (54. j.), 551. Állítását egy Pray-féle válaszlevélre alapozza, melynek nem adja meg a pontos dátumát, és tartalmát sem közli. (Pray kilenc válaszlevele: OSZK Kézirattár, Quart. Lat. 1980/I, f. 113–129.) Weszprémi később a *Pannoniae luctus* előszavában említi, hogy Bécsből Pray, illetve a Hofbibliothek könyvtárosának segítségével megkapta a szöveget: PL(3), V–VI. Ugyanitt említett levelezése a lengyel Jan Daniel Andrzej Janockival, a varsói Zaluski-könyvtár könyvtárosával későbbi, valószínűleg 1778 utáni. (Vö. 3. jegyzet.)

¹⁰⁸ Összesen tizenhatot. Három szerző életrajzát is megírta: WESZPRÉMI, *Succincta* I, 91. jegyzetben *i. m.*, 398–405, 434–445 (Art. 99.); Antoninus János, Wernher; WESZPRÉMI, *Succincta* II/1, 87. jegyzetben *i. m.*, 456–461 (Supplementa in artic. 40.); Antoninus János; WESZPRÉMI, *Succincta* II/2, 90. jegyzetben *i. m.*, 188–213 (Art. XI.): Valentin Eck.

¹⁰⁹ Esetleges konjektúráknak semmi nyoma, bár ezt biztosan egy tüzetes kollacionálás állapíthatná meg.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. szám

egy több egységből álló függelék található Weszprémi legutolsó verseivel, kisebb írásának újraközlésével, életrajzával és műveinek bibliográfiájával.¹¹⁰

A két kiadás előszava kisebb ortográfiai eltéréseket leszámítva megegyezik, de a pozsonyi kiadás előszava későbbi keltezésű (1797. augusztus 15-e helyett 1798. január 20.), és utána egy, a bécsi kiadást véleményező, Weszpréminek címzett levélformájú írás található (dátuma 1798. december 12.).¹¹¹ Ezt követi a tulajdonképpeni antológia-szöveg, de a bécsi kiadástól eltérően az ajánlás, versek, levelek szövegét folytatólagosan, oldaltörés nélkül szedték ki, és a margó is kisebb.

Nem tudjuk, miért vált szükségessé alig egy évvel később a *Pannoniae luctus* harmadszori megjelenítése. Valószínű, hogy a kevés példányban kiadott antológia a nagy érdeklődés miatt gyorsan elfogyott. A 18. század végén a kulturális és nyelvi formában egyre inkább jelentkező nemzeti érzés, a Martinovics-féle jakobinus mozgalom vezetőinek 1795. május 20-ai kivégzése utáni politikai légkör és a romantika előfutáraként megjelenő szentimentalizmus mindenesetre kedvező befogadói környezetet teremthettek egy múltba forduló, tragikus témájú, mégis a hazaszeretet példáját nyújtó antológia számára. De miért kellett új nyomdát keresni?¹¹² Ráadásul Weszprémi eredetileg nem Pozsonyban, hanem Pesten akarta kinyomtatni az antológiát. 1798. április 27-én kelt levelében ugyanis arra kéri Báthory Gábor pesti református lelkész, hogy az előszóval ellátott szöveget, valamint a cenzúra mellékelt engedélyeit adja át egy jó görög betűkkel rendelkező nyomdásznak.¹¹³ De úgy látszik, a pesti nyomdával nem sikerült az üzletkötés.

Weszprémi kiadásai óta csak egyes verseket közöltek újra az antológiából. Ábel Jenő még a 19. század végén kigyűjtötte az általa forrás- vagy esztétikai értékük miatt fontosnak tartott darabokat. Ezeket hagyatékából Hegedűs István tette közzé,¹¹⁴ aki néhány évvel később megjelentetett saját gyűjteményében Récsey Viktor válogatásában és bevezetőjével Logautól közölt verseket. Itt is találunk öt *Pannoniae luctus*-ból való költeményt, sajnos kritikai apparátus és forrásmegjelölés nélkül.¹¹⁵ Legutóbb, 1964-ben Ko-

¹¹⁰ SZELESTEI, *i. m.*, 559. A kiadást valószínűleg veje, Földi János gondozhatta.

¹¹¹ DOMOKOS Lajos debreceni főbírótól: *Recensio Critica Luctus Pannoniae, editionis Vindobonensis nuperae ab Ephemeridum Hungaricarum Scriptoribus procuratae, in forma Epistolari nunc ad Editorem directa hunc in modum*, PL(3), XX–XXX. Tehát a bécsi kiadást Weszprémi már régebben kézhez kapta, így átküldhette barátjának, aki a fenti levél kíséretében vissza is juttathatta.

¹¹² SZELESTEI, *i. m.*, 559. szerint Weszprémi mind Bécsbe, mind Pozsonyba elküldte a szöveget, tehát nem két különböző kiadásról lenne szó. A PL(3) fél évvel eltérő keltezésű előszava és az, hogy a bécsi kiadást értékelő levelet még valószínűleg maga Weszprémi illesztette a saját előszava után a kötetbe, mutatja, hogy szándékában egy újabb kiadás állt.

¹¹³ SZELESTEI, *i. m.*, 559–560. (Közli a levél szövegét.)

¹¹⁴ *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ex scriptis ab Eugenio ÁBEL relictis cum comment. ed. partimque auxit Stephanus HEGEDŰS, Bp., Hornyánszky, 1903, 481–483: Vietor ajánlásának részlete, ill. az alábbi számú versek és versrészletek: 21; 26,7–8; 57,7–12; 79,1–3; 80,1–6.

¹¹⁵ *Analecta recentiora ad historiam renascentium in Hungariae litterarum spectantia*, ed. Stephanus HEGEDŰS, Bp., Hornyánszky, 1906, 237–275, 14. fejezet: RÉCSEY Viktor, *Silesius Logus (Logau György) humanista írónak magyar vonatkozású költeményei*, 238–247: Logus életrajza, főleg PL(2) előszava alapján; 265: 3, 52; 266: 53, 50 (tévesen György idősb János helyett!), 51, 11, 12. Mindenütt változtatott címeikkel.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 15. évfolyam 3. szám

vács Endre közölt kismonográfiájának függelékében 22 költeményt.¹¹⁶ De ennek a művelődéstörténetünk szempontjából becses műnek, amely valójában az első teljesen magyar tárgyú humanista antológia, máig sincs kritikai kiadása.

Függelék

Az alábbi táblázat a *Pannoniae luctus* tartalommutatója, a versek kötetben elfoglalt ívszám és levélszám szerinti helye rendjében. A versek számozása folyamatos; a prózai szövegek betűjellel vannak megkülönböztetve (A: ajánlólevél; F1–3: függelékben szereplő diplomáciai levelek). Ezeknél nem adtam meg sorok szerinti terjedelmet sem. A szerzők névalakja mindig a vers címe mellett szereplő formában van feltüntetve; ha a szerző neve hiányzik (mert megegyezik az előző vers szerzőjével), ezt []-ek között jeleztem.

Sz.	Cím	Szerzői névalak	Sor	Ívszám	Levélszám
1.	Pannonia de se	–	12	A1r	1r
A	Reverenda virtute et dignitate viro D. Alberto a Pereg Quinqueecclesiarum praeposito, incltyti Romanorum regis etc. in Hungaria consiliario et quaestori summo	Hieronymus Vietor	–	A2r–v	2r–v
2.	Ludovico rege Pannoniae	Joachimus Camerarius	13	A3r	3r
3.	Eidem	Georgius Logus	8	A3r	3r
4.	Eidem	Ioannes Langus	6	A3r–v	3r–v
5.	Eidem	Georgius Vernerus	10	A3v	3v
6.	Eidem [chronosticon]	[Georgius Vernerus]	2	A3v	3v
7.	De clade Mohaciensi	Ioannes Langus	10	A3v–4r	3v–4r
8.	De eadem	Geor. Verne.	46	A4r–v	4r–v
9.	De campis Mohaciensibus	Geor. Verne.	8	A5r	5r
10.	Mariae reginae Lodouici reg. coniugi	Geor. Verne.	18	A5r–v	5r–v
11.	Ioanni Bornemizae regis Lodovici nutricio	Geor. Lo.	10	A5v	5v
12.	Eidem	Idem G. Log.	8	A5v	5v
13.	Iacobus Piso Transylvanus regis Lodouici praceptor	sibi ipsi [Iacobus Piso]	2	A5v–6r	5v–6r
14.	Eidem	Geor. Ver.	10	A6r	6r
15.	Petro Berislo episcopo Vesprimiensi et proregi Croatiae	Io. Lang	10	A6r–v	6r–v

¹¹⁶ KOVÁCS, 40. jegyzetben *i. m.*, 191–203. A 192. lapon az 1544-es kiadás címlapképét is hozza.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Sz.	Cím	Szerzői névalak	Sor	Ívszám	Levél-szám
16.	Ioan. Gozthoni episcopo Transsylvano	Geor. Ver.	4	A6v	6v
17.	Familiae Bathoreae	Ioan. Lang.	14	A6v	6v
18.	Stephano Bathori palatino regni Hungariae	Georgius Vernerus	8	A6v–7r	6v–7r
19.	Sophiae principi Masoviae eiusdem Stephani Bath[ori] coniugi	Io. Lan.	12	A7r	7r
20.	Annae filiae	Geor. Ver.	4	A7r–v	7r–v
21.	Thomae a Zalahaza episcopo Agriensi ac Vespri-miensi et regni Hungariae cancellario	Lazarus Bonamicus	8	A7v	7v
22.	Eidem [G1]	Idem Lasarus	6	A7v	7v
23.	Τὼ ἀὐτῶ [G2]	[Lazarus Bonamicus]	4	A7v–8r	7v–8r
24.	Τὼ ἀὐτῶ [G3]	Ioan. Lang.	20	A8r	8r
25.	Eidem	Ioan. Lan.	14	A8r–v	8r–v
26.	Eidem	Geor. Logus	12	A8v	8v
27.	Eidem	Geor. Logus	4	B1r	9r
28.	Eidem [G4]	Geor. Verne.	8	B1r	9r
29.	Idem Latine	[Georgius Vernerus]	8	B1r	9r
30.	Eidem	Geor. Ver.	10	B1v	9v
31.	Nicolao Thurocio aule regiae magistro	Valen. Ecchius	6	B1v	9v
32.	Ladislao a Macedonia episcopo Varadiensi	Geor. Ver.	6	B1v–2r	9v–10r
33.	Paulo Bakyth	Val. Ecch.	6	B2r	10r
34.	Nicolao Ostrosith	Idem	6	B2r	10r
35.	Nicolao Gerendio episcopo Transsylvano thesau-rario	Geor. Ver.	10	B2r–v	10r–v
36.	Regi Ioanni	Ioan. Langus	6	B2v	10v
37.	Stephano Broderico episcopo Vaciensi	Io. Langus	8	B2v	10v
38.	Budae	Ioan. Lan.	8	B2v–3r	10v–11r
39.	Aliud	Ioan. Lang.	8	B3r	11r
40.	Aliud	eiusdem	6	B3r	11r
41.	Hieronymo a Lasco	Io. Lang.	6	B3r–v	11r–v
42.	Eidem	Clemens Ianicus	2	B3v	11v
43.	Eidem	Anshelmus Ephorinus	6	B3v	11v
44.	Eidem	Stanis. Glandinus	2	B3v	11v
45.	Patria eidem	idem	4	B3v–4r	11v–12r
46.	Eidem	idem	4	B4r	12r
47.	Alexio Thursoni eiusque familiae	Io. Lan.	36	B4r–v	12r–v
48.	Eidem	Valent. Ecchius	14	B4v–5r	12v–13r
49.	Idem	[Valentinus Ecchius]	2	B5r	13r
50.	Ioanni Tursoni patri	Geor. Logus	4	B5r	13r
51.	Eidem	Geor. Lo.	2	B5r	13r

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Sz.	Cím	Szerzői névalak	Sor	Ívszám	Levél-szám
52.	Ioanni Tursoni episcopo Vratislaviensi	Geor. Log.	4	B5r-v	13r-v
53.	Eidem	Geor. Lo.	2	B5v	13v
54.	Eidem	Ioan. Lan.	10	B5v	13v
55.	Stanislao Tursoni episcopo Olomucensi	Ioan. Lan.	16	B5v-6r	13v-14r
56.	Eidem	Geor. Lo.	20	B6r-v	14r-v
57.	Francisco comiti a Frangapanibus archiepiscopo Colocensi	Valentinus Ecchius	16	B6v	14v
58.	Eidem	Val. Ec.	2	B6v-7r	14v-15r
59.	De eodem et Alexio Tursone	Ioan. Langus	6	B7r	15r
60.	Quinqueecclesiis	Ioannes Langus	6	B7r	15r
61.	Istrograno	Io. Lan.	10	B7r-v	15r-v
62.	Albae Regiae	Ioan. Lang.	8	B7v	15v
63.	Eidem	Ioan. Langus	6	B7v	15v
64.	Georgio Warkocz praesidorum Albae praefecto	Ioannes Langus	10	B7v-8r	15v-16r
65.	Arci Wissegrad	Val. Ec.	8	B8r	16r
66.	Clarae ab Wylak Francisci lauriensis episcopi matri	Io. Rosinus	6	B8r-v	16r-v
67.	Eidem	Valen. Ecchius	8	B8v	16v
68.	Idem	[Valentinus Ecchius]	2	B8v	16v
69.	Idem	[Valentinus Ecchius]	2	B8v	16v
70.	Eidem	Lud. Brassicanus	4	B8v-C1r	16v-17r
71.	Eidem	Caspar Ursinus Velius	2	C1r	17r
72.	Idem	[Caspar Ursinus Velius]	4	C1r	17r
73.	Idem	[Caspar Ursinus Velius]	8	C1r	17r
74.	Idem	[Caspar Ursinus Velius]	8	C1r-v	17r-v
75.	Idem	[Caspar Ursinus Velius]	6	C1v	17v
76.	Naenia anniversaria in persona filii	Geor. Vuer.	38	C1v-2r	17v-18r
77.	Barbarae Francisci a Reva propalatini regni Hungariae coniugi	Valen. Ecchius	8	C2v	18v
78.	Eidem	Geor. Verne.	6	C2v	18v
79.	Valentino Zepsio praeposito Evriensi	Io. Lan.	13	C2v-3r	18v-19r
80.	Eidem	Valen. Ecchi.	10	C3r	19r
81.	Eidem	Geor. Verne.	6	C3r-v	19r-v
82.	Antonio patri	Ioan. Antoninus Cassovien.	8	C3v	19v
83.	Idem suis	[Io. Antoninus Cassovien.]	8	C3v	19v

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi C. évfolyam 3. szám

Sz.	Cím	Szerzői névalak	Sor	Ívszám	Levél-szám
84.	Idem paternis amicis	[Io. Antoninus Cassovien.]	12	C3v–4r	19v–20r
85.	Ioanni Antonino medico	Clemens Ianitius	6	C4r	20r
86.	Iosepho Tectandro medico	Ioan. Langus	8	C4r–v	20r–v
87.	Eidem	Io. Lan.	6	C4v	20v
88.	Eidem	Val. Ecch.	6	C4v	20v
89.	Eidem	Geor. Vernerus	2	C4v	20v
90.	Petro Berislo virtutis ergo	Geor. Vernerus	4	C5r	21r
F1	Leo papa X Petro Berislo episcopo Wesprimiensi provinciarum Dalmatiae et Croatiae proregi [Róma, 1517. júl. 7.]			C5r–6r	21r–22r
F2	Caesar Carolus pontifici maximo Leoni X. [hely és kelet nélkül]			C6r–7r	22r–23r
F3	Caesar Carolus Petro Berislo [Brüsszel, 1520. jún. 23.]			C7r–8r	23r–24r

KOSZTOLÁNCZY TIBOR

„EGY PHALANX”?

Az 1890-es évek irodalompolitikai küzdelmeiről új megközelítésben

„Ami pedig a szelíd és vad magyart illeti, azt hisszük, hogy a haza baján egyik sem segít, csak az okos magyar.”

Gyulai Pál, 1896.

I. A magyar irodalomtörténet-írás az utóbbi száz évben gyakorta a hadászatból kölcsönzött, s jobbra szó szerinti értelemben felfogott terminológiával érzékeltette azt a küzdelmet, amelyet modern íróink irányzatuk legitimációjáért, a magyar nemzeti irodalomba való befogadásuk érdekében az 1890-es évek elejétől folytattak. Érdekes módon ez a militáns megközelítés olyan szakírók műveiben is megjelenik, akiktől alapvetően távol áll az osztályharcos világnézet. A történesek jellemző összefoglalását nyújtja például Dóczy Jenő, aki szerint már a kilencvenes években megkezdődött a háború „az ultranacionalizmus irodalmi frazeológiája ellen, a »perzekutor esztetika« ellen, a szokás konok hívei és a felburjánzott epigonizmus ellen; a harc megindult, s a hadvezér Ignotus lett. – Ő készítette a hadterveket, a taktikát, ő vezette az ütközeteket, ő gondoskodott a támadások visszaveréséről, az elfoglalt hadállások bevételeiről, s a győzelmes csata végén az ő fejét díszítette volna a babérkoszorú, ha győzelemre, ha békekötésre kerülhetett volna a sor, ha a közbezdult politikai események [az első világháború] a küzdő feleket más hadállásokba nem sodorják.” Ignotus „évtizedes irodalmi izgatásaival” mintegy megérett a szerepre: „Mikor még az írók közül senki se merészelt másként írni, csak »ahogy szokás, ahogy szabad«, ő már A Hét és a Magyar Hírlap hasábjain megkezdte a portyázást a művészi individualizmust lepányvázó konvenciók, a »perzekutorok« ellen. Nagy műveltségének gazdag fegyvertárából válogatta harci eszközeit”, s „argumentumai mindig telibe találtak”.¹

E meglehetősen egysíkú háborús terminológia elfogadtatásában döntő jelentőséggel bírnak maguk az egykori közreműködők, akik a saját szerepükre vonatkozó kulcsszavakat egyfajta önmitizáló céllal vonultatják fel. Ignotus például az 1920-as és 1930-as évek fordulóján úgy emlékezik, hogy negyven évvel korábban a városi irodalmat körülvevő kritikai értetlenség ébresztette rá a küldetésre, amely azután egész életét áthatotta: „ekkor fogadtam meg, a nemzedék nevében, melynek következtetését éreztem, hogy nem nyugszom, míg szavam nem lesz az irodalomban, s e szót mindig az ifjakért emelem majd fel, s a szabadságért, hogy olyanok lehessenek, amilyenek”.² Megvilágosodása pillanatszerű

¹ DÓCZY Jenő, *Ignotus irodalomtörténeti szerepe és jelentősége: Ceruzajegyzetek egy kritikus arcképéhez*, Nyugat, 1924. december 2., 672–696, i. h. 678–679.

² IGNOTUS, *A Nyugat útja*, Bp., Lőrincz Ernő, 1930, 6.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

és transzcendens jelentőségű volt, s A Hétnél nyert tárcaírói alkalmaztatást már-már *elhívás*nak ábrázolja: jogi tanulmányait félbehagyva eszméiért itt kezdett „háborúsá-
ba”, „fanatikusan, szívósan, mindennap új oldalról kerülve fel”,³ s Kiss József lapjánál
rövid idő alatt „irodalmi szabadságharcossá” edződött.⁴ De a következő nemzedék,
amely az új század első éveiben tűnt fel, még mindig „ott talált maga fölött s magával
szemben minden hagyományt, minden divatot, minden tekintélyt, ízlést és meggyőző-
dést, minden tilalmat, hogy *így nem szabad*, minden parancsot, hogy *emígy muszáj* köl-
teni – s e parancsban és tilalomban egyelőre *egy* phalanx voltak közönség, hírlapok,
folyóiratok, kiadók és irodalmi testületek”,⁵ s mivel Ignotus neve „a művészet önjogos-
ságának nálunk merőben új gondolatáért vívott harcai révén irodalmi programot jelen-
tett”,⁶ az Ady Endre és a Nyugat elfogadtatásáért folytatott küzdelemnek ismét csak ő
állhatott az élére, s ezzel a harmincéves háború, úgymond, második szakaszába lépett.⁷

De pontosan mi ellen zajlott az irodalmi háborúság? Azaz milyen direktívákkal szem-
ben kellett „a művészet önjogosságának” eszméjét valóra váltani? Ignotus szerint a 19.
század második felében „a magyar érzés büszkén s bizakodva vette be magát annak a
bizonyoságnak várába, hogy nemzeti mivoltából s népi gyökeréből sarjadt volt ki az addig
legmagasabb rendű magyar költészet, mely a legművészebb idegen mellett is megáll.
Rácsábulhatott a jóhiszem is, [...] hogy e remekekéből a nemzetiességnak, ha nem egye-
nest a népiességnek követelését vonja le költészeti törvény gyanánt.” Másfelől viszont „a
politikának, valamint az irodalmi hivatalosságának kiválóságai s intézményei” egy tábor-
ba sorakoztak, s ennek „ereje és hatalma az új tehetségek elöl a megmutatkozást is majd
hogyan el nem zárta, s mikor mégsem tudta útját állani, teljes tekintélyével vetette magát
közéjük s a közönség közé”.⁸ Vagyis – és irodalmi közgondolkodásunk ezt mindmáig
evidenciának tekinti –: ki kellett küzdeni a népiesen túlmutatató megszólalás jogát és át
kellett törni az irodalom felett gyámkodó intézmények, mindenekelőtt a Kisfaludy Tár-
saság és az Akadémia blokádján.

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy e háborús terminológia nagy segítségére lesz
majd az 1945 utáni hivatalos kultúrpolitikának is, midőn bizonyítani kívánja: a század-
forduló irodalmi harcai már fogékonytá tették a lelkeket, előkészítették a terepet a társa-
dalmi forradalom megvívására.⁹ Nézetünk szerint azonban egyetlen kor, így az 1890-re

³ IGNOTUS, *Benedek Elek búcsúztatása*, Nyugat, 1929. szeptember 1., 253–255, i. h. 253.

⁴ IGNOTUS 1930, 7. A kérdéskörrel bővebben lásd KOSZTOLÁNCZY Tibor, *A Slemil keservei: Ignotus indu-
lása = Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*, szerk. KENYERES Zoltán, GINTLI Tibor, Bp., Anonymus,
2002, 108–115.

⁵ IGNOTUS 1930, 7.

⁶ K. L., *Ignotus „Személyes emlékeim” címen könyvet ír a „Nyugat” harminc évéről*, Magyar Hírlap, 1937.
január 10., 21.

⁷ IGNOTUS, 1929. szeptember 1., 253. Lásd még például FENYŐ Miksa, *Ignotus*, Nyugat, 1924. december
2., 669–671; FÖLDI Mihály, *Ignotus – élet és eredmény*, Nyugat, 1924. december 2., 703–710; BABITS Mihály,
Könyvről könyvre, Nyugat, 1934. augusztus 1–16., 91–96.

⁸ IGNOTUS 1930, 9.

⁹ E felfogás genezisére és alakulástörténetére e tanulmány keretében nem térhetünk ki. Módszertanát azon-
ban jól érzékelteti például Komlós Aladár eljárása, aki Ignotus fenti (és már önmagában túlzó) phalanx-meta-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. CXXV. évfolyam 3. szám

következő negyedszázad magyar közléte sem írható le „egy phalanx” és a „küldetéses jók” oppozíciójaként. A századfordulón is a legkülönbözőbb egyéni- és csoportérdekek feszülnek egymásnak, próbálnak a másik fölébe kerekedni, polémiák robbannak ki, írókat állítanak piederasztárra és parentálnak el, lapok születnek és szűnnek meg... S ha csak beleolvasunk A Hét vonatkozó évfolyamaiba, látnunk kell, hogy az egyetlen, mindent eldöntő irodalmi hadjáratról átörökített képzetek felülvizsgálatra szorulnak: Kiss József publicistái mindenekelőtt napi érdekességű politikai aktualitásokkal, társasági hírekkel, színházi bemutatókkal, öltözködési-viselkedési és divatkérdésekkel vannak elfoglalva, s például a női emancipáció kilátásaival jóval többet foglalkoznak, mint irodalmi teóriákkal; Dóczy szóhasználatán belül maradván itt csak „portyázásról” lehet szó.

Másfelől a száz évvel ezelőtti irodalmi mozgalmakban azért is botorság a marxizmenin forradalom előképét keresnünk, mert a modernnek az esztétikum és az önkifejezés szabadságát mindennél fontosabbnak tartották, az irányzatok sokszínűségében hittek, s a többi csoport *mellett* kértek helyet maguknak. Fenyő Miksa írja a Nyugat szerkesztéspolitikájáról: „Egyetlen kánonja a gondolatszabadság kánontalansága volt [...]. Osvát Ernő csak azt követelte meg a Nyugat íróitól, hogy amit vallanak, azt meggyőződéssel tegyék, legyen mondanivalójuk és írni tudjanak”,¹⁰ s ugyanezt az álláspontot rekonstruálja Ignotus: „Írótól soha nem követelt egyebet, mint a *sine qua non*-t: azt, hogy tudjon írni. [...] A kezdők számára bátorítás és felszabadítás volt ez a szerkesztő, ki a komolyan gondolatot komolyba vette, s az iskolából hozott s a felnőttektől diktált tilalmak alól úgy feloldozta a tapogatózókat, mint a gabonaföldeken sétáló Emberfia a Tanítványokat. [...] Osvát Ernő maga volt az irodalmi lelkiismeret, s a Nyugatot ennek sugallata szerint szerkesztette”,¹¹ vagy, miként a praktikus irányultságú Móricz Zsigmond látta: „Jó garázs volt az a régi Nyugat: csak jó kocsikat vettek fel, s azok futhattak, amerre akartak. Finom repülőter: a gépek felszállva arra mehettek, amerre akartak, ki nyugatra, ki keletre.”¹²

II. Talán már az eddig mondottak is alátámasztják az Osvát Ernőtől származó aforizma érvényességét, miszerint „Posztumusz korrektúrákból áll a kultúra.” Ám mielőtt előre eljelenítettelenítenénk tárgyunkat, szögezzük le, hogy A Hét 1890-től számított legelső évfolyamaiban valóban dühödt támadásokat intéz a Kisfaludy Társaság és az

foráját úgy fogalmazza át, hogy az immár ösztársadalmi konfliktust sejtet: „E gondolkodás, melyben egy volt a kormány, az Országos Kaszinó, az egyház, az Akadémia, az egyetem, iskola, az egész közvélemény, mindenkitől a vidék, helyesebben a földből élő osztályok gondolatvilágához és nyelvéhez szoros idomulást, a népnemzeti szűk gyalogútján járást követelt. S mindezt akkor, mikor a magyar társadalom rohamos átalakuláson ment át: új, részben idegen eredetű osztályok, nagyszámú polgárság és proletariátus bontakoztak ki városaikban és voltak beolvadóban a nemzet testébe, természetesen új életfelfogást és nyelvi árnyalatokat hozva magukkal.” (KOMLÓS Aladár, *Ignotus: Előszó* = *IGNOTUS Válogatott írásai*, szerk. K. A., Bp., Szépirodalmi, 1969, 5–34, i. h. 10.)

¹⁰ *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*, szerk. VEZÉR Erzsébet, Bp., Akadémiai–PIM, 1975, 91–92.

¹¹ *IGNOTUS* 1930, 4.

¹² [MÓRICZ Zsigmond], *Szerkesztői asztal [Most, hogy megszűnt a Nyugat]*, Kelet Népe, 1941. október 15., 20.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Akadémia I. (Nyelv- és Széptudományi) Osztálya ellen. Az invektívák főként Gyulai Pált veszik célba – ő a Társaság elnöke és az akadémiai I. Osztály titkára –; bár Gyulai írói érdemeit senki sem vitatja, az ellenérdekelte publicisták az általa irányított testületeket epigonok és léhűtők gyülekezeteként jelenítik meg.¹³ Ezek a tárcák, tárcarészletek, glosszák általában ugyanarra a néhány kifogásra épülnek: a kislelkesek és az I. Osztály tagjai privilegizált emberek, mert nem dolgoznak, csak elbírálják a különböző pályázatokot, de a beérkezett műveket nem olvassák el, ez felesleges is volna, hiszen a rangsort illetően nem értékszempontok, hanem a különböző klikkek közötti erőviszonyok alapján döntenek. Kiadói politikájuk hibás, mert csak érdektelen irományokat jelentetnek meg, nem csoda, hogy könyveiktől a közönség elfordul, s ha véletlenül valami színvonalas dolgot adnának ki, az bizonyosan külsős munkája: „Mert e társaság még mindig a régi feudális elvek álláspontját követi. A tagok urak és az úr nem dolgozik. Dolgozzék a jobbágy, az irodalmi zsellér.”¹⁴ Ha pedig valamely díjért egy nagymogul száll versenybe, a végkimenetel kétségtelen, állítják a Társaság ellenfelei – mindazonáltal 1890-ben valóban megtörténik, hogy Csiky Gergely másodtitkár a Lukács Krisztina-pályázat eredményhirdetésekor rezzenetlen arckifejezéssel olvassa fel a dicséreteket, amelyekkel a bírálók Euripidész szatírájának díjnyertes fordítását illették, majd a jelíges boríték felnyitáskor kiderül, hogy éppen az ő munkájáról van szó.¹⁵ A következő évben Csiky a Teleki-pályázat száz aranyát nyeri meg, ám ekkor A Hét névtelen glosszairója felkéri, hogy ezután mindig jelentse be, kíván-e indulni, s ha nem, a föltételekhez tegyék hozzá: „Ez alkalommal népnünnep rendeztetik, pónamászással és Teleki-díjjal.”¹⁶

Külön sorozatot alkotnak azok a cikkek, amelyek Gyulaival kapcsolatban *személyi érveket* hoznak fel. Az alapötlet – vagyis az alacsony termet és az akarnokság emlegetése – elhasznált sablon, a kivitelezés néhol invenciózusabb: az egyik tárcában Gyulai mint főinkvizitor jelenik meg, aki hüvelykszorítóval játszódva bírja rá a kor Galileijét: vonja vissza tanait,¹⁷ de levélbontáskor eltakarja az olló, állítják,¹⁸ s rosszakarói szerint majdan elhalálozni is úgy fog, hogy miközben íróasztalának egyik fiókjába bújva jegyzeteit keresgéli, gyilkosa észrevétlenül belopódzik leányfalui nyaralójába, foglyul ejti Gyulait, aki ekkor lábujjhegyre ágaskodva „végső nyilatkozatként” kijelenti: „Azért mégis ros-

¹³ Dolgozatunkban az Akadémia rendeltetésével és belviszonyaival foglalkozó cikkek közül csak azokat idézzük, amelyek Gyulai Pál személyével vagy a Kisfaludy Társasággal is kapcsolatosak.

¹⁴ [Név nélkül], *Leopardi*, A Hét, 1890. április 20., 259. Vö. [név nélkül], [*Az akadémia bámulatos leleményességét*], illetve [*A Péczely-díjat*], A Hét, 1890. február 9., 97; [név nélkül], [*Az akadémia hétfői ülésében*], A Hét, 1890. március 23., 195; [AMBRUS Zoltán] MASQUE, *Krónika*, A Hét, 1890. október 12., 234–235; [név nélkül], *A vak tyúk is talál búzaszemet*, A Hét, 1890. október 12., 239; [név nélkül], [*A Kisfaludy-Társaság szerdai ülését*], A Hét, 1891. február 1., 79–80; [AMBRUS Zoltán] IDEM, *Sipulusz és Brunetiére: A Budapesti Szemlében*, A Hét, 1891. május 10., 306–308; [AMBRUS Zoltán?] Y., *Művészet az akadémiaiban*, A Hét, 1891. november 22., 756–757.

¹⁵ [AMBRUS Zoltán] MASQUE, *Krónika*, A Hét, 1890. február 16., 113.

¹⁶ [Név nélkül], [*A Teleki-pályázat száz aranyát*], A Hét, 1891. március 22., 191.

¹⁷ [SZANA Tamás] TURUL, *Krónika*, A Hét, 1890. március 16., 176–177.

¹⁸ AMBRUS, 1890. február 16.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXII. évfolyam 3. szám

szak a Jókai regényei!”, majd a következő pillanatban elmerül a tintatartó sötét hullámai között.¹⁹

A Hét első két évfolyama alapján azonban csak a felületes szemlélő vonhatná le azt a következtetést, hogy a fiatal publicisták *valóban* megroppantani akarják az irodalmi hivatalosság testületeit. Ignókus melleleg ekkor még nem is rendszeres munkatársa a lapnak, de a szabadságharcos-interpretáció érvényességét megkérdőjelezi az is, hogy A Hét több dolgozótársa – Ábrányi Emil, Bartók Lajos, Endrődi Sándor, Mikszáth Kálmán, Dóczy Lajos – már ott ül a Kisfaludy Társaságban, s közben kiderül: a beérkezett írók mellett a kilencvenes évek fiataljai is szeretnének taggá válni. A Hét 1891 végén listázza a hivatalos jelöltek, s Kozma Andor és Herczeg Ferenc társaságában – meglepetésre – ott szerepel az az Ambrus Zoltán, aki megelőzőleg a Társaság elleni legtöbb támadást jegyezte.²⁰ A helyzet azonban még ennél is bonyolultabb. Furcsa fordulatként A Hét még 1891 októberében feloldja Ambrus álneveit,²¹ a titok tehát nem titok többé, ám ennek ellenére (vagy éppen ezért) Ambrus jelölését két társasági tag, Bartók Lajos és ifj. Ábrányi Kornél külön-külön továbbra is fenntartja, s bár az 1892. február 3-i tagválasztó gyűlésen senki sem szerzi meg a felvételhez szükséges szavazatszámot, mégis elgondolkodtató, hogy Ambrus 12 *igemmel* (15 *nem* ellenében) végül több támogatót mutathat fel, mint a nálánál jóval konvencionálisabb irodalmárnak minősülő Herczeg Ferenc vagy Petelei István.²²

E fejlemények tükrében bajos volna továbbra is a Kisfaludy Társaság feloszlását célzó tervekről beszélnünk, a kilencvenes évek támadásai mögött sokkal inkább Gyulai *belső* ellenzékét sejtjük. A Társaság „dühös fiataljai”, vagyis a közép- és középnemzedék írói már régóta szervezkednek – irodalmi berkekben úgy tudják, hogy a szálak Beöthy Zsolt titkár kezében futnak össze –, Ábrányi Emilt, ifj. Ábrányi Kornélt, Bartók Lajost pedig nyugodtan nevezhetjük Gyulai esküdt ellenségének is. Nem zárható ki tehát, hogy e közép- és középnemzedék már a kilencvenes évek legelején alkalmasnak látja az időt arra, hogy Gyulait ellehetetlenítve átvegye a vezető pozíciókat, és így a támogatások, jutalmak, szubvenciók feletti befolyást is megszerezze – mindehhez A Hét munkatársait akár eszközként használva fel, a látszólag elkötelezetlen támadásokért tagsági jogot ígérve.²³

Megvonva azonban az első két év mérlegét, 1892 tavaszán A Hét publicistáinak bizonyosan el kell gondolkodniuk azon, alkalmas módszert választottak-e céljaik elérésére, hiszen a dühödt támadások a Társaság hierarchiáját nem bolygatták meg, működési rendjét nem befolyásolták; szembesülniük kell tehát azzal, hogy „a bevehetetlen vár” – mindentől függetlenül – akár a világ végéig fenn fog állani.²⁴

¹⁹ [AMBRUS Zoltán] MASQUE, *Krónika: Reporter-bravour*, A Hét, 1890. december 28., 413–414, i. h. 414.

²⁰ [Név nélkül], *Sport*, A Hét, 1891. december 20., 826.

²¹ KÓBOR Tamás, *Csongor. Idem. Masque. Ambrus Zoltán*, A Hét, 1891. október 18., 670–671.

²² A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam, 26. k., 1891–1892, 38, 42.

²³ Vö. [GYULAI Pál] –i., *Magyar szellemi élet*, Budapesti Szemle, 69. k., 1892. január, 156–158; KOMLÓS Aladár, *Irodalmi ellenzéki mozgalmak a XIX. század második felében*, Bp., Akadémiai, 1956, 104; *A magyar sajtó története*, II/2, szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1985, 413–422.

²⁴ [AMBRUS Zoltán?] IPSZILON, *A bevehetetlen vár*, A Hét, 1892. február 7., 92–94.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXV. évfolyam 3. szám

1892 őszétől A Hétnél új irodalmi referens áll munkába: az alig huszonhárom éves Ignotus személyében Kiss József talán nem véletlenül választ olyan munkatársat, aki már koránál fogva sem exponálhatta magát a korábbi villongásokban – ám akinek első kötetét Gyulai Pál is dicsérettel szavakkal illette²⁵ –, Ignotus feladata ugyanis a Kisfaludy Társasággal való viszony pacifikálása lesz. A Gyulai-ellenes kirohanásokat mintha elválták volna, s A Hét – Ignotus megfogalmazásában – még az 1893-as tagválasztás előtt módosított doktrínával áll elő: „Mi a magunk részéről nem vagyunk elragadtatva az irodalmi társaságok és akadémiák intézményétől, mert sohasem tudtuk megérteni, milyen joggal ül széket egy csomó író a többi felett. Az írók kevés kivétellel elvégre mégiscsak a közönség elismerése és a kiadók vállalkozásának készsége kvalifikálja nagygyá, és az irodalmi társaság, ha ez ítéletet magáévá teszi, felesleges luxust úz, ha nem, hatálytalanul akadékoskodik és nevetségessé válik. Az irodalmi társaságok ítéletének csak annyiban van értékük – ám ennyiben nagy az értékük –, amennyiben [...] a közönség elismerésére vezethetők vissza, lévén a társaságok alapítói és vezetői rendszerint a közönség által már elismert tekintélyek. Egy-egy ilyen társaság elismerése éppen ezért lehet kifejező és megtisztelő quintessenciája is egy egész nemzet elismerésének.”²⁶ S láss csodát, néhány héttel később A Hét már megelégedéssel jelentheti, hogy az új tagok között három munkatársa is ott van: Kozma Andor, Herczeg Ferenc, Szüry Dénes,²⁷ mindazonáltal Kiss József és Ambrus – hiába ajánlja előbbit Ábrányi Emil és Tolnai Lajos, utóbbit pedig újólag Bartók Lajos²⁸ – továbbra is kívül rekednek.²⁹

A Hét Ignotus színrelépésétől kezdve sokkal visszafogottabban bírálja az irodalmi hivatalosság fórumait, s az évenkénti „kötelező” tárcák erősen limitált számban leginkább a Kisfaludy Társaság február eleji nagygyűlésére időzítve jelennek meg.³⁰ De az akadémiái glosszák is ritkulnak, miután Gyulai Pál és az Akadémia képviselői – megkésve bár – súlyos cikkekben kérik számon ellenfeleiktől a vádaskodásokat alátámasztó bizonyítékokat;³¹ mindamelllett e rövid periódusban kétszer is a legilletékesebb helyről hangzik el eszmefuttatás a hírlapírók felelőtlenségéről, erkölcsi érzékük lazulásáról – korántsem az

²⁵ [GYULAI PÁL] –i., *Ignotus: A Slemil keservei*, Budapesti Szemle, 69. k., 1892. március, 476–478.

²⁶ [IGNOTUS] TAR Lőrinc, *Apponyi a Kisfaludy-Társaságban*, A Hét, 1893. január 8., 29–30, i. h. 30.

²⁷ [Név nélkül], *[A Kisfaludy-Társaság]*, A Hét, 1893. február 5., 94–95.

²⁸ A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam, 27. k., 1892–1893, 45–47.

²⁹ [IGNOTUS et al.], *Kisfaludy-Társaság I–II–III*, A Hét, 1893. február 5., 91–92.

³⁰ [Név nélkül], *A fejlődés történeti folytonossága*, A Hét, 1893. április 30., 291; [AMBRUS Zoltán] TIBORCZ, *Apponyi Albert mint író*, A Hét, 1895. február 17., 101–103; [TÓTH Béla] J-h., *Egy jóra való könyvről*, A Hét, 1896. január 5., 15–16; [név nélkül], *Csetepaté a viceakadémián*, A Hét, 1897. január 31., 77; [név nélkül], *[A Kisfaludy-Társaság]*, A Hét, 1897. február 7., 94; [név nélkül], *A Gyulai-színház megnyitója*, A Hét, 1897. május 2., 287–288.

³¹ [Név nélkül], *Akadémia*, A Hét, 1893. május 14., 322; [GYULAI PÁL] –i., *A m. t. akadémia s egy pár hírlapíró*, Budapesti Szemle, 74. k., 1893. június, 477–478; [név nélkül], *[A Budapesti Szemle]*, A Hét, 1893. június 4., 368–369; –n., *Észrevételek „A Hét” válaszára*, Budapesti Szemle, 75. k., 1893. július, 154–159; [név nélkül], *Akadémia*, A Hét, 1893. július 9., 31; vö. [KÓBOR Tamás] –x., *A nagy hét*, A Hét, 1894. május 6., 283; [név nélkül], *[Az Akadémia idej nagygyűlésén]*, A Hét, 1895. május 19., 322.

érintettek öröme.³² A legmeglepőbb fordulat azonban Gyulai tevékenységének megítélésében következik be: Ignotus már 1892 végén egy referátumát Széchenyi István zsenijének magasztalásán kezdi és Gyulai Pál nagyszerűségének taglalásán végzi: „Mert Gyulai egyik utolsó, megbecsülhetetlen alakja azon iránynak, melyet Széchenyi kezdett meg nálunk. Mint nagy elődje, ő is gúnyral, epével, tekintetek nélkül rontott neki korunk és fajunk sok tömjénezett bálványának és kedvelt előítéletének, nagy vétkeinek és apró ízléstelenségeinek. [...] Rombolva épít, tagadva alkot, és nem volna ember, ha olykor nem tévedne, és olykor igazságtalan nem volna. Ám e múltó homályon annál fényesebben csillog át a tiszta meggyőződés és a jó akarása. Szidjon és üssön bennünket tovább is, ad multos annos.”³³ Még a polémiákból sem hiányozhatnak a Gyulai „értékeire és jóakaratára” való hivatkozások: Gyulai „fényes név és előkelő személyiség”, igazi úriember, akit a sajtó, még ha ő akarná is (miért akarná egyébként?), sem vehetne egy kalap alá a gőgös akadémikusokkal és az irodalmi mesteremberekkel;³⁴ s azután 1893 végén A Hét szinte esdve kérleli az agg poétát, hogy „minden jó ízlésű és jóhiszemű magyar föltétlen elismerése” oldja fel végre az „obszkurus támadások” miatti keserűségét, s megismétlődnek az egy évvel korábbi dicséretet: „Mert hiszen teljesen tisztában vagyunk evvel a még fogyatkozásaiban is előkelő egyéniséggel, és ha olykor túlzásba vagy igazságtalanságba esett, maguk az áldozatai sem kételkedtek afelől, hogy ilyenkor is igaz meggyőződés szólt belőle, és hogy gyengéiben is az marad, ami erősségeiben: egy fényes irodalmi korszak méltó és nagyértékű utolsó képviselője, nagy hagyományoknak értő hirdetője és egész közéletünknek, de különösen irodalmunknak a leghivatottabb őre és ápolója, aki e nagy feladatokhoz méltó erővel, ízléssel, tudással és ítélettel rendelkezik.”³⁵ 1894-ben pedig, amikor az ország Gyulai ötvenéves írói jubileumát ünnepli, A Hét fő helyen közli Gyulai egyik ifjúkori versét,³⁶ s újjólág önkritikával határolja el magát „a tompa elmék”-től, amelyek nyelvüket őrajta köszörülték, és a „tehetetlen üresség”-től, amely az ő ócsárlásával akart volna magának érdemeket szerezni; a szerkesztőség Gyulai személyében az elveihez hű „utolsó nagy ember”-t köszönti, hálával és megbecsüléssel gondol az igaz hazafira, aki „méltó, érdemes és értő kortárs, s munkatársa volt mindazoknak a nagyjainknak, akiknek a nevéhez az új magyar irodalom, az új magyar politika s az új Magyarország megeremtetése fűződik”.³⁷

Talán az örökkévalóság is így veszi kezdetét.

III. Az eredeti szabadságharcos-koncepció szerint egyszerre indult meg a harc az irodalmi hivatalosság és az általa propagált népiesség primátusa ellen. Valójában az újnapi-

³² SZÁSZ Károly másodelnök *Megnyitó beszéde a Kisfaludy-Társaság XLVI. ünnepélyes közülésén, 1893. február 5-én*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam, 27. k., 1892–1893, 3–12; GYULAI Pál *Elnöki megnyitó beszéde a Kisfaludy-Társaság XLVIII. ünnepélyes közülésén, 1895. február 10-én*, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam, 29. k., 1894–1895, 3–8.

³³ IGNOTUS, *Gyulai Pál: Gróf Széchenyi István mint író*, A Hét, 1892. november 6., 720–721, i. h. 721.

³⁴ [Név nélkül], 1893. június 4., 369; [név nélkül], 1893. július 9.

³⁵ [Név nélkül], *[Gyulai Pál költeményei]*, A Hét, 1893. december 17., 397–398, i. h. 397.

³⁶ GYULAI Pál, *Munkácsi téren*, A Hét, 1894. november 11., 705.

³⁷ [Név nélkül], *Gyulai Pál*, A Hét, 1894. november 11., 715.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

esek ellehetetlenítését célzó *szórványos* kritika A Hétben több éves fáziskéséssel tűnik fel, s miután ennek is Ignotus a referense, a tárgykör *éppen* Gyulai kiengesztelésével párhuzamosan bontakozik ki. Ha nem tévedünk, Ignotus a Társasághoz való új viszony körvonalazásának heteiben fejt ki először a népiességre vonatkozó nézeteit: miután Magyarországon egyre inkább teret nyer a városi kultúra, a *magyar nemzet* már nem azonosítható egy az egyben a *magyar vidék* társadalmával, következésképp a *népies* sem merítheti ki teljesen a *nemzeti művészet* fogalmát; Ignotus tehát tiltakozik azon felfogás ellen, amely továbbra is a népies ábrázolásmód alkalmazását várna el, s visszautasítja, hogy magyartalannak bélyegezzék azokat a művészeket, akik Európára figyelve, külföldi hatásokat adoptálva alkotnak.³⁸

A Hét köreiben epigonnak nevezik azokat a költőket, akik a megváltozott körülmények között is a népies tematikához ragaszkodnak, és velük szemben Ignotus évről évre erősödő arroganciával lép fel. Okfejtéseiben eltekint a műegész problematikájának elemzésétől, ehelyett gúnyosan-tiszteletlenül, a paródia és a túlzás eszközeivel a szerzőket vagy a szerzőknek tulajdonított nézetek egy-egy szegmensét kívánja ellehetetleníteni. Jellemző fogása, hogy metaforába hajló hasonlításal megfelelést keres a (feltételezett) esztétikai iránymutatás síkjá és profán élethelyzetek között – ő maga ezt az eljárást hasonlatok esetében is a *tertium comparationis* „megtalálás”-ának nevezi –, majd az esztétikai normák lehetetlenségét (akár metonimikus láncolatokban) e köznap szinten bizonyítja: „a népköltészet becsét csak avatatlan vitathatná el, és hálásan ismerjük el, hogy minden műköltés abból meríti erejét. De világlátott és iskolajárt embertől azt követelni, hogy ne zengjen másról, mint szúrról és tulipántos ládáról, hogy ne legyen más, mint naiv, népies és közvetlen, és versei alakjában és anyagában ne lépjen túl a népnek szükségképp korlátolt érzési körén és látóhatárán: csak olyan képtelenség, mint azt követelni, hogy világeletemben tepertős pogácsánál egyebet ne egyék.”³⁹ Ignotus korai tárcáiban még megkapó a szellemes-kedves, városias humor (*urbanitas*), ennek helyét fokozatosan szarkazmus veszi át, ez azonban – akár mai szemmel nézve – számos esetben kifejezetten sértőnek mutatkozik, mint például a Benedek Eleknek szóló (később idézendő) kitételekben.⁴⁰

³⁸ IGNOTUS, *Kozma Andor: Versek. Próza*, A Hét, 1892. december 4., 785–786. (Megjegyzendő, hogy Ignotus Kozmát nem sorolja az újnépiesek közé.)

³⁹ IGNOTUS, 1892. december 4., 786.

⁴⁰ Mindemellett az Ignotus által felmutatott példázatok variabilitása is véges. Néhány passzust idézünk: „A Tóth Béla embere magyarul beszél és magyarul érez, de az ételeiben nem szorítkozik pusztán a töltött káposztára, és a francia kabátot becsüli annyira, mint a borjúszájas ingujjat és a pitykés mellényt. Egyszóval művelt ember, aki magyar, magyar ember, aki europäer, zszurnalista, aki művész és alapos képzettségű író, aki nem nagyképűsködik” (IGNOTUS, *Tóth Béla*, A Hét, 1893. december 17., 396–397, i. h. 396); „Nemzetünk ellen való vétek, a népiesség magában helyes elvének túlhajtásával, a kozmopolitizáció lesújtó mennykövét szórni arra, ami voltaképpen csak általános emberi, és fitymálva mindent, ami csak azért idegen, mert mi restek voltunk nálunk is meghonosítani, a magyar írókat arra szorítani, hogy nem is atillában, de borjúszájas ingujjban és rojtos gatyában járjon” (IGNOTUS, *Szabolcska Mihály: Hangulatok*, A Hét, 1894. február 25., 125–126, i. h. 125); „nekünk is megvolt a mi nagy boncolónk a Kemény Zsigmond személyében, akinek, ha nem is a nyelve, de az egyénisége magyar voltát talán csak mégsem fogják eltagadhatni, noha ő nem járt szúrban, s a regényeit nem tartogatta tulipántos ládában. [...] Magyar, ne járj vasúton, mert a vasút nem magyar találmány. Köpd tele

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 16. kötet 1. szám

Ignotus a fenti szövegekben a megbírált szerzőkön kívül gyakran egy háttérben rejtőző, személytelen autoritást is megszólít, aki/amely a nyilvánvaló igazságokat rendre „eltagadja”, de a maga „túlhajtott” nézeteit „kiköveteli”, vagyis az írókat azok tükröztesére „szorítja” stb. A Szabolcska-kritika némely utalásából sejthető, hogy kifejezetten ennek az írásnak a címzettje Beöthy Zsolt, aki Szabolcskát feltűnésekor nagy reménységként, „a népdalt fakasztó tiszta szív s a népdalt zengő tiszta hang” „igazi [...] magyar költő”-jeként üdvözölte,⁴¹ mindazonáltal továbbra is kérdés marad, hogy az 1890-es évek első felében a népiesség követelése tendenciaként mutatkozik-e meg, tehát az Ignotus által emlegetett „vétkek” valóban *irodalompolitikai irányt* jeleznek-e. Ez ügyben határozott álláspont csak a korabeli sajtópaletta egészének ismeretében volna kialakítható,⁴² ám kutatásaink alapján úgy látjuk, hogy ebben a periódusban inkább egyfajta terminológiai zavarról (avagy célzatos meg nem értésről) lehet szó: a modern írókat unalomig ismételve gyökértelennek, a hagyományoktól elszakadóknak bélyegzik, míg a másik oldalon (Ignotus oldalán) ezek az önmagukban is sértő vádak – talán a korábbi, kozmopolita költészetről szóló vita utórezgéseiként – úgy csapódnak le, mintha az előbbi nézetekből a népiesség kívánalma is egyértelműen következne.

Mindezt jól példázza egy 1894 őszén kezdődő polémia (argumentációját erősen kivonatolva idézzük fel). Ennek nyitányaként a Budapesti Hírlap hasábjain Alexander Bernát áll elő a szokásos kifogásokkal, a honi moderneket a tenger fenekén lévő bűvárokhoz hasonlítja, „kik a levegőt másunnan kapják”, majd a „beteges, túlrejt dolgokra” fogékony ifjaknak Arany János szellemiségének követését ajánlja – ám a népiesség problematikáját mellőzve.⁴³ Ignotus mégis konstatálja: „itt a kátyú, amelyben az Alfa szekere is megrekedt: a magyarságot ő is összevetti a parasztsággal vagy mondjuk a népiességgel. Amiben nincs meg a paraszt kontemplatív renyhése és kedves, de korlátolt *egyszerűsége* indulatban; formákon túltörő erőszakossága és logikus, de röghöz tapadó *józan-sága*, az öneki nem magyar.”⁴⁴ Néhány nappal később – immáron mindkét írásra reflektálva – Benedek Elek sem kerülheti el a törzsköösségre vonatkozó szokásos botorságokat, ám rámutat, hogy az eljárás, amely „a parasztsághoz, a parasztos nyelvhez köti a nemzeti Génusz fogalmát”, nem más, mint „a közönség szándékos megtévesztése”, majd felteszi a kérdést: „Hol van ma csak egy számot tevő magyar író, ki a népiesség hajhászásában keresi a magyarosságot s kiváltképpen a magyar szellemet?”, s ekként válaszol: már nyoma sem maradt a népies poétáknak, nem is léteznek: „Talán elvértve egy-egy vidéki újság tárcarovatában. Talán egy-egy vidéki színházban megbukott népszínműben. Ma már nincsenek borzas hajú, félrenyomott sarkú csizmában járó bohémek; lehető tisztos-

a gőzhajó fedélzetét, mert ez népies szokás. Töröld el a minisztériumot, mert belga mintára épült. Dönts le az új országházát, s lóháton hozz törvényt Rákoson...” ([IGNOTUS] I-s., *Magyar, magyar, magyar, háromszor is magyar*, A Hét, 1894. október 14., 650–651, i. h. 651). Lásd még [IGNOTUS] T. L., *A kézművesség dicsérete*, A Hét, 1895. február 17., 113–114; [IGNOTUS] I-s., *A klasszikus Vajda*, A Hét, 1896. február 2., 77.

⁴¹ BEÖTHY Zsolt, *Az „új költő”-ről*, Fővárosi Lapok, 1891. január 8., 45.

⁴² A vita egy másik vonulata például az 1894 őszén meginduló Politikai Hetiszemle hasábjain bontakozik ki.

⁴³ [ALEXANDER Bernát] ALFA, *Ifjú Magyarország*, Budapesti Hírlap, 1894. október 12., 1–2.

⁴⁴ IGNOTUS, 1894. október 14., 650.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 3. szám

séges polgári ruhában járunk valamennyien, időnk és kedvünk mértéke szerint tudomást veszünk a külföldi nagy szellemek alkotásairól, senki sem zárkózik el ridegen az idegen irodalom termésétől, de viszont nem engedjük megvesztegetni magunkat a nekünk idegen, a nemzeti karakterrel ellentétes irányzatok által, még ha a föld rögéhez kötöttség vádját kell is elszenvednünk.”⁴⁵ Ignotus néhány hetet kivár, s amikor Benedek Elek kisebb technikai hibát vétve Jakab Ödön frissen megjelent verses meséjéről azt jósolja, hogy az rövid idő múlva népköltészeté nemesülhet, Ignotus a kijelentésben újra a népiesség kötelezőségének hirdetését gyanítja, s Benedek Elek eljárását (és írásművészetét) a következőképpen minősíti: „Benedek úr, én imádom a népmeséket, de Horatius sosem írt népmeséket, s mégis nagy költő volt. Ah, Benedek úr, Aiszhüloszon kezdve Shakespeare-n, Goethén, Petőfin és Arany Jánoson keresztül egész Jakab Ödönig a világ legnagyobb költői a népből s a népmeséből táplálkoztak, csak az a kérdés, hogyan. Ha a népet s a népköltészetet búzagalással hasonlítom össze, az igazi költő elébb lekaszálja, kérébe rakja, megcsépli, megrostálja, a magját megőrli, megszitálja, a lisztjét vízzel, sóval s élesztővel elegyíti, megkeveri, meggyúrja és megsüti, s így eszi meg kenyérül. Az a népiesség, amelyet Benedek úr hirdet, egyszerűen lelegeli. [...] Az igazi poéta a maga művészete s a haladó világ tartalma s eredményei selymével, prémjével és gyöngyeivel királynővé avatja a népiességet – Benedek úr még a maga csinos kis pruszlikját is letépi róla, s azon pucéron állítják ki belépti díjért.”⁴⁶

IV. Az évtized közepétől azonban sajátos fordulatot vesznek az események, és az új-népiesség problematikája egy nagyobb érvrendszer részeként jelenik meg. Beöthy Zsolt a *specifikusan magyar* kérdéskörét formai-tartalmi jellegzetességek alapján kezdi tárgyalni, s megpróbálkozik azzal is, hogy az „így nem szabad” / „emígy muszáj” témakörében, ezáltal pedig a nemzeti irodalomba való tartozás kérdésében bizonyos szűkítéseket vezessen be – ekként hivatkozik a népiesség primátusára, mindazonáltal látni fogjuk, hogy ez a kísérlet sem válik hivatalos ideológiává.

Beöthy egy 1895 januárjában tartott nyilvános felolvasáson eredendően az irodalmi alkotások maradandóságára keres magyarázatot. Kiindulása szerint a nagy műveken nem csak az őket létrehozó „lángelmék” kisugárzása érzékelhető, de bennük „egy nemzetnek, egy kornak, egy hagyománynak közös lelke él és hat” – ezt magunk sem gondoljuk másképpen –, ám Beöthy szerint „az erős nemzeti érzés uralkodása” már krónikaíróinktól kezdve a magyar irodalom megkülönböztető jegyeként tűnik fel, mi több, a magyar irodalom jóformán csakis a nemzeti élménykört szólaltatja meg (tehát az adott művek maradandósága is bizonyosabb, ha eleve ebbe a tematikába illeszkednek). Eztán Beöthy a nemzeti jelleg kifejeződésének néhány kézzelfogható jegyét is azonosítja: ilyen a népdal, illetve „a magyar népi érzület” tükröztetése, s megtudhatjuk azt is, hogy „a magyar embernek mindig legnagyobb büszkesége” „a hadi életben, kalandjaiban, viszontagságaiban, dicsőségében való kedvtelés” volt, de tipikusan magyar „a változó szerencse

⁴⁵ BENEDEK Elek, *Irodalmi zenebona*, Fővárosi Lapok, 1894. október 23., 2513–2514.

⁴⁶ [IGNOTUS] I–s., *Árgirus királyfi: Jakab Ödön tündérmeséje*, A Hét, 1894. december 23., 816–817.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXIII. évfolyam 3. szám

után a bujdosás keserve: [...] a magyar bánat, a nekikeseredés, a mindentől elszakadás, a bujdosó hangulat”, s később az idegen hatalmakkal szemben a nemzeti függetlenségért folytatott harc, illetve „az összeesküvésbe és forradalomba kergetett hűség” felmutatása. De Beöthy Balassi kapcsán arról is értekeznek, hogy „mintha a régi magyarság nomád kedve is megmaradt volna” azokban a költőkben, akik „egész életük során át bolyongottak. Ilyen nagy vándorok voltak Balassi, az utána következő legmagyarabb lírikusok: Csokonai, Kisfaludy Károly, Petőfi. Még Arany szárnya is emelkedett; otthagyta fészket, de csakhamar visszatért. Szárnyát ezentúl csak a halhatatlanság országába repülésre lebbentette.” [!] Beöthy írásának zárlatában látszólag elhárítja, hogy „a jelen irodalom magyaros jellegé”-re vonatkozóan következtetéseket fogalmazzon meg, valójában megismétli a már ismerős vádat: „Kétséget nem szenved, hogy létrejönnek most művek, melyek magyarul vannak írva, de nem magyar lélekből valók. Emiatt nem kell kétségbe esni. A baj csak akkor volna nagy, ha ezek a művek tartós és mély hatást tennének”. Ám ennek a kijelentésnek a korábbiakhoz képest már más az akusztikája, a nemzeti jellegzetességek körülhatárolása után csak azt jelentheti: aki nem az általa leírt eszmények jegyében szólal meg, annak műve nyilván nem „magyar lélekből való”, tehát maga a szerző sem lehet része a nemzeti irodalomnak.⁴⁷

A modernek által a felolvasásra adott válaszok egyfelől Beöthy kategóriáinak abszurdítására mutatnak rá (vö. bolyongás, kóborlás, hadakozás, éhezés), fontosabbnak látjuk azonban azt, hogy felismerik, a modern korban a nemzeti irodalomba való beletartozást illetően eleve felesleges bármiféle osztályozásba bonyolódunk: Ignotus szerint „a nemzeti különbségek, az ösztönünk akármennyire megérzi őket, nem olyan határozottak, hogy definiálni és rájuk szabadalmat lehetne venni. S azt az egyet sohasem fogjuk megérteni, hogy aki magyar földön született, magyar iskolába járt, magyar poétáktól tanult, magyar újságot olvas, magyar környezetben él és magyarul ír, az írásai mégis hogy lehetnek nem magyar lélekből valók. Hacsak azt nem kívánják, hogy minden magyar ember ugyanazt írja meg és ugyanúgy, ami a régi magyar írók lelkéből fakadt.”⁴⁸ Beöthynek címezve ugyanezt fogalmazza meg Ambrus Zoltán is, szerinte a művek „Akarva, nem akarva, mindannyian koruk tükröi [...] s mindannyian kifejezik az író nemzeti érzését, mert ma nincs író nemzeti érzés nélkül. [...] mindenki mindig csak a tulajdon korát írja, s annak a nemzetnek a lelkét, amelynek a nyelvén szól, amelynek a levegőjében él, s amelyhez millió apró szállal van fűzve egész élete. Akár tudatosan cselekszi ezt, akár önkéntelenül: másra nem képes; s nem mindig az az író jellemzi, fejezi ki korát és nemzeti érzését megkapóan, akiben legtöbb volt a szándékosság.”⁴⁹

Az ellenvélemények hatására Beöthy nem revideálja nézeteit, sőt nemzetkarakterológiai rendszerét a következő években mind átfogóbban alkalmazza. 1896-ban jelenteti meg *A magyar irodalom kis-tükrét*, s az ebben megrajzolt volgai lovas allegóriája segítségével a magyar szellemiség alapvető jegyeit már az „ösi életviszonyok”-ig vezeti vissza: „Pusztai nomád nép volt [a magyar], s a sík természet, mely körülvette, nagy kiter-

⁴⁷ *Maradandó alkotások*, BEÖTHY Zsolt előadása, Budapesti Hírlap, 1895. január 11., 1–3.

⁴⁸ [IGNOTUS], *Maradandó alkotások*, A Hét, 1895. január 13., 34.

⁴⁹ AMBRUS Zoltán, *A magyar lélek*, Magyar Hírlap, 1895. január 25., 1–5, i. h. 2–3.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

jedésével, tiszta világításával és kevés színével: inkább szemlélő erejét, belátásának tisztaságát, felfogásának és ítéletének elevenségét és biztosságát fejlesztette”, a pusztai harc, a zsákmányoló életmód növelte benne „a nemzeti érdek iránt való hajlamot”, míg nyilvánvaló lett: „A közérdektől, a nemzeti érzéstől való áthatottság irányozza mindenkör a magyarságnak egész külső és belső életét”, mi több, „a nemzeti érzése sugallja egész gondolkodását és képzeletét. Amit idegenből, a mívelődésben előtte járó nyugottól vesz, azokat az eszméket és formákat is mindig akként módosítja és idomítja, hogy a magyar nemzeti érdek szolgálatára minél alkalmasabbakká tegye.” Vagyis a beolvadó népcsoportok számossága ellenére „a magyar léleknek [...] ezredéves vonásai” uralkodó jelleggel maradtak fenn.⁵⁰

Beöthy ugyanezt az okfejtést megismétli az általa szerkesztett millenniumi irodalomtörténet bevezetésében is, itt „irodalmunk változhatatlan színhangulata” mellett érvel,⁵¹ majd kiszélesítve a maga nézeteivel – teljesen anakronisztikus következtetésekre jutva – visszatér a kortárs irodalomhoz. 1897-ben előszót ír Lampérth Géza verseskötetéhez, s Lampérth *magyar ihletével és iskolájával* szemben a honi városi irodalom egészében idegennek minősül, s „megjavítására” Beöthy csak egyetlen módot lát: „erre is a magyar vidék, a magyar falu életének és költészetének kell minél nagyobb, minél mélyebb befolyást” gyakorolnia. Mert „Igazi magyar költészet eddig más nincs is, mint a magyar vidék, a magyar falu költészete. A kísérletek, melyek valami egészen másnak kezdésére történtek, azt mutatják, hogy a tőle és nagy hagyományaitól való elszakadás a nemzeti lélek irányában is idegenséget jelent. Az új magyar nagyvilág költészetének csak a régi magyar kisvilág költészetéből lehet kifejlődni.”⁵²

A Hét hasábjain a szokásos ironikus stílusban Ignótus utasítja vissza Beöthy direktíváit: „Föltétlenül elfogadom a Beöthy Zsolt tézisének, hogy csak a falu költészete az igaz magyar költészet, s minden más irányú kísérlet idegenség. Elfogadom, noha fáj Arany Jánost is kilöknöm a magyar irodalomból, s az ő megdicsőült homlokára is rásütnöm a kozmopolitizmus maga metszette bélyegét, amiért a *Buda halálán* kezdve a *Toldi*-trilógián keresztül egészen a *Hidavatásig* dalos ajakkal ezer esztendőn kísérte és kísérlette végig a magyar főváros alakulását” stb.,⁵³ a pengeváltás különlegességét azonban az adja, hogy a modern írók onnan kapnak támogatást, ahonnan talán nem is várnák: a Gyulai által szerkesztett és a Kisfaludy Társaság „félhivatalos” lapjának tekintett *Budapesti Szemlé*től.

Gyulai, miután áttekinti Beöthy „eszmemenetét”-t, leszögezi, hogy ő egyetlen szempontból, így a népköltészet kategóriájának bevonásával sem tartja „igazolható”-nak az irodalom falusira és városira történő felosztását, hiszen „a népköltészet [eleve] több, mint egy falu vagy vidék költészete, az az egész nép és több százados maradvány, mint maga a nyelv; egyik fő forrása ugyan a nemzeti költészetnek, de nem egészen az, [!] s

⁵⁰ BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre*, Bp., Athenaeum, 1896, 2–3, 4, 5.

⁵¹ BEÖTHY Zsolt, *Irodalmunk és irodalomtörténetünk: Bevezetésül = A magyar irodalom története*, szerk. B. Zs., Bp., Athenaeum, 1896, I, 1–11, i. h. 9.

⁵² BEÖTHY Zsolt, *Előszó* = LAMPÉRTH Géza, *Első könyvem: Hazafias és egyéb költemények*, Bp., Franklin, 1897, 5–6.

⁵³ IGNÓTUS, *A falu s a város*, A Hét, 1897. június 20., 402–403.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

midőn Beöthy az egész magyar nemzeti költészetet falusi költészetnek nevezi, lejjebb szállítja a népköltészetnél. [...] Beöthyt az vezette e különös osztályozásra, hogy nagyobb városaink nem voltak túlnyomóan magyarok, s ennél fogva inkább vidéken lüktetett a magyarság szíve. De nem vett észre egy más jelenséget, tudniillik, hogy nem magyar ajkú városainkban is mindig megvolt a magyarságnak bizonyos nagyobb vagy kisebb köre, mely folyvást növekedett és fejlődött, sőt az idegen elemeket magába olvasztotta, sokkal nagyobb mértékben, mint falun. Fővárosunk egy félszázadnál több idő óta inkább központja szellemi mozgalmainknak, fészke a nemzeti szellemnek, mint bármely vidéke az országnak, de azért helytelen volna fővárosi és falusi tudományt és költészetet különböztetnünk meg. A másik ok, amely Beöthy osztályozására befolyt, az a tapasztalata volt, hogy ifjú költőink közül nem egy mintegy megtagadni látszik nemzeti költészetünk szellemét, s ez onnan származik, mert Buda-Pest élete még korántsem magyar nagyvárosi élet. De Párizsban és Londonban nem élnek-e oly költők, akik eltérnek a francia és angol nemzeti költészet hagyományaitól, s vajon nem ezeket utánozzák-e némely ifjabb költőink? Hiszen a múltban is találunk erre példát. [Kazinczyt és Aranyt említi.] Nem a falu és főváros dönti el a költő sorsát, hanem sok minden összehatása, különösen a közszellem, a nemzeti fejlődés és saját géniusza.”⁵⁴

V. Ez az 1897-es Gyulai-cikk nem csak a városi irodalom melletti erkölcsi kiállásával vonja magára a figyelmet, de azon kitételeivel is, amelyek Beöthy irodalomszemléletének további elemeit érvénytelenítik. Gyulai szerint ugyanis a „nemzeti ritmus” megszóltatása és „a magyar világ eszme- és érzésköréből” merített tárgy önmagában egyetlen alkotót sem von a nemzeti irodalom körébe, sokkal inkább a művészi alkotás színvonala és a már ismert („megoldott”) tematikától való elmozdulás: „a nemzeti költészet fogalma is tágabb körű, mert magában foglalhat különböző költői egyéniségeket, új tárgyakat hódíthat meg, új eszmék tolmácsa lehet, de leginkább abban a módban nyilatkozik, amint mindezt a költő kifejezi, s a nemzet szellemébe oltja”. Gyulai például éppen az „obligát tartalom és hang” miatt tartja Lampérth hazafias költészetét is idejétműltnak, Rodostórról szóló „stílusgyakorlatának” ürességére ekként mutat rá: „óhajtja, vajha dala fölírhatná az alvó nemzetet. Vajon miért alvó nemzet a magyar? Mert elfeledte múltját, s nem hozatja haza a rodostói bujdosók hamvait. Annak sok más oka lehet, de az álomba süllyedés legkevésbé.”⁵⁵

De ideje elszakadnunk szegény Lampérth Gézától – akivel 1897-ben ugyanaz történik, mint ami Szabolcska Mihállyal 1891-ben, vagyis hogy a művészi hiányosságokon túl még a protektor erőszakossága miatt is elverik rajta a port –, fontosabbnak gondoljuk annak hangsúlyozását, hogy Gyulai ebben a kritikában (is) az előzetes meggondolásoktól független irodalom mellett érvel, s ezzel roppant közel kerül a moderneknek a művészet önjogosságára vonatkozó kritériumához (avagy a modernnek kerülnek közel Gyulaihoz). S ez ügyben nyilván nehéz kizárólagos megállapításokat tennünk, de ha áttanulmányoz-

⁵⁴ [GYULAI PÁL] –i., *Lampérth Géza: Első könyvem*, Budapesti Szemle, 92. k., 1897. október, 148–152, i. h. 149–150.

⁵⁵ GYULAI, 1897. október, 150, 151.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

zuk a kilencvenes évek Budapesti Szemléjének kortárs művekről szóló bírálatait, látnunk kell, hogy a Gyulaiéhoz nagyon hasonló eszmény vezeti a recenzensek többségét: korszerű tárgyat, invenciót, lélektani hűséget, beosztást, nyelvi zamatot és szabatoságot kérnek, s a poétikai magabiztosság mellett – némi *kedvességet*. Vagyis a *művésziesség primátusa* nevében szólalnak fel a kiüresedett, „ökölbe szorított kézzel hadonázó hazafiság” ellen, de a népies költőket sem részeltetik könnyített elbírálásban pusztán az általuk képviselt irányra való tekintettel.⁵⁶ Mindazonáltal Gyulai így sem kerül ellentmondásba saját népiesség-felfogásával; nemrégiben S. Varga Pál mutatott rá arra, hogy Gyulai már az 1860-as évek elejétől hajlik arra a nézetre, miszerint a műköltészet egy adott ponton törvényszerűen elszakad a népköltészettől, amelyhez periodikus visszahajlások ugyan lehetségesek, de a társadalom „míveltségének” a népköltészet jegyében történő újraegyesítésére már nem kerülhet sor.⁵⁷ Egyébiránt maga Arany János is számot vet azzal a lehetőséggel, hogy a népi téma vagy a népi modor idővel majd valami másnak adja át a helyét a magyar irodalomban,⁵⁸ sőt, bizonyos értelmezések szerint a népiesség már *eredendően* is többet jelentett a népi témánál vagy a népi modornál – a népiesség mélyebb intenciója szerint a feladat: a nemzeti jellem autochton vonásainak feltárása és értelmezése a nemzeti sorskérdések aspektusából.⁵⁹ Tehát akként is felfoghatjuk a dolgot, hogy a modernnek jelentkezése kifejezetten alátámasztotta a nagy öregek megsejtéseit.

A Hét hasábjain 1898-tól egy időre a szabadságharcos tematika szinte teljes kimerülését tapasztaljuk. Közben persze a széles olvasóközönség számára is nyilvánvaló lett, hogy az irodalmi hivatalosság fórumain *belül* sokkal mélyebb törésvonalak húzódnak, mint a Társaság gyakorta vaskalaposnak nevezett vezetése és a modernek között, ám A Hétben megmutatkozó apályban Ignotus személyes elkedvetlenedése is közrejátszik: az *elhívatus* mozgósító ereje elveszett, a korábbi, fekete-fehér igazságok helyén – leg-

⁵⁶ Szabolcskára például – hogy magunk is törzsökös fordulattal éljünk – kifejezetten rájár a rúd; szűk évtized alatt verseiről a Szemle négy kritikát közöl, s ezekben Szabolcska amolyan tisztességes, de „csekélyebb dálnok”-ként tűnik fel – vagyis a nagy ígélet nem teljesült –, de a bírálatok minden alkalommal kárhoztatják a hírlapi zajt is, amelyet annak idején „egyik jeles kritikusunk” keltett a költő körül. A Szemle szerint e mesterseges hírverés már önmagában felfokozott várakozásokat generált, s így Szabolcska tehetségének kibontakozását bizonyos szempontból inkább megakasztotta, mint segítette. Vö. [LÉVAY József] ó. s., *Szabolcska Mihály: Költemények*, Budapesti Szemle, 71. k., 1892. július, 137–145, i. h. 138, 137; v. e., *Szabolcska Mihály: Hangulatok*, Budapesti Szemle, 78. k., 1894. június, 475–478; –z., *Szabolcska Mihály: Hangulatok (második kiadás)*, Budapesti Szemle, 98. k., 1899. június, 463–469; –ó–, *Szabolcska Mihály: Szabad órák*, Budapesti Szemle, 105. k., 1901. február, 290–292.

⁵⁷ S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 506–512.

⁵⁸ Vö. ARANY János *Összes művei*, XI, *Prózai művek*, 2, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 380–382, 383–400, 549–553.

⁵⁹ A kérdéskör szerteágazó irodalmából lásd mindenekelőtt HORVÁTH János *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfig* (Bp., MTA, 1927) című könyvének *Bevezetését* (5–19). A motiváció kettős indokoltságát NÉMETH G. Béla ekként fogalmazza meg: „Tanulmányozni a nép költészetét, bemutatni életét, megszólaltatni lelkét: ez lett a közvetlen feladat. Mert a közvetett, a vágyott végső, minek az előbbi csak eszköze, továbbra is ez: kifejezni s korszerűen értelmezni a »nemzeti jellem« lényegét, hogy a nemzet az lehessen, »lényege szerint, ami«.” (*A magyar századközép jellege és szakaszai: A népiesség kora. Bevezetés* = N. G. B., *Mű és szemlélyiség: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Magvető, 1970, 441–452, i. h. 443.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXXV. évfolyam 3. szám

alábbis számára – a szürke megannyi árnyalata tűnik fel. Ugyanazokban a napokban, amikor Gyulai imponáló magabiztossággal közli véleményét a falusi költészetéről, Ignotus ekként vall önmagáról: „Hol vagyok én magam is, aki azt hittem, meghalok, ha Jakab Ödönről nem mondom meg az igazat? Azóta Palágyi Menyhértet benőtte a fű, s az Árgírus királyfi ökrei búsan legelnek rajta. Magam sem igen halok már meg, de persze, az igazat sem mondom meg okvetetlen. Legföljebb azt a baráti tanácsot adom az új kollégáknak, akik mindig a régiek maradnak: ne éljenek pusztán csak A Hétből. Aki a pápa főztjéből eszik, meghal; aki mibelőlünk, még rosszabb véget ér. Kiből gyorsíró lett, kiből középiskolai tanár, s aki az én számos Marsyasaimból egy diplomára valót nem tudtam kinyúzni magamnak, az ellenségeim mind diplomás emberek. Ez a sors iróniája.”⁶⁰

A következő évi Kisfaludy-tárcában pedig a maga részéről befejezettnek nyilvánítja az „irodalmi osztályharcot”, amelyet annak idején sokan életre-halálra szóló küzdelemnek hittek – és vásárra vitték a bőrüket –, pedig csak amolyan „Rütli-bund” volt, amit az igazán dörzsöltek saját karrierjük előmozdítására gondoltak ki (e tárca példázatait a *merő szépség* okán is hosszabban idézzük): „ó, nyájas olvasó – elképzellek írónak, aki, teszem, a nyolcvanas évek elején Rákosi Jenővel, Ábrányi Kornéllal s Iksszel meg Ipszilonnal együtt ütötte az Akadémiát s a Kisfaludy-Társaságot, a butaságnak, a maradiságnak, a szűkkeblűségnek, a pénzen való ülésnek, a klikkeknek s a klakkoknak ezeket a bűzletes fészkeket. Azóta rég rájöttél volna, hogy Gyulai Pálnál már rosszabb emberek is voltak a világon, Eötvös Loránd sem analfabéta, s végső eredményben még Vargha Gyula is tud olyan verset írni, mint Titán László úr a Koronában, a Fiumében vagy a New York kávéházban – de azért, már csak következetesség okán is, keményen ütnéd tovább az Akadémiát s a Kisfaludy-Társaságot. Ütnéd, ütnéd, míg egyszerre csak azt látnád nagy megörökönnyedéssel, hogy Rákosi Jenő *pályázati jelentő* az Akadémiában, Ábrányi Kornél törzsfőnök a Kisfaludy-Társaságban, s Iksz és Ipszilon urak, ezek a fényes tollú, független, hat millió magyar olvasónak író s az irodalom történetébe belekerülő férfiak egy szerdai délután izgatottan ülnek az István kávéházban, s elhalaványodva tudják meg az átszalajtott teremszolgáltatótól, hogy Jakab Ödön éppen most gondolkodik azon, elfogadja-e őket írotársainak, vagy sem. [...] Elvégre kik szavaznak a Kisfaludy-Társaságban? A Csengeryek, a Gregussok, a Pálffy Albertek rég porladnak már, s a helyükön azok ülnek, akik egykor vadul ostromolták a maradiság e bagolyvárát. Jókai, Ágai, Mikszáth, a két Rákosi, a két Ábrányi, Herczeg Ferenc, Kozma Andor, Bartók Lajos, Váradi Antal és Jakab Ödön – ezekről csak senki sem mondhatja, hogy maradiak, hogy elfogultak, hogy klikkesek és rosszakaratúak; vagy hogy ne tudnák, milyen író Benedek Elek és kicsoda Alexander Bernát? Úgy nézem, hogy egy-két kivétellel végtére minden valamire való tollforgató ember belekerül ebbe a díszes társaságba, csak éppen hogy lassan s némi megaláztatások árán. De hisz épp ezek a kis áldozatok teszik értékessé a tagságát; ezek az észrevétlen finom előmunkálatok, a nézeteknek ezek az ötvenperces kis módosulásai, a hátgerinceknek ezek a negyvenöt fokos kis elhajlásai, a szeszlepteknek azok a

⁶⁰ IGNOTUS, *Magyar Kritika*, A Hét, 1897. október 10., 658–659, i. h. 658.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

törthányadnyi különbségei, melyek az intramuranus embert megkülönböztették az extramuranus férfitől.”⁶¹

S míg A Hétnél 1898 őszétől Osvát Ernő személyében egy fiatal Gyulai-tanítvány lesz a lap irodalmi szerkesztője (aki, nem lehetetlen, bizonyos napokon éppen Gyulai késő délutáni bölcsészkarai óráiról megy át az Otthon-körbe, hogy meghallgassa Kiss József instrukcióit), addig „a nyolcvanas évek” írói – ifj. Ábrányi Kornél, Bartók Lajos, Endrődi Sándor –, vagyis a Társaság „fiataljai” egyre rosszabbul viselik a Szemlében róluk megjelenő bírálatokat, s általában véve is elérkezettnek látják az időt arra, hogy Gyulait az elnöki székből elmozdítsák.⁶² Bartók Lajos az 1899. szeptember 27-i ülésen azt indítványozza, hogy az aradi vértanúk közelgő emlékűnnepén a Társaság koszorúval fejezze ki kegyeletét; Gyulai számára talán nem tudatosul az ügy szentitív jellege, s kijelenti, hogy a Társaság „csakis irodalmi ünnepélyeken vehet részt, s vagyonából csakis irodalmi célokra áldozhat”, majd vitába bonyolódik az alapszabály értelmezését illetően. A kérdést szavazásra teszi fel, s a jelenlévők – némi módosítással – végül Bartók indítványát fogadják el; néhány nap múlva tiltakozó akciók kezdődnek az egyetemen Gyulai ellen, s elhangzik a hazafiatlanság vádja is; Tolnai Lajos (ismét egy régi ellenfél) már Gyulai távozását követeli, végül az október 18-i ülésen felolvassák Gyulai levelét, amelyben lemondásáról értesíti a Társaságot.⁶³

Az általunk áttanulmányozott napilapok nem találgatnak, nem latolgatnak, szabatosan, de a lényegre érintő motivációkat elhallgatva követik az eseményeket (a Budapesti Hírlap és a Budapesti Napló pedig mintha rendre hivatalos közleményeket jelentetne meg). De van egy lap, amelyik megírja, hogy „Csak igen naiv vagy igen messze lakó emberek hihetik el, hogy ezt a válságot az aradi ünnep idézte elő. [...] A koszorú-vita csak azért mérgesedett el ennyire, mert a hadviselő felek egyikének, a [Társaságon belüli] »fiatalság«-nak szüksége volt rá, hogy összemérje erejét az »öreg« táborával. Szüksége volt rá, hogy ütközetbe bocsátkozzék végre a másik csoporttal, másképpen soha se ragadhata volna magához a hegemoniát.” Gyulai visszavonulása tehát nem volt önkéntes: „a visszavonulást provokálták, sőt kieroszakolták”, „csekély számú híveit” pedig megfenyegették. Mindemmellett A Hét azt is tudja, hogy a régi módszer szerint az egye-

⁶¹ IGNOTUS, *Intra muros et extra*, A Hét, 1898. február 6., 81–82.

⁶² A Szemle különböző szignók alatt erős, időnként megsemmisítő erejű bírálatokat közöl a századvég költőiről. A kilencvenes évek Gyulai-levelezéséből kitűnik: e kritikák nagy turbulenciát okoznak a Társaság emberei között, megbíráltak és pártfogóik nagyon szeretnék tudni, kiknek is köszönhetik a lesújtó véleményeket. Gyulai azonban senkinek sem árulja el, hogy ezen cikkek mögött is leggyakrabban a szelíd miskolci poéta, Lévay József rejtőzik, aki nemcsak borral látja el Gyulait (és facsemetékkal a leányfalui kertet), de az elfoglalt Gyulai kívánalmait veszi elő a „kivégzésre” kiszemelték. (Vö. Lévay József Gyulai Pálnak, Miskolc, 1900. április 3., MTAK, Ms 570/52.) Mindamelllett Gyulai a Szemle névtelen bírátaiba gyakran maga is beleír (vö. GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, szerk. BISZTRAY Gyula, KOMLÓS Aladár, Bp., Akadémiai, 1961, 211), de az együttműködés ilyenformán történő kiterjesztése nincs Lévay ellenére: „Tegy vele tetszésed szerint, bővítsd[,] rövidítsd, a mint jónak látod” – fűzi hozzá egyik küldeményéhez. (Lévay József Gyulai Pálnak, Miskolc, 1901. január 17., MTAK, Ms 570/54. Gyulai és Lévay vonatkozó levelezését lásd MTAK, Ms 570/48–63, Ms 5689/209–325.)

⁶³ A Kisfaludy-Társaság Évtapjai, Új folyam, 34. k., 1899–1900, 34–37; KÉKY Lajos, *A százéves Kisfaludy-Társaság (1836–1936)*, Bp., Franklin, 1936, 196–198; PAPP Ferenc, *Gyulai Pál*, II, Bp., MTA, 1941, 622–625.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXXIII. évfolyam 3. szám

temi tüntetést előre megszervezték, s azon nem bölcsészek, hanem más karokról hozott heccelődők zajongtak.⁶⁴ S van egy ember, aki, mert méltánytalannak érzi a történeteket, a maga nevében, nyílt levélben kéri számon a Kisfaludy Társaság „revolúció-poseur”-jeinek morális tartását: „Az irodalom igazi fiataljai nem a szavakat, az ambíciót örökölték, az ő előretörésvük hurrájában nincs hangja a múlt megrágalmazásának. Ők azok, akik Méltóságodat a hazafias nyelvöltés csúnya jeleneteinek idején körülvették, és kezeit szorongatták. Ők azok, akik ma a magyar irodalom igazi zászlóját tartják, s ha meghajtják a távozó vezér előtt, a saját érdemeit olvashatja le annak hímezéseiből. Ők azok, akik ilyen kevesen vannak. Mert ők azok, akik a Kisfaludy-Társaságnak a priori kitagadottjai, nem mintha túlságosan fiatalok lennének, s nem mintha Gyulai Pál szeméből ellopta volna a látást a kor, hanem mert azoknak a kedves pseudo-fiataloknak a korhadat erdeje mindig közöttük állt.”⁶⁵

Minden egy kicsit másképpen van, és ettől az egész sokkal bonyolultabb.

VI. Az 1890-es évek Gyulai Páljára hajlamosak vagyunk mint életidegen, magába zárkózó emberre tekinteni, aki már nem érti az idők szavát és nem tud lépést tartani az úgynevezett „fejlődéssel”. Véleményünk szerint az úgy éppen ellenkezőleg áll: Gyulai egyfajta kiegyensúlyozó szerepet játszik a kor irodalmi klikkjei között, s ha úgy látja szükségesnek, rendreutasítja a hírlapirodalom képviselőit, avagy a kibontakozó városi irodalmat védi Beöthy agresszív csoportozatával szemben, de mindenhol a túlzásokat nyesegetve.

Gyulai távozását követően, az 1900. február 4-ei tisztújítás során Beöthyt választják meg a Társaság elnökének. Következő évi, beköszöntő beszédében felidézi a fiatal írók nemzetietlenségét kifogásoló korábbi vádakat, remélve egyúttal, hogy „az idegen szellembe olvadás készsége” múló tünetnek bizonyul: „A legutóbbi évek némi örvendetes változásnak kedvező és biztató jeleit mutatják. A magyar múlt, a magyar lélek mintha újra közelebb férköznének költőink és általuk közönségünk lelkéhez minden műfajban. A történelmi regény nem ritka többé, a történelmi realizmus stíljének egy pár szerencsés alkotásával. Drámaíróink is érzik lelkük egységét a magyar lélekkel, mely a tőlük feltámasztott múltban élt és hatott. Sőt a múlt szelleme a lírára is hozott új ihletet, amely sikert aratott az érzés igazságával.”⁶⁶

Ignotus a maga válaszcikkében először is „kegyelettel” emlékezik meg Gyulairól, s a volt és a jelenlegi elnök hivatottságát és képességeit Beöthy kárára veti egybe. Gyulai lemondását ő is palotaforradalomnak minősíti, nyomatékosítva, hogy a Beöthy körül

⁶⁴ [KÖBOR Tamás] X., *A Kisfaludy-Társaság fejevétele*, A Hét, 1899. október 22., 703–704, i. h. 703.

⁶⁵ OSVÁT Ernő, *Különvélemény: Levél Gyulai Pálhoz*, Budapesti Napló, 1899. október 20., 9. Osvát Ernőnek Ábrányi Emil válaszol, s talán véletlenül, vagy talán mert imponálni akar a névsorral, a következő írókat említi meg mint a Gyulai ellen „hadba szállók”-at: Endrődi Sándor, Rákosi Viktor, Bartók Lajos, Bársony István, Szigeti József, ifj. Ábrányi Kornél, Tolnai Lajos (ÁBRÁNYI Emil, *Válasz: Osvát Ernő úr levelére*, Budapesti Napló, 1899. október 22., 8).

⁶⁶ BEÖTHY Zsolt, *Elnöki megnyitó beszéd* (1901. február 10.), A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam, 35. k., 1900–1901, 3–6, i. h. 4–5.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 3. szám

időközben „összepakálódott társaság”-ot legfeljebb a cinizmus tartja össze. Ignotus azonban tovább is szövi Beöthy „örvendetes változás”-t emlegető passzusát (s itt rejlik a cikk lényege): „egyszóval tudjátok meg valamennyien, kik a *ma* életét élitek, hogy a magyar lélek: a magyar múlt; a magyar költő nem lehet, mint másutt, a társadalom bíróját, eszméinek bábóját s fejlődésének részese, s a magyar irodalom azzal marad meg nemzetinek, ha nem recipiálja a magyar jelent. Igen, tudjátok meg: azokban, kik a magyarság természetes képviselőinek tekintik magukat, egyre kényelmetlenebb érzést kelt a magyar jelen. Az irodalomban azonmód látszik ez, mint a politikában. Mindenféle elemek tolatkodtak bele, mint a politikába, s a gazdaságba, az irodalomba is; egy ideig túrni kellett őket, hogy megcsinálják, amit az úr nem tudott vagy nem akart: az ipari-, a kereskedelmi-, a pénzgazdaságot, az újságírást és más egyebet – de most már ideje, hogy, mint egy cseh–német fejedelem mondta a zsidókról, a spongyát, minekutána hagyták teleszínia magát, kifacsarják és eldobják.”⁶⁷

Nekünk úgy tűnik, hogy Ignotus ebben a cikkben vádolja meg először ellenfeleit avval, hogy irodalmi dolgokról beszélnek, de valójában közéleti és politikai kirekesztésre szólítanak fel. Ugyanakkor Ignotus maga is konstatálja, hogy Beöthy megnyitójából mindez nem olvasható ki – „Ez az irodalmi agrarizmus a Beöthy Zsolt fogalmazásában sokkal színtelenebb, hogyszem meg lehetne fogni” –, ám mivel Ignotus az Esti Újság 1901. február 11-i *Nemzetietlenség* című vezércikkét a Beöthy-beszéd „visszhangjaképpen” fogja fel, bizonyítottan látja, hogy a Kisfaludy Társaság „paktálni kezd” „a nagyszájú chauvin újságírodalommal”, s előrevetíti, hogy mindazok, „akiknek nincs lelkük eladni a lelküket, elhallgatnak vagy elpusztulnak”.⁶⁸

⁶⁷ [IGNOTUS] I–s., *Irodalmi agrarizmus*, A Hét, 1901. február 17., 110–111.

⁶⁸ Az Esti Újság cikkére való ignotusi hivatkozás azért aggályos, mert Beöthy és a cikk szerzője között nincs nézetazonosság. Az Esti Újság előbb a szecesszió népszerűségéről elmélkedik, hiszen most ez uralkodik az öltözködésben, a lakberendezésben és az irodalomban – majd ezen megfigyelésekhez kötvé, s nagyon is gunyoros modorban értékeli Beöthy beszédét: „Beöthy Zsolt pedig, a vén professzor, elnöki székéből a Kisfaludy-Társaság nagygyűlésén kritizál, mert mit tud ama Társaság tenni egyebet. Ha írni nem tud, inni tud. És aki Kisfaludy-társasági elnök, az megszólítja mindazokat, akik írni tudnak. Beszél az új műformákról, stílel sokféleségéről, valószínű részletrajzról, önkénykedésről, alaktalanságról, tudákosságról és nemzetietlenségről, s miután jól összeszidta az egész irodalmat, természetesen prédikál »az író tiszteletéről saját pályája iránt«. Emlegeti az eszményeket, és kesereg, hogy nincsenek. S végül kitűzi a célt, hogy mint nagy elődeik, ők is hirdessék a meggyőződés tisztaságával az ideált. Helyes, uram, de ha eszményt keres, adjon hozzá eszmét: hol vannak a nemzeti ideák, amelyek kialakuljanak nemzeti ideálokká? Menjünk eszméket keresni az Akadémiába, az egyetemre, a képviselőházba, vagy a kultuszminisztériumba. Sehoh nem találunk semmit. Menjünk tovább keresni a könyvtárakba, múzeumokba és képtárakba. Ott találunk régi eszméket és régi formákat iskolamestereknek és gyerekeknek utánzásra és tanulásra. [...] A szecesszió pedig műizlés, stilizált érzéssel, erőltetett alakokkal, rikító színekkel, meglepő fordulatokkal, váratlan jelenetekkel, amelyek megragadják a figyelmet és kierőszakolják a tetszést, mint akrobaták a cirkuszban vagy Fregoli a mulatóban. Szép vagy sem, az új irány parancsol, neked is, nekem is, mert a régi módszer unalmas.” A szecessziót tehát a *nagyközönség tetszése* juttatta diadalra, s mindez magasröptű elméletekkel nem befolyásolható. De az Esti Újság szerint különösebb aggodalomra nincs ok: a szecesszió „kozmpolita”-jellegénél fogva nem integrálódhat a honi művészetekbe. Vagyis a cikk zárata – bár pökhendinek elég pökhendi – mégsem fenyegetést fogalmaz meg (miként Ignotus érezteti), inkább a divat változékonyságára utal: „Sem a mi tempós egyszerűségünk, sem a mágnási pompa, de

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 3. szám

Ez az elkomoruló hangnem azonban már az elkövetkező évek sajátja lesz: a szembenálló felek eztán a tárgyszerűséget félretéve inkább a másik oldal eszméinek mögöttes értelmét feszegetik, s egymást tudatos nemzetárulással, illetve kirekesztéssel vádolják meg. Az álláspontok összemérhetetlenek, a megnyilatkozásokat félelem, harag, gyűlölet hatja át. A várostrom még csak most indul. Elkezdődött a huszadik század.

még a cifra szür sem szecessziós. A magyar nóta, ha bús, ha víg, mértéket tart és nem trillázik. Ha kell, tartunk magunknak, úgy mint a cigánybandát, szecessziós írókat és művészeket. Addig, ameddig.”

LÁZS SÁNDOR

A KÖNYVECSE NÉHÁNY FORRÁSA ÉS A KÓDEX SZÖVEGÉNEK KORA

Az 1521-ből származó, *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* elnevezést viselő magyar kódex¹ középkor végi irodalmunk több szempontból is kiemelkedő alkotása; különösen híres az ókori és a kortárs szerzők – Lucanus, Valerius Maximus, Dante, Lorenzo Giustinian, Ferreri Szent Vince² – pontos idézése és az első magyar hexameter révén. Az idézetek miatt a kódex eredetijét az irodalomtörténet-írás észak-olaszországi provenienciájának véli.³ A *Könyvecse* – ahogy a kódexet emlegetni szoktuk – számos helyen bizonyítja, hogy bár magyar fölön keletkezett, szerzője olaszos műveltséggel bírt, valószínűleg Alpokon túli egyetemet látogatott.

A Budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött domonkos származású kódex – amely egykor a *Cornides-colligátum* tagja volt⁴ – hat fejezetből áll.

Az első kapitulum egy nem klasszikus értelemben vett, keretes szentbeszéd, amelyet egy több fejezetből álló traktátus követ.⁵ A prédikáció témája, amely a szentbeszéd végén – mintegy összefoglalásként – megismétlődik, a János evangéliumból való: „Én választalak tütöket és szerzelek tütöket, hogy elmenjetez és gyümölcöt hozjatek, és az tti gyümölcötök megmaradjon.”⁶ A thema rövid magyarázata után – az ars praedicandik előírásainak megfelelően – a prothema következik, esetünkben Szent Pál apostolnak az Efezusiakhoz írt leveléből: „Elegit nos etc. Választ münket önmagában ez világnak teremtésének előtte, hogy lennének szentek és ártatlanok ő előtte az szent szeretetben, ki

¹ Kiadása: *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról 1521*, bevezetés és jegyzetek PUSZTAI István, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1985 (Régi Magyar Kódexek, 1). A továbbiakban, ha a kódexet idézem, akkor *Könyvecse* és a megfelelő levél- és sorszám, ha a kiadás előszavát vagy jegyzeteit, akkor *A Könyvecse kiadása*.

² Az idézetekről szóló szakirodalmat kitünően összefoglalja és egy forrást bemutat TÓTH Péter, *Az apostolok vetélkedése: Egy kódexünk forrásához* (a továbbiakban: *Az apostolok vetélkedése: Egy kódexünk forrásához*), ItK, 2001, 657–669.

³ *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 150.

⁴ LÁZS Sándor, *A Cornides-kódex körül*, ItK, 1981, 671–681.

⁵ E rész megírásához Tarnai Andornak a középkorvégi magyar prédikációs irodalomról szóló összefoglalását vettem alapul: TARNAI Andor, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon* (a továbbiakban: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*), Bp., Akadémiai, 1984, 256–266.

⁶ *Könyvecse*, 1r:4–6, és ismétlődése 10v:5–8; Jo 15,16.

elől küldte münket fiaknak választására Jézus Krisztus miatt őbenne, az ő akaratja szerént, az ő malasztjának dücsőségének dicséretire.”⁷ Majd így folytatódik: „Lélek szerént. Én édes néném, ó mely, nagy méltóság, kiket Isten választ az mennyei vígasságra [mint az apostolokat] [...] Ezenképpen mi es, [...] csak az legyen örömünk, hogy felíratott mennyországban az mi nevünk”.⁸

Átiratomban a kódex központosításától eltérően a „Lélek szerént” fordulatot külön mondatként közlöm, ugyanis az semmiképpen nem illik a következő mondat értelméhez. Nem is illhet, ugyanis éppen úgy, mint a prothema előtti latin maradék („Elegit nos etc.”), ez is a prédikáció előadójának hivatott emlékeztetőül szolgálni. A fordulat az ars praedicanđik egyik műszavával, a *sensus allegoricusszal* azonos, amelyet a magyar fordítók általában úgy adnak vissza, mint „lelki tanúság” vagy „lelki értelem”.⁹ A kifejezés a prothema egyik értelmezési lehetőségének terminus technicus, arról szól, hogy a prothemát valamilyen formában a hallgatóságra kell vonatkoztatni, itt éppen az „édes nékre”, az apácákra, akik az apostolokhoz hasonlóan kiválasztattak Jézus követésére.

A prédikációt traktátus követi, amely előbb azt állítja, hogy vannak nagyobb szentek az apostoloknál (másodiktól a negyedik fejezetig; 10v:8–20v:22), majd pedig az ötödik és a hatodik kapitulum következik „Lássuk meg azért az igazságot!” kezdettel. A szerző ebben az utolsó két fejezetben bizonyítja tételét, hogy a katolikus egyházban a legnagyobb méltóságot Krisztus tanítványai foglalják el (21r:1–32v:22) – nyilván az egyházi hierarchiát szándékozva erősíteni a reformáció küszöbén.

A prédikáció és a traktátus – a sűrűn elhangzó megszólítások alapján következtethetünk erre¹⁰ – feltehetőleg valamilyen formában közönség előtt is elhangzott, valószínűleg felolvasták. A végleges magyar szöveget, azaz a ma ismert kódexet már magánolvasmánynak, illetve felolvasásra szánták. A *Könyvecse* írása ugyan még jól olvasható kurzívba hajló bastarda, de már eltávolodott a könnyen felolvasható textualistól. Azt, hogy a szövegnek volt felolvasható – edíció szintű – változata,¹¹ bizonyítják az íráshibák, valamint a már többször emlegetett megszólítások, amelyek a felolvasás élenkítő eszközeként szolgáltak.¹²

⁷ Eph 1,4–6: elegit nos in ipso ante mundi constitutionem, ut essemus sancti et immaculati in conspectu eius in caritate [5] qui praedestinavit nos in adoptionem filiorum per Iesum Christum in ipsum secundum propositum voluntatis suae [6] in laudem gloriae gratiae suae. *Könyvecse*, 1v:9–15.

⁸ *Könyvecse*, 1v:15–17 és 2r:11–17.

⁹ *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, 265.

¹⁰ *Könyvecse*, 1v:15; 13v:8.

¹¹ Erre nem utalnak felolvasási jelek a mai szövegben, feltehetőleg az eredetiben sem voltak, hiszen a szöveg nem volt kiemelt fontosságú, ünnepi jellegű, mint például az *Ágoston-regula*. LÁZS Sándor, *A Birk-kódex keletkezése: Alkotói szándékok és módszerek a 15. századi domonkos reformban*, ItK, 2006, 337–356.

¹² KOVÁCS Sándor Iván – *Pannóniából Európába: Tanulmányok a régi magyar irodalomból* (a továbbiakban: *Pannóniából Európába*), Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1975, 45 – azt állítja, hogy a *Könyvecse* műfaja collatio. A tanulmány írója valószínűleg asztali olvasmányra gondolt. Szerzetesi közösségekben az esti könnyű étkezéskor a lektor Szent Gergely egyik homiliájából olvasott fel egy fejezetet, majd utána Cassianus gyűjteményéből, a *Collationes*-ből egy részt. Innen vette a nevét az esti étkezés: collatio, mert ezt olvasták a könnyű, rövidke esti étkezés alkalmával. Mezey László a *Leuveni Kódexet* tartja kollációs kódexnek, azaz olyannak,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 3. szám

Arisztotelész-idézet

A kódex szerzője egyéb érvek mellett egy Arisztotelész-idézet segítségével bizonyítja tételét, azt, hogy „nincsen nagyobb méltóság anyaszentegyházban, mint az apostoli méltóság” (1r:16–17). Az Arisztotelésztől vett idézet a *Könyvecse*-ben így hangzik: „Ez okosságnak fundamentumot vet bülc Aristotiles secundo Metaphisice, s úgy mond: Mennével inkább közelít valami állat jószágos állathoz, annéval inkább részesül az állatnak mivoltával” (21v:10–14).

Ennél érdekesebb az idézethez fűzött magyarázat, ahogy a *Könyvecse* szerzője mondja, „példa paraszton: Az tűz néminemő jószágos állat, kihez míg közelebb megyen ember annéval inkább megmelegöl. Ha az hideg vasat az tűzbe teszik, annéra részesül az melegséggel, hogy úgy tetszik, hogy mindenestől tűz volna. Ezenképpen valamennével az teremtett állat közelben vagyon Istenhez, annéval inkább részesül az ő jóvoltával” (21v:14–21). A szemléletes magyarázat önmagában nem volna különleges, ha nem tünne föl öt évvel később a *Székelyudvarhelyi Kódex* katekizmusában is.

Nyújtódi András ferences szerzetes a *Fundamentum aeternae felicitatis* című művet apáca-húgának fordította le. A katekizmus fordítása pontos, az eltérés onnan adódik, hogy Nyújtódi gyakran egészítette ki a szöveget bővebb evangéliumi idézetekkel és saját magyarázataival. Ahogy a következő szakaszt is. A *Fundamentum aeternae felicitatis* latin szövegét – amely egyébként a szokásos kérdés–felelet formájú tanítás – a szerzetes így magyarította: „De ez ellen vetnéje ezt mondván: Nam azt mondá Krisztos az apostoloknak, mondván: Tü istenek vattok. Azért több istenek es vadnak. De ez ellen ezt mondom, mert természet szerént és állata szerént csak egy az Isten, de maga részesülésképpen nem tiltja sem egy írás es, hogy többek es emberek között lehessenek, azaz istenes emberek.”¹³ A meglehetősen homályos fordítás mellé Nyújtódi rubrummal oda is írja a margóra: „Itt jól meglásd, mint kelljen értened, mert jól meg kell ezt érten[i] és me[g] kell tanolni, hogy n[e] értsed vissz[a]”.¹⁴ Rögtön magyarázatot is fűz a szöveghez, hogy Judit húga valóban jól értse, mit is jelent a katekizmusnak e szakasza: „Mert az malasztos és szeretetnek állapotjában való emberekben az Isten lakozik malasztnak miatta, és hozjá egyesült az szeretetnek jószágával. És így azokiben vagyon az igaz szeretet, Istenben lakozik, és az édes Úristen azon emberben. Azért ezenképpen az ilyen ember immár ennyében jól és igazán mondatik lenni istenesnek, avagy rész szerént Istennek, miként az tüzes vas mondatik lenni tűznek, miérthogy az tűzzel meghevül, ez kedég lészen az szeretetnek mértéke szerént.”¹⁵

amelyben rövid egyetemi prédikációk vannak: MEZEY László, *Leuveni jegyzetek az Ómagyar Mária-siralomról*, It, 1971, 356–370. A *Könyvecse* nem illik bele egyik kategóriába sem.

¹³ *Székelyudvarhelyi Kódex*, 54v:8–55r:3. A latin szöveg: Contra Dominus ad apostolos ait: Vos dii estis. Igitur plures sunt di. Dico, quod per naturam et essentiam tantum unus est Deus, sed participatione nihil prohibet plures esse deos. Idézi WALDAPFEL József, *A Székelyudvarhelyi kódex*, ItK, 1940, 246.

¹⁴ *Székelyudvarhelyi Kódex*, 54v–55r.

¹⁵ *Székelyudvarhelyi Kódex*, 55r:3–55v:3. Átirásom néhány helyen eltér Waldapfelétől, az eredetit követi.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

A *Könyvecse* Arisztotelész-idézete onnan származik, ahol a szerző jelöli, a *Metafizika* második könyvének első fejezetéből: „minden dolog a többivel szemben annak köszönheti a lényegét, aminek alapján egyebekre is alkalmazhatjuk a hasonló elnevezést. Így pl. a tűz a legtüzesebb, mert más tárgyakban is ez a tüzeesség oka.”¹⁶

Abból, hogy az okoskodás értelmezése Nyújtódi Andrásnál is felbukkan, nyilvánvalónak látszik, hogy sem a *Könyvecse* szerzője, sem a ferences szerzetes nem Arisztotelészről vette át a példát. András fráter magyarázatában nem is hivatkozik semmiféle forrásra, s arra is gyanakodnunk kell, hogy a *Könyvecse* tudós írója nem magától interpretálja ilyen egyszerű példában (parasztul) Arisztotelészt. Közös kútfőjüknek kellett lennie.

Arisztotelész *Metafizikája* a 13. századtól kötelező tananyag az egyetemek teológiai fakultásán,¹⁷ a Filozófus idézése így aztán egyáltalán nem számít különleges eseménynek. A hozzá fűzött magyarázat annál inkább, még akkor is, ha eredeti változatát már a *Metafizika*-cítatásban még ugyanazon a helyen meg is találtuk. A hasonlat ugyanis végső soron nem más, mint a skolasztikának, pontosabban Aquinói Szent Tamásnak Arisztotelésztől átvett egyik fontos istenbizonyítéka.¹⁸ A *Könyvecse* és Nyújtódi András hasonlatának forrását is itt kell keresnünk, a *Summa theologiae*-ban. Aquinói Szent Tamás maga hivatkozik itt Arisztotelészre: „Találunk ugyanis a dolgokban valamit, ami inkább vagy kevésbé jó, avagy igaz, avagy nemes és így tovább. Ám az inkább és a több csak úgy állíthatók a különféle dolgokról, hogy különféleképpen közelítik meg azt, ami leginkább van, amint például inkább meleg az, ami jobban megközelíti azt, ami leginkább meleg, tudniillik a tüzet. Van tehát valami, ami leginkább igaz, leginkább jó, leginkább nemes s következőképp a leginkább való. Ami leginkább igaz, azt Aristoteles leginkább valónak mondja (Metaph. II 1). Ami pedig leginkább valamilyen akármely területen, az egyúttal okozza mindazt, ami azon a területen van; mint például a tűz, amely a leginkább meleg, minden melegnek okozója, amint mondja Aristoteles ugyanott.”¹⁹

¹⁶ ARISTOTELES, *Metafizika*, ford. HALASY-NAGY József, Bp., MTA Filozófiai Bizottsága, 1936 (Az Akadémia Filozófiai Könyvtára, 9), II (α) 1; C. I: 993, b, 28–31.

¹⁷ Maarten J. F. M. HOENEN, *Trinität und Sein: Der Traktat De signis notionalibus trinitatis et unitatis supernae und seine Bedeutung für das trinitarische Weltbild des Heymericus de Campo*, Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie, 1998, 206. Arisztotelész magyarországi ismeretéről és az oktatásról: MEZEY László, *Deákosság és Európa*, Bp., Akadémiai, 1979, 184–185.

¹⁸ A fogalom a részesülés, a participatio – vö. NYÍRI Tamás, *A filozófiai gondolkodás fejlődése*, Bp., Szent István Társulat, 1973, 263. Az istenérv (Aquinói Szent Tamás negyedik érve): a természeti dolgok különböző fokban részesednek a létben, az igazságban, a jóságban. Azonban a léttökéletesség különböző fokai csak úgy állapíthatók meg, ha van egy legtökéletesebb lény, amely minden tökéletesség mértéke, s az illető tökéletességet legfőbb fokban bírva, mindenben az illető nemhez tartozó tökéletesség oka. KECSKÉS Pál, *A bölcsélet története főbb vonásaiban*, Bp., Szent István Társulat, [é. n.], 266.

¹⁹ S. THOMAS AQUINATUS, *Summa Theologiae*, I 2, 3: Inveniuntur enim in rebus aliquid magis et minus bonum, et verum, et nobile: et sic de aliis huiusmodi. Sed magis et minus dicuntur de diversis secundum quod appropinquant diversimode ad aliquid quod maxime est: sicut magis calidum est, quod magis appropinquit maxime calido. Est igitur aliquid quod est verissimum, et optimum, et nobilissimum et per consequens maxime ens: nam quae sunt maxime vera, sunt maxime entia, ut dicitur II Metaphys. Quod autem dicitur maxime tale in aliquo genere, est causa omnium quae sunt illius generis: sicut ignis, qui est maxime calidus, est causa omnium

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Aquinói Szent Tamás szemléletesnek találta a példát, többször visszatért hozzá: [mouet autem aliquid secundum quod est actu] ...sicut calidum in actu, ut ignis, facit lignum, quod est calidum in potentia, esse actu calidum, et per hoc mouet et alterat ipsum.²⁰ A példa később ismét felbukkan, immár abban a formában, amelyben a két magyar kódex szerzői is használják, az átforrósodott vas olyan, mintha maga is tűz volna: [Si enim aliquid inuenitur in aliquo per participationem, necesse est quod causetur in ipso ab eo cui essentialiter conuenit; sicut] ferrum fit ignitum ab igne – majd Szent Tamás ismét idézi Arisztotelész már bemutatott helyét.²¹

A példát a *Könyvecse* és Nyújtódi András egyaránt az apostolokra alkalmazzák – a *Könyvecse* szerzője a tanítványok szentségét és azt, hogy az egyházi hierarchiában ők foglalják el a legmagasabb méltóságot, bizonyítja a *közelgetésnek okosságával* (21v:9–10), azaz azzal, hogy mindannyian közel voltak Jézushoz, akinek szentsége, miként a tűz melege, kiáradt rájuk, és részesedtek belőle. Nyújtódi András a latin szöveg alapján már a filozófiai műszót is használja: *részesülésképpen* – így fordítja a *participatione* kifejezést.

Nyújtódi, mint láttuk, tökéletesen mondja fel a tamási teológia egyik alaptételét: „mindazokat a lényeket, amelyek a létből való különböző részesedés szerint különböznek és emiatt tökéletesebbek vagy kevésbé tökéletesek, az egy első lény okozza, amely a legtökéletesebb módon létezik”²² – azaz az apostolok részesülésképpen istenes emberek. A *Könyvecse* szerzőjének érvelése, a „közelgetésnek okossága” már nem klasszikus teológiai magyarázat, sokkal inkább fizikai; úgy tetszik, a szerző szabadon értelmezte az angyali doktor tézisét.

A *Könyvecse* szerzője és Nyújtódi András bizonyosan diákként, teológiai stúdiumaik alatt ismerték meg a bemutatott és aztán felhasznált példát. Nyújtódiról régóta tudjuk,

calidorum, ut in eodem libro dicitur. A magyar fordítás: AQUINÓI SZENT TAMÁS *Szemelvényekben magyarul és latinul*, ford., magy. SCHÜTZ Antal, Bp., Szent István Társulat, 1943 (a továbbiakban: SCHÜTZ, *i. m.*), 118.

²⁰ *Summa Theologiae*, I 2, 3: [Ami pedig változtat, csak annyiban tud változtatni, amennyiben ténylegesen van] ...amint például a fát, amely képességileg meleg, csakis a tűz tudja tényleg meleggé tenni, mert az tényleg meleg, és így változtatja és másítja a fát. SCHÜTZ, *i. m.*, 114; valamint *Summa Theologiae*, I 3, 4: Tertio, quia sicut illud quod habet ignem et non est ignis, est ignitum per participationem ita illud quod habet esse et non est esse, est ens per participationem. – Harmadszor: ami nem maga a tűz, hanem ami csak tüzes, az a tűzben részesedik. Éppen úgy, aminek léte nem maga a lét, az a létben részesedik. SCHÜTZ, *i. m.*, 128.

²¹ *Summa Theologiae*, I 44, 1: [Ha ugyanis valami valamely lényben részesedés által létezik, szükségszerű, hogy ezt benne olyan lény okozza, amely ezzel lényegénél fogva rendelkezik, ahogy] a vas a tűz által válik tüzessé. A fordítás TUDÓS-TAKÁCS János munkája: AQUINÓI SZENT TAMÁS, *A teológia foglalata* (a továbbiakban: *A teológia foglalata*), Bp., 2002, 333.

²² *Summa Theologiae*, I 44, 1: ...omnia, quae diversificantur secundum diversam participationem essendi, ut sint perfectius vel minus perfecte, causari ab uno primo ent, quod perfectissime est. A fordítás: *A teológia foglalata*, 333. A pontos megfogalmazás már a IV. questio 3. articulusában elhangzik: Deus est ens per essentiam, et alia per participationem. Azaz: Isten lényegénél fogva létezik, a többi lény pedig csak részesedés által. *A teológia foglalata*, 42. A részesedés a jóságból szintén a legfőbb jó, Isten által történik: alia omnia a Deo sunt bona per participationem. Non igitur per essentiam. *Summa Theologiae*, I 6, 3.

hogy Krakkóban járt egyetemre,²³ ahol Arisztotelészt éppen két magyar professzor is, Prónai Imre és Nagoth János oktatta hosszabb időn keresztül.²⁴ A *Könyvecse* szerzőjének iskoláiról nincs ilyen ismeretünk, kimagasló műveltsége alapján azonban biztos, hogy magasabb teológiai tanulmányokat folytatott. Fontos különbségnek látszik, hogy amíg a *Könyvecse* szerzője tudós erudícióval megadja a forrást is, addig Nyújtódi András nem tartotta szükségesnek felvilágosítani hűgát arról, hogy Arisztotelészt, avagy hogy Aquinói Szent Tamást citálja. A ferences szerzetes fordítását egyszerűbb műveltségű testvéreinek szánta, miközben a *Könyvecse* magasabb képzettségű olvasói bizonyára értékelték a Filozófus nevének említését.

A *Könyvecse* idézete és a hozzá fűzött magyarázat – még a modern szerzők emlegetése mellett is – arra világít rá, hogy szerzőjének erősen középkorias és – mint művének felépítéséből is látjuk – skolasztikus volt a műveltsége. Bizonyára hallott a reneszánsz neoplatonizmusról, ismerte és elítélte annak terjedését és magyarországi lábra kapását, legalábbis indulatos kifakadása erre utal: „János paraszt halász és tudatlan vala. Kérlek téged, hol tanulta vala az nagy titkos igéket. Kezdetben vala ige és az ige vala Istennél, és Isten vala az ige. Ezt Plato nem tudta, ezt Démosztenész nem mondta” (22r:22–22v:3).

A *Könyvecse*-ben legfeljebb csak egy idézet származhat valóban a Sztagiritától, ez a *Nikomakhoszi etikából* való.²⁵ Szent Tamás *Summáját* is még kétszer idézi a *Könyvecse* szerzője, mindkétszer pontosan megjelöli a helyet.²⁶ A szöveg forrásának pontos megjelölése esetünkben nem vezetett messzebbre, mint amit eddig is tudni véltünk, de nem bizonyítottunk, hogy az auktoritások idézése nem azok tanulmányozása alapján történt, hanem hogy a középkori szerzők másodkézből vették idézeteiket.

Humbertus de Romanis-idézet

Humbertus de Romanis (1200–1277?) emléke élénken élt a középkori Magyarország domonkos rendjében, már csak azért is, mert a dominikánus szerzetest Budán választották meg a domonkos rend ötödik generálisává, és mert Margit királylány az ő kezébe tette le szerzetesi fogadalmát. A magiszter Ágoston regulájához fűzött magyarázatát Szombathelyi Tamás pálos rendfőnök is átdolgozta szerzetesei számára.²⁷

²³ SCHRAUF Károly, *Regestrum bursae hungarorum Cracoviensis: A krakói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke 1493–1558*, Bp., MTA, 1893, 13, 48, 50, 74/351.

²⁴ Jan DABROWSKI, *Krakkó és a krakkói egyetem szerepe a magyar kultúra történetében* (a továbbiakban: *Krakkó és a krakkói egyetem szerepe a magyar kultúra történetében*) = *A magyar–lengyel tudományos kapcsolatok múltjából*, szerk. V. MOLNÁR László, Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2003, 48.

²⁵ A magiszteri fokozat elnyerése előtt tanulmányozták Arisztotelész etikáját. Az idézetek forrása *Ethica Nic.* VII, 6.

²⁶ *Summa Theologiae*, I, 2. q. 106, art. 4 (*Könyvecse*, 21r:4–10) és 2, 2. q. 148, art. 2. Az idézetek meghatározása: BÀN Imre, *A Karthausi Névtelen műveltsége*, Bp., Akadémiai, 1976, 104.

²⁷ Budapesti Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 114; MÁLYUSZ Elemér, *A pálosrend a középkor végén*, Egyháztörténet, 1945, 5–13.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Érthető, hogy a *Könyvecse* szerzője szívesen hivatkozik Humbertus *Expositio regulae B. Augustinijára*, amikor a kolostori életről beszél, arról, hogy a szegények és a gazdagok egyformán kapnak a földi javakból: „Ez okáért mondja vala Humbertus mester: Nagy utálatosság, hogy az Krisztus engedelmes vala mindenben Máriának és Józsefnek, az szerzetes kedig engedetlen fejedelmének. Nagyobb utálatosság, hogy az szegénységnek helyén, holott az kazdagok sanyaróságot szenvednek, az szegének gyönyörösséget keresnek, holott az tisztetes személyek aláztatosságot keresnek, az alá nemből valók tisztességre fohászkojanak. Ennél nagyobb utálatosság, hogy azok kűvöl munkánál kűl nem élhettének volna, az szerzetben hivalkodni akarnak, azok aszú darab kenyérral megelégedtének volna, immár az zsemlyén fintonogjanak; hasonlatosak azokhoz, kik mondják vala: Émelyeg az mi johunk az étekek!” (7r:7–21).

A *Könyvecse* forrása: Natus in paupere domo et tugurio rusticano, qui vix milio et cibario pane ventrem rugientem, nunc simlam et mella fastidio. [...] Magna abusio ut in loco paupertatis ubi divites incurrunt penuriam, pauperes quaerant abundantiam; in loco afflictionis, ubi delicati mortificantur, homines rusticani quaerant delitias; in loco ubi viri honorati eligunt abjici, ibi abjecti quereant honorari. Sed major abusio quod interdum qui hujusmodi sunt, cum prius de labore viverent, ibi volunt otiosam vitam ducere ubi quondam otiosi fiunt laboriosi. Humbertus regulamagyarázata még egy idézettel folytatódik: contra interdicium Apostoli dicentis, 2 Thess. 3: Qui non vult operari non manducet²⁸ – ez azonban a *Könyvecse*-ben nem szerepel.

A fordítás dinamikus, követi az eredeti ellentétpárokat. A Szent Jeromos leveléből származó idézetet a *Könyvecse* szerzője áthelyezi a szöveg végére, a mondatot az előzőekkel azonos retorikai alakzattá, erőteljes képpé alakítja.²⁹ A szerzőnek – aki nem feltétlenül azonos a fordítóval – jól kellett ismernie Humbertus szövegét, emlékezetből idézhette. Valószínűleg nem is először – olyan hallgatósága lehetett, akik előtt többször hivatkozott a rend generálisára. Kik lehettek? Mindenképpen szerzetesek, olyanok, akik Szent Ágoston szabályait követték. Humbertus kommentárjának fordítása gördülékenyebb, mint a *Birk-kódex* regulájáé.³⁰

²⁸ HUBERTUS DE ROMANIS, *Opera omnia*, Roma, Marietti, 1956, I, 107. A mondatot Jézus engedelmes-ségéről nem találtam, talán elkerülte a figyelmem.

²⁹ Az idézet: natus in paupere domo et in tugurio rusticano, qui uix milio et cibario pane rugientem saturare uentrem poteram, nunc simlam et mella fastidio. *Sancti Evsepii Hieronymi epistvlae*, I–III, rec. Isidorvs HILBERG, Vindobonae–Lipsiae, 1910–1918 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 54–56), epistula LII, Ad Nepotianum presbyterum, 425.

³⁰ A magyarázatokat Szent Ágoston regulájának egy-egy szakaszához fűzte Humbertus, a fentebb idézett a *Qui autem non habeant, non ea quaerant in monasterio que nec foris habere potuerunt*. A kissé bővebb párhuzamos hely a *Birk-kódex* 1a:13–22. soraiban így hangzik: Kiknek valamik volt világiban [sic!] midőn beljöttek az monostorba, szabadon akarják azt közzé lenni, kiknek kedig nem volt, ne keressék azt az monostorban, kit még kűvöl sem lelhattének [...] még ha ő szegénységek, mikor kűvöl voltanak, csak az szűkségekre valót sem lelhetne volna. De maga azért ne alahák magokat bódogoknak, miért oly életöt és öltözetöt leltének, melyet kűvöl nem lelhattének volna, se emeljék fel agyokat, miért társalkodnak azokval, kikhez kűl vépni [sic!] nem mertek volna. (Vépní: 'lépni'.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi évfolyam 3. szám

Példa Alamizsnás Szent Jánosról

A *Könyvecse* Alamizsnás Szent Jánosról szóló példája (9v:15–10v:2) legalább annyira mozgalmas, mint *Az apostolok vetélkedése* néven számon tartott részlet.³¹ A vetélkedés legutóbbi elemzése bemutatta, hogy a *Könyvecse* szerzője jócskán eltér forrásától, Ferreri Szent Vincétől – élenkítő eszközöket alkalmaz, párbeszédként adja vissza az elbeszélést és a függő beszédet.³² Fordítása önálló alkotás.

Hasonló módszerrel járt el az ismeretlen domonkos író az Alamizsnás Szent Jánosról vett exemplummal is: „Példa Alamoznás Szent János, ki mikoron még ifjúcska volna és lakoznék az skólában. Egyszer, mikor nyugodnék az ágyában eljőve az irgalmas nagy szép szűz leánynak képében, *olajfaúgból kötött koszoró fejében*. És kezdé ölelgetni őtet, kin ez nemes ifjú igen megijede – alítván őtet ez világi lánynak lenni – és kezdé tőle nagy haraggal eltaszigálni.

Monda az irgalmasság: – Mit taszigálsz engemet? Nam én te szeretőd vagyok? Nam úgy szeretsz engemet, hogy soha eszedből ki nem vethetsz?

Annál inkább megbúsula az ifjú és monda: – Hogy mersz gonosz leányzó ilyen beszédeként mondanod, ha soha szemmel sem láttalak! Fuss el azért innét hamarsággal!

Ó, tisztaságnak nemes edénye, ott is fél az tisztaság, holott nem kellene félni!

Monda az irgalmas nagy víg orcsával: Sőt, láttál és immár én vélem gyűrőt váltottál! S mire tagadod meg? Ne úzz el azért, mert el nem megyek, hanem teveled lakom, mert te vagy az én szeretőm.

Monda Szent János: – *Ki vagy te*, hogy ilyen erősen kötötted énreám magadat?

Monda az irgalmasság: – *Én vagyok Istennek szerető leánya, kinek szerelméjért ő mennyországból le szálla* az szűznek méhébe és meghala. Azért én édes barátom, meg ne utálj engemet, de úgy tégy, mint ez koráig. Szeress engemet és én tégedet Istennek elejbe viszlek.

Ezt megmondván az irgalmasság el-felmene mennyeknek országára. És amit fogada, beteljesíté, mert látja vala egy fráter, miként koronázja vala őtet az irgalmasság halála idején és nagy örömmel vinni Istennek elejbe.”³³

A szöveg forrásának a *Catalogus sanctorum*ot vélik.³⁴ A szöveg azonban legfeljebb csak nagyon távoli tartalmi egyezéseket mutat Petrus de Natalibus összeállításával, sok-

³¹ *Régi magyar drámai emlékek* (a továbbiakban: *Régi magyar drámai emlékek*), szerk. KARDOS Tibor, Bp., Akadémiai, 1960, I, 473–478.

³² *Az apostolok vetélkedése: Egy kódexünk forrásához*, 664.

³³ A kövérrel szedett részek a Pelbárt közölte életrajzzal, a kurzívval és vastagon szedett ezen kívül még a *Legenda aureával* is érintkeznek.

³⁴ TIMÁR Kálmán, *Kódexeink legendái és a Catalogus Sanctorum*, ItK, 1925, 247. Az egyébként pontos Timár Kálmán itt melléfogott. A szöveg legfeljebb távoli tartalmi egyezést mutat, ráadásul a *Catalogus sanctorum* számozását is rosszul idézi; ami nála fejezet, az az eredetiben könyv, a lapszám meg a fejezetszám. Timár a *Könyvecse* egy másik részének is, ahogy mondja, a Bertalan apostolról szólónak a forrását is a *Catalogus sanctorum*ban látja – az általa megjelölt szakasz azonban *Az apostolok vetélkedésével* azonos, amelynek forrását Kardos Tibor útmutatásai alapján (*Régi magyar drámai emlékek*, 477) Tóth Péter mutatta be. Vö. 2. jegyzet.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

kal jelentősebbek az eltérések, mint az azonosságok; a forrás így nem lehet a *Catalogus sanctorum*.³⁵ Ahogy a *Vitae patrum* és a *Legenda aurea* sem, bár szövegpárhuzamok ez utóbbiban bővebben találhatóak.³⁶

Alamizsnás Szent János ereklyéjét 1489 novemberében II. Bajazid szultán Mátyásnak ajándékozta, a relikviát ekkor Bonfini tudósítása szerint a budai palota Szent János-kápolnájában helyezték el.³⁷ A 611 és 619 között regnáló konstantinápolyi pátriárka³⁸ tisztelete ekkor kezdett terjedni Magyarországon.³⁹ Temesvári Pelbárt A *Sermones Pomerii de sanctis* című prédikációgyűjteményébe nem illeszti be, de függelékében közli a szent életrajzát.⁴⁰

Ezzel a vitával mutatja a legtöbb egyezést a *Könyvecse* példája.

A legenda utal Szent János korára: „mikoron még ifjúcska volna és lakoznék az skó-lában” (9v:16–17) – írja a *Könyvecse*, Pelbártnál ez így hangzik: Cum essem inquit adhuc iuuenis quasi annorum quindecim – mind a *Catalogus sanctorum*, mind a *Legenda aurea* hallgat arról, hogy mennyi idős volt a későbbi pátriárka, amikor a látomás megjelent előtte. Fontos részlet, hogy Pelbárt leírásában is hangsúlyt kap az, hogy János megjijedt. A *Könyvecse* ezt mondja is – „kin ez nemes ifjú igen megjijede” –, majd kicsivel alább vissza is tér a motívumra: „Ó, tisztaságnak nemes edénye, ott is fél az tisztaság, holott nem kellene félni!” Egyedül Pelbártnál szerepel az, hogy a szent úgy gondolta, egy világi lány – értsd csábító – tört be a szobájába: Extimaui eam esse mulierem, que domum intrauerat, et crucis signo edito super me dixi. Ez a mondat az, amelyet aztán a *Könyvecse* szerzője kibontott, és mozgalmas jelenetté alakított.

A párbeszéd alapjául az a két mondat szolgál, amely hiányzik a *Catalogus sanctorum*-ból, de szinte azonosan megtalálható mind a *Legenda aurea*-ban, mind pedig

³⁵ Cui in oratione quadam nocte beata virgo apparuit coronam divarum in capite gestans, que se dei genitricem esse dixit corona misericordie circumdatam, hortans sanctum ut eam in sponsam assumeret, et quique peteret a domino abtineret. PETRUS DE NATALIBUS, *Catalogus sanctorum*, Leuven, 1514, 53v, lib. III, cap. lxxvii – ahogy Timár Kálmán és Vargha Damján, én is az MTA antikva példányát használtam (jelzete Ant. 108).

³⁶ IACOPO DE VARAZZE, *Legenda aurea*, edizione critica a cura di Giovanni Paolo MAGGIONI, Sismel, edizioni del Galluzzo, [é. n.], 188–191. A *Vitae patrum*mal való összefüggésről később lesz szó, vö. a 42. jegyzettel.

³⁷ A translációról: NÉMETHY Lajos, *Alamizsnás János ereklyéinek Pozsonyba viteléről*, Religió, 1877, I, 41–43; TÖRÖK József, *Adalékok az Érdy-kódex egy beszédének forrásaihoz*, ItK, 1980, 53–54.

³⁸ LEONTIOS' VON NEAPOLIS *Leben des Heiligen Johannes des Barmherzigen Erzbischofs von Alexandrien*, Hrsg. Heinrich GELZER, Freiburg i. B.–Leipzig, 1893 (Sammlung ausgewählter kirchen- und dogmengeschichtlicher Quellenschriften, 5), X.

³⁹ Mohács előtti magyar liturgikus könyvek kalendáriumában csak egyszer fordul elő Alamizsnás Szent János, egy 1370 körül keletkezett esztergomi kódexben (*Capitula et collectae ecclesiae Strigoniensis*), azonban itt is későbbi kézzel a bejegyzés; Radó nem közli, mikori lehet. Policarpus RADO, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*, Bp., Akadémiai, 1973, 330.

⁴⁰ PELBARTUS DE THEMESWAR, *Sermones Pomerii de sanctis*, Hagenau, 1499, appendix. Az MTA Könyvtárának példányát használtam (Inc. 375).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Pelbártnál: Ego sum misericordia, que dei filium de celo adduxi ut homines salvaret. Si vis me in sponsam, accipe et bene tibi erit.⁴¹

Az eltérések ellenére bizonyossággal állíthatjuk, hogy Temesvári Pelbárt a *Könyvecse* e részének a forrása, hiszen a kódexben szereplő motívumoknak mindegyike csak ebben a változatban olvasható. Ellene szól következtetéseimnek ugyan, hogy Pelbártnál maga Alamizsnás Szent János mondja el a történetet,⁴² mégpedig egyes szám első személyben – ezt válthatta ki azonban a *Könyvecse* írója a függő beszéddel: „még ifjúcska volna és lakoznék az skólában” és „mikor nyugodnék az ágyában.” Nemcsak az egyezések, hanem a szerző feldolgozási módszere is amellet szól, hogy a példa Pelbárt elbeszélése alapján került a műbe. Az ismeretlen litteratus csak alapanyagként használta forrásait, dramatizálta a jeleneteket: miként *Az apostolok vetélkedésénél*, úgy itt, *Alamizsnás Szent János példájánál* is csak nyersanyagnak tekintette a szöveget.

A mű és keletkezése

A *Könyvecse*ről az irodalomtörténet-írás – minden erősebb indok nélkül, leginkább a mű kiválóságára alapozva – azt tartja, hogy az nem keletkezhetett magyar nyelven, latinból fordították.⁴³ Ez az állítás azt persze nem foglalja magában, hogy a prédikációnak nem lehet magyar, illetve magyarországi a szerzője. Hogy előrébb jussunk, meg kell vizsgálnunk magát a szöveget, hátha olyan botlásokat találunk, amelyek ebbe az irányba mutatnak, tehát hogy a javítások a fordítás hibáit, esetleges értelmetlenségeit javítják, az elavult szöveget modernizálják.

A kódex az első másolatnak tetszik. A mintapéldány már letisztázott változat volt, hiszen a másolatából nem lehet arra következtetni, hogy zavaros, nehezen értelmezhető szakaszok, törlések, javítások lettek volna benne. A másoló a mintapéldányt saját helyesírására írta át,⁴⁴ hangjelölése következetes. Iparkodott pontosan másolni. Amikor eltéveszt egy-egy szót, ha észreveszi, akkor gondosan javítja. A *Könyvecse* kiadója hangjelölési táblázatában feltünteti, hogy a szövegben a *ch* betűcsoport egyetlen helyen *k* hang-

⁴¹ Az idézet Pelbárttól van; a *Legenda aurea*ban szinte azonosan hangzik: Ego sum misericordia que dei filium de celo adduxi. Me sponsam accipe et bene tibi erit.

⁴² Pelbárt egyik forrása minden bizonnyal a *Vitae patrum* valamelyik kézírata lehetett. A gyűjteményben a Leontius által megírt görög nyelvű vita Anastasius Bibliothecarius latin fordításában olvasható. Pelbárt ebből a legendából több elemet átvett, például az egyes szám első személyű elbeszélést, valamint az életkor meghatározását, amely szóról szóra egyezik (Cum essem, inquit, in Cypro adhuc juvenis quasi annorum quindecim), de sokat el is hagyott. A Leontius-féle vitában a párbeszéd elemei eltérőek, nem egyeznek a Pelbárt által közölttel és a *Könyvecse* által felsoroltakkal. A *Vitae patrum*ot MIGNÉ kiadásában használtam: *Patrologia Latina*, LXXIII, Párizs, 1849, 345.

⁴³ A *Könyvecse* kiadása, 14.

⁴⁴ Ez volt az általános gyakorlat. A szövegen nem változtattak, csak a helyesírást, néha a kiejtést igazították saját nyelvállapotukhoz. Vö. LÁZS Sándor, *A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale, valamint két elkallódott kézirat* (a továbbiakban: *A megkerült Pozsonyi Kódex*), MKSz, 2006, 155–159.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXIII. évfolyam 3. szám

értékben szerepel.⁴⁵ A scriptor e véletlen leletmentéséből és az alább bemutatandó íráshibák alapján feltehető, hogy a mintapéldányban a *k* hangot a szavak végén *ch*, a szó belsejében pedig – kivéve magánhangzó előtt – *c* jelölte. A megszokott *c-t* tévesztés siet segítségünkre a tétel bizonyítására. A scriptor a 4r:5 sorban a mintapéldány egyik szavának **t*-jét *c*-nek olvasva *k* betűként írja át, a szóvégi **ch*-t pedig értelemszerűen *th*-nak véli. Végül a szó szerkezet jelentését felfogva javít: *az tw neue[keth]<tek> be yrattath.*⁴⁶ A mintapéldány szóalakja ez lehetett: **neuetech*. A másolónak feltétlen át kellett írnia a *k* hangértékű *ch* betűkapcsolatot, hiszen az ő helyesírása ezt a mai *cs*-re már lefoglalta: *chodakath* (11r:21).

A mintapéldány ezek szerint közel azonos korú lehet a másolattal – ezt később egyéb érvek is bizonyítják majd –, ugyanis a *k ch*-val jelölése megszokott volt az 1400–1500-as évek fordulóján, hasonló helyesírást találunk a *Winkler*- és a *Lobkowicz-kódex* egy-egy kezének írásában is.⁴⁷

Az előbb bemutatott gondos javítás – és azok is, amelyekről itt nem esik említés⁴⁸ – azt bizonyítja, hogy a másoló hűségesen követte eredetijét. Ennek ellenére a *Könyvecse* modern kiadója úgy vélte, a scriptor „maga is alakította az előtte fekvő szöveget”.⁴⁹ Pusztai István több példát is felhoz. Ezek a javítások úgy is értelmezhetőek, hogy a másoló észrevette figyelmetlenségét, és visszatért a mintapéldány szerinti helyes alakhoz. Ilyen elírás javítása lehet a *merth en [vagjok:] lezek fejedelmetek* (18v:19–20) hely is. A latinban ez a mondat nem szerepel, viszont a magyar szövegben mindenütt jövő idő áll,⁵⁰ így itt is az az igeidő a helyes, tehát a korrigált forma egyezhet az eredeti magyar szöveggel. Egy másik javítás viszont egyértelműen mutatja a ragaszkodást az eredetihez: *mel nağh es mÿnemø [čzodakath] jstenÿ čzodakath lattal* (13r:4). A sor latinját eddig nem azonosították, Ezdrás IV. könyvéből származik: *qualia et quanta mirabilia Domini Dei vidisti*.⁵¹ Világosan látszik, hogy a másoló nem betoldja az „isteni” jelzőt, hanem kifejezett egy szót, ezt pótolta a korrekcióval.

⁴⁵ *A Könyvecse kiadása*, 12.

⁴⁶ Hasonló hibák még: *[sokath] sokak* (15v:13) **socach*; *[erasmosth] eramosnak beeleyth ky keterek* (11r:21) – a mintapéldányban **Erasmusnach* és **tecerrech* állhatott. Hasonló a *[toke] konke chodakath* (28r:14) – **tewncke*.

⁴⁷ *A Könyvecse* scriptorának többi hibája – egy eset kivételével, amely arra utal, hogy a másolt példányban a mai *sz* betűkapcsolatot az *f* jelölte – nem alkalmas a mintapéldány hangjelölésének megállapítására. A kódexben az *sz-t* a *z* jelöli, egy esetben azonban *s*. *A Könyvecse kiadása*, 13. Azt, hogy az eredetiben az *s* jelölte az *sz-t*, két íráshiba bizonyítja: *[le] zegensegedeth* (32v:17); *Ezem [fjyb] fÿzom* – az eredeti alak **yfom* lehetett, ahol az *o* közel került a viszonylag rövid szárú *s*-hez.

⁴⁸ LÁZS Sándor, *Szövegahagyományozódás középkori magyar nyelvű kódexeinkben*, kandidátusi értekezés kézirat, Bp., 1991, 177 skk.

⁴⁹ *A Könyvecse kiadása*, 10.

⁵⁰ Csak a most idézett 18v levélről: *en lezen* [sic!] *fejedelmetek* (2), *mÿ lezwñk nagyobbak* (12), *en lezek* (13) és *en lezek* (19). A latin eredetit közli: *Az apostolok vetélkedése: Egy kódexünk forrásához*, 661.

⁵¹ 4Esr 2,48.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

A kiadó szerint a *Könyvecse* azért fordítás, mert gyakoriak benne a latinizmusok.⁵² Ezzel az állítással nehezen lehet vitatkozni, hiszen mind az egész mű idézetek füzéréből áll, amelyeket a szerző rendkívül találékonyan köt össze.⁵³

Sok érv szól amellett, hogy az olaszos műveltségű szerző⁵⁴ az Alpokon innen, Magyarországon írta meg művét. Hallgatósága – következtetve erre abból, hogy a kézirat egykor a *Cornides-colligátum* része volt – domonkos apácákból állott. A prédikáció őket szólítja meg, az ő kegyességi igényeiket tartotta szem előtt, és az ő ismereteikre támaszkodik, nem bonyolódott teológiai fejtegetésekbe. A prédikációban megjelenő szentek mindegyikéről olvashatunk a szigeti kódexekben,⁵⁵ és megjelenik köztük a kolostor jeles lakója is: Szent Margit asszony anyánk, Béla király leánya.⁵⁶ És ott a híres királylista (28r:5–6), amely szintén magyar szenteket sorol, és Magyarországhoz köti a kéziratot.

Már volt róla szó, hogy Alamizsnás Szent János felbukkanása a kódexben az ereklye translációjával függhet össze, a legenda pedig Temesvári Pelbárt gyűjteményéből vette eredetét. Ez megkönnyíti a mű keletkezési idejének meghatározását. A *Sermones Pomerii de sanctis* első kiadása 1499-ben jelent meg.⁵⁷ A mű keletkezését így a századfordulóra tehetjük,⁵⁸ szerzőjét a századforduló környékén Magyarországon tevékenykedő jelentős domonkosok, netán a budai studium generalén oktatók között kell keresnünk.

A szerző személyének meghatározásához fontos adalék lehet stílusán kívül a társadalomszemlélete. A mű alapeszméje az egyházi hierarchia megőrzése, a szerző az egyházi méltóságok apostoli eredetét sugallja röviddel a reformáció előtt. Világlátásának másik fontos eleme a szegények elleni kifakadása a bemutatott Humbertus-idézetben.

Függelék

(Szentírási idézetek a *Vulgatából*)

2v:3–4	Mt 19,20 (tartalmi idézet)
4r:8–9	Ps 138,16
4r:11–12	Lc 10,20

⁵² *A Könyvecse kiadása*, 14.

⁵³ Madas Edit a *Könyvecse* kiadásának recenziójában felhívja a figyelmet arra, hogy sok szentírási idézetet nem azonosítottak a kiadók. A függelékben közlöm azokat, amelyeket sikerült megtalálnom.

⁵⁴ KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Bp., 1955, 345 sk.; MEZEY László, *Lorenzo Giustinian e la letteratura medievale in Ungheria = Italia ed Ungheria: Dieci secoli di rapporti letterari*, ed. Miklós HORÁNYI, Tibor KLANICZAY, Bp., 1975, 61; *Pannóniából Európába*, 45.

⁵⁵ *Könyvecse*, 15v:5–12. Katalin legendája az *Érsekújvári Kódexben*, Szent Dorottya, Antiochiai Szent Margit vitája a *Cornides-kódexben* olvasható.

⁵⁶ Árpád-házi Margitra újabban Tóth Péter hívta fel a figyelmet, *Az apostolok vetélkedése: Egy kódexünk forrásához*, 658. Korábban említette *A Könyvecse kiadása*, 10.

⁵⁷ *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, ed. Géza SAJÓ, Erzsébet SOLTÉSZ, Bp., Akadémiai, 1970, II, 766.

⁵⁸ A mű viszonylag gyorsan terjedhetett, hiszen egy példánya – egy könyvjegyzék tanúsága szerint – valószínűleg a somlóvásárhelyi apácák birtokában volt. *A megkerült Pozsonyi Kódex*, 160.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 3. szám

4v:11–15	Io 15,16
4v:19–5r:6	4Esr 2,17–19
5v:9–12	Sir 24,23 (Sir 24,17 helyett)
5v:16–19	Ps 134,16–17 ⁵⁹
10v:5–8	Io 15,16
10v:24–11r:1	Ps 93,119
12v:6–13	4Esr 2,42–48
13r:22–13v:1	Lc 6,22–23 (tartalmi egyezés)
13v:4–6	Mt 5,10
14r:7–8	Ps 143,5
14r:11–13	Mt 23,11–12 (tartalmi egyezés)
16v:12–13	Lc 1,48
16v:19–20	Ps 100,7
17r:13–14	1Cor 1,27
19v:7–8	Mt 19,30
19v:11–13	Mt 23,11–12
20r:8–11	Mt 4,8–9 (tartalmi egyezés)
23v:21–23	1Io 1,3
24v:3–4	Lc 10,24
26r:12–13	Ecl 24,12
26r:21	2Cor 3,6
26r:22–26v:2	Mt 23,19
26v:5–6	Io 20,21
28r:15–18	Mt 7,22–23
29r:8–9	Lc 23,42
29v:14–16	Lc 23,43
29v:17–30r:2	Io 20,25
30r:7–9	Prv 8,31
30v:4–5	Act 2,4 vagy 4,31
30v:11–12	Io 1,16
31r:8–9	Io 7,37
31r:15–16	Lc 1,28
31r:20–31v:1	Lc 1,41
31r:20–31v:1	Lc 1,67
32r:8–10	Col 3,14

⁵⁹ PL XXXIX, 374.

RATZKY RITA

AZ IRODALMI MÚZEUM LEHETŐSÉGEI A PETŐFI-KUTATÁS GAZDAGÍTÁSÁRA

Bevezető. Az irodalom kifejezési eszköze a szöveg (a szöveg nyelv); ugyanazon szövegnek koronként változó olvasata van. Az irodalom azonban nem kizárólag ezzel a testetlen értelemmel tud hatni az olvasóra. Az irodalomnak van tárgyokban megnyilvánuló része is, amellyel nem csak hatást válthat ki a nézőben, a hallgatóban és az olvasóban, de amely a művek értelmezése számára is nyújt perspektívákat. Ez a szöveg tárgyiasult formája: a kézirat, a nyomtatott könyv, a digitális formában megőrzött szöveg. Ezeket gyűjtemények: könyvtárak, kézirtárak, digitális könyvtárak őrzik. Azt az intézményt, ahol ezeket bizonyos témák szerint kiállítás formában a látogatók elé tárják, irodalmi múzeumnak nevezzük. Milyen információkkal járul hozzá egy kézirat a szöveg értelmezéséhez? A könyv külleme, tipográfiája hordoz-e olvasatot befolyásoló elemeket? Az illusztráció, amelyet egy másik művész alkot, az értelmezésnek egy sajátos formája. A hangosan megszólaltatott szöveg a beszédhez, az önmagunkban való olvasáshoz képest az előadó értelmezésével egészíti ki az írott művet.

Az arc és a test megidézése. Egy írói életművet vagy annak egy korszakát, témáját, motívumait vagy akár a szerző kedvenc műnemének szerkezetét megjelenítő kiállításon fontos szerepe van az alkotót bemutató ábrázolásoknak, melyek egyben a szövegkiadások vagy a szerzőről szóló könyvek borítójának, illusztrációs anyagának is szükséges kellékei. Ezek a portrék lehetnek korabeliek – a művész ismerte az alkotót – vagy későbbiek, melyek fotó vagy más, közvetett eszköz alapján készültek.

A grafika, a festmény, a szobor stb. az írói személyiség értelmezése, amelyben, bár különböző mélységben, de a művek ismerete is benne van, azaz a művész „ismeri” az alkotót, akiről portrét készít, mondandója van róla. Kiváltképpen a kortársak szokták számon kérni az ábrázolásoktól, hogy találóak-e, hasonlítanak-e a szerzőre. A kérdés nagyon ingatag, hiszen a fényképezés előtt nem volt olyan viszonylagosan objektívnek mondható minta, amihez az elkészült művet hasonlítani lehetett volna, csak a kortársak emlékezete. Hatvány Lajos hatalmas gyűjtésében található meg Petőfi egyik pápai iskolatársának, Cserna Istvánnak egy levele. A dokumentum említi Orlay Petrich Sámuelnek (Soma a művészettörténetben elfogadott neve) a képét, amely gallérvényekben (ujj nélküli, vállra teríthető felső ruhadarabban) örökíti meg az akkor meglehetősen lerongyolódott költőt. A festmény feltehetően vándorszínész korában, talán 1843-ban készült,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 5. évfolyam 5. szám

az emlékező szerint „maig is ez a legtökéletesebb Petőfi-kép, büszke, az egész világot lenéző tekintetével, és gallérvköpönyegben.”¹ Az állandó kiállításunkban is szereplő képről ma már senki sem mondaná ezt.

Barabás legkorábbi metszete Petőfi Sándorról 1845-ből való. Jókai Mór, Petőfi ifjú éveinek közeli barátja a következőket írja az ábrázolásról: „A Barabás által körerajzolt s a »Pesti Divatlap« mellett megjelent hátrattett kezű arczképe: ez a megszólalásig hű, nem kell jobbat keresni nála. [...] Én is festettem egy arczképét, olajba miniature alakban Kecskeméten 1842-ben, tehát husz éves korában: a kik látták, azt mondták, hogy jól volt találva, kék kvekkerben, sárga gombokkal. Nagyon lekötelezne, a kinél ez a kép megvan, ha tudatná velem: én nem formálnék hozzá semmi tulajdonjogot. Ez volt Petőfi *legelső* arczképe.” Oszlja ezt a véleményt, azaz Barabás első, 1845-ös kiadóját a legjobbnak tartót, Várady Antal is, aki a költő kora fiatakorának egyik szemtanúja volt. „E képen Petőfi ifju, fejletlen, sőt gyermeki organismusával, de komoly, férfias és határozott arckifejezésével élethíven áll előttünk.”²

1899-ben jelentek meg Törökfalvi Pap Zsigmond emlékezései, aki festő volt, és aki 1846 vagy 1847 őszén (visszaemlékezésében pontatlanok a dátumok) megfestette a költő portréját, ez a kép sincsen meg. Emlékezésében a következőket írja a költő külsejéről és a Petőfi-ábrázolásokról: „Akkor ő 22 éves ifju volt. Tartása egyenes, arca szikár, sötétbarna haja hátul apróra nyirva, elől nagyobb üstöke kissé göndör hajlással természetből felfelé állott, nem úgy, a hogy akkor az ifjuság viselte a lány haját balra felfodorítva, jobb oldali választékkal. Az üstökhaj bősége látszólag alacsonyította Petőfinek homlokát, melyen szemöldei közt függőleges redő látszott.

A festés közben részletesen megvizsgált vonásai után mondhatom, hogy megjelent arczképei közül híven találva az volt, melyet a Petőfi költeményeinek első kiadásához³ Barabás Miklós eredetije után Tiroler [általánosabb a Tyroler írásmód!] metszett. Barabás által utóbb köre rajzolt képén hátrattett kezekkel már a hirre kapott költő van ábrázolva.⁴ [...] A dunaparti Petőfi-téren felállított ércz-szobor orrát nem oly szabályos hajlatúnak találom, minő az eredeti volt. És midőn Huszár Adolf szobrászunknak is említém, hogy a szoboralak szája tájékán nem látom kifejezve azt a daczos valamit, a mi a költőnél – ha szavalt – kiválóan jellemző volt, rögtön rátalált: ja das brülende! Mondá, értvén alatta a bömbölő oroslányos kifejezést, a mi a bécsi Augusztinusok templomában a Canova által vésett siremlék busuló oroslányán is észlelhető.”⁵ Tehát Törökfalvi Pap Jókaival ért egyet.

Van Orlay Petrichnek egy kevésbé számon tartott képe, amelyre Arany János 1848. november 20-án rájegyezte: „Találó Petőfi Sándor portré a mestertől”. Ez a kép is szere-

¹ HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*, I-II, Bp., 1967, I, 373.

² VÁRADY Antal, *A Petőfi-arczkép kérdéséhez*, Magyarország, 1879. szept. 6. = HATVANY, I, 126.

³ PETŐFI Sándor *Összes költeményei*, Pest, 1847.

⁴ A Barabás-művek keletkezésének sorrendje Törökfalvi Pap emlékezésében pontatlan. A helyes sorrendről van egy Barabás-levél Kiss Ferenc magángyűjtő tulajdonában.

⁵ TÖRÖKFALVI PAP Zsigmond, *Petőfi Sándor életének legboldogabb korszakából*, Nagybánya, 1899, 1–5, különösen 4.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXXIII. évfolyam 3. szám

pel az állandó kiállításunkban. Ellenben nincs benne Keserű Katalin monográfiájában.⁶ Egressy Ákosnak, a híres színész fiának visszaemlékezése szerint a legtalálóbb ábrázolás az 1848-as Barabás-kép, amelyen Petőfi nemzetőrként látható.⁷

A rajzok, festmények megítélése tehát meglehetősen *szubjektív*. Az egymástól erősen eltérő vélemények okozta káoszba robbant be az addig rejtőzködő ősfénykép, a dagerrotípiá. Egy csapásra betöltötte a hiteles ábrázolás addig vitatott helyét. Ennek az elvárásnak jogosultsága mindazonáltal elgondolkodtató. Orlay Petrich a következőket írta saját védelmében, amikor Várady Antal – a Hölgyfutár című folyóiratban közölt *Egy telem Debrecenben* című képéről készült könyomattal kapcsolatban – számon kérte a Petőfi-arcvonások hitelességét: „oly képnek, melyhez az eszme egy költeményből van merítve, nem főfeladata a hú arcképezés, hanem a költemény szellemének visszaadása s csak is a költemény illusztrációjának tekinthető.”⁸ A dagerrotípián – műfajából adódóan – semmi romantikus idealizálás, semmi biedermeier stilizálás nincs: komoly arc, előre hajló, de magas homlok, kissé bent ülő, mély pillantású szem, dacos, elszánt tekintet, nehezen zabolázható, felfelé álló haj látható. Az arc színe nem kivehető pontosan, talán sápadtság jellemzi, ahogyan például Orlay Petrich Soma *Petőfi arcképe vörös köpenyben* című munkáján, vagy ahogyan Barabás litográfiáinak tónusából sejthető. Néhány kortárs vélekedése szerint, például Szász Károly 1848. július 17-ei naplóbejegyzése szerint: „Témérdekhet hasonlít azon korhel kinézésü de sokat jelentő első képéhez [az 1845-ös litográfiáról beszél! És a személyes találkozás élményéről!], mit én annyira szerettem. Most nem visel szakállat, csak bajuszt. Nagy tömött, borzas haja van. Arca kiálló csontu, szikár, aszott és ón színü.”⁹ De mondják sárgás arcúnak (Berecz Károly), fahéj színű bőrűnek is. Nyilvánvalóan a felmenők délszláv ágának nyoma. Berecz Károly írja: „Az arckép, melyet nejének hátrahagyott holmia közt találtak, a negyvenes évek elején készült primitív daguerreotyp – reám, megvallom, megdöbbentő hatást tón, mintha a nyomtalanul eltűnt a maga eredeti alakjában lépett volna elém. E bánatosan lehajtott fő szemlélésével, tekintetével, melyben egész lelke ki van fejezve, nem győztem betelni.”¹⁰

A 19. század utolsó évnegyedére – mintha csak a régen porladó költő fricskája volna, aki bizonyára nevetett volna az arcvonásain tűnődő egykori barátain – maga a pozitív kép lappangott, csak a róla készült fénykép – Klösz György fényképész 1879-ben készített retusált fényképe¹¹ – és az arról Jankó János grafikus, Székely Bertalan festő által készített rajzok voltak ismeretesekek.

Az eredeti fémlemez 1948-ban került elő Rózsa György kutatásai eredményeként. 1956-ban Escher Károly fotóművész az ezüstoxidtól megfeketedett dagerrotípiát rendbe hozta, majd az arról készített fényképet retusálta – másfél évtizedig ezt tartották Petőfi hiteles fotójának. A legutolsó jó minőségű papírképet az 1970-es években Flesch Bálint,

⁶ KESERŰ Katalin, *Orlai Petrics Soma (1822–1880)*, Bp., 1984.

⁷ EGRESSY Ákos, *Petőfi Sándor életéből*, Bp., 1909, 37–38.

⁸ Orlay Petrich Soma nyílt levele Petőfi arcképeiről, *Fővárosi Lapok*, 1874. szept. 17., 921.

⁹ Szász Károly kéziratosa naplója, *Petőfi adattár*, II, Bp., 1987, 120–121.

¹⁰ BERE CZ Károly, *A régi „Fiatal Magyarország”*: Emlékezések, vázlatok, Bp., 1898, 5.

¹¹ Megjelent a *Koszorú* 1879. évi I. számában. Lásd még ERNST Lajos, *Petőfi arcképei*, Bp., 1922, 24.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

a Petőfi Irodalmi Múzeum akkori fotósa készítette a dagerrotípiáról, ugyanő alkotta meg a dager másolatát, mely Petőfi állandó kiállításunkon látható. El kellene végezni az ösfénykép digitális elemzését, minden bizonnyal újabb részletekkel gazdagítaná a portrét. A szakirodalom korábban 1847 elejére datálta az ösfénykép keletkezését, azzal a „kedves” fordulattal, hogy a költő valószínűleg azt Szendrey Júliának szánta. Fotótörténeti és viselettörténeti adatok alapján Szentmártoni Szabó Géza 2000-ben megállapította, hogy a munka 1845 nyarán készülhetett.¹² Ezt erősíti meg Jókai nyilatkozata is 1879-ből: „én Petőfit abban a korszakban, a mikor ez a daguerrotyp keletkezett, egyszer sem láttam. Ez az ő Csokonai viseletének korszaka. Mutatja a rojtos nyakravaló, mely világosan kivehető [...], holott én Petőfit soha nyakravalóval nem láttam; mindig szélesen kihajtott inggallért viselt.”¹³ A nyakkendő igaz csak Jókai leírásából, a mente nem, a Csokonai korabeli mentét korábban hordta, a felföldi útjáig. Tehát a kép az 1845-ös felföldi út után készülhetett.¹⁴ Szentmártoni Szabó Géza véleményét Kincses Károly fotótörténész nem helyesli.

Az első Petőfi-szobor. Az első szoborábrázolást, Alexy Károly munkáját (1850) Vayerné Zibolen Ágnes muzeológus fedezte fel.¹⁵ Alexy Károly 1835-től a bécsi művészeti akadémián tanult minden anyagi támogatás nélkül. Barabás Miklós által ismerhette meg Petőfit, hiszen a festő segítségével költözött haza Magyarországra. Találkozásukra eddig nincsen adat. Alexy, mint ahogyan a többi negyvennyolcas értelmiségi is, a polgári forradalom után *i*-vel kezdte írni a nevét. A szobor előképe Vayerné szerint Barabás 1846-os tusrajza, amelyről Tyroler az ismert acélmetszetét készítette az *Összes költemények*-hez. A költő 1846–1847-ben hordta azt a keskeny francia, mások által spanyol szakállnak nevezett arcdísz, amelyet Jankó János is rárajzolt, ezek szerint nem autentikusan a dagerrotípiáról készült rajzára.

A szobor értéke, hogy megelőzi az 1870-es évek lobogó Petőfi-kultuszának túlzó ábrázolásait, amelyek csak a nagy pillanatok idejének költőjét ábrázolták, a magányt is kedvelő, meditáló, kissé szomorkás, elmélyülésre vágyó alkotót kevésbé. Alexy épp ezt az időszakot ragadta meg, a forradalom és szabadságharc előtti, az esztétikailag legmagasabb szintű verseket épp ekkor alkotó Petőfit.

A kézirat. A költő/író autográfjában megmaradt mű szolgál-e kiegészítő információkkal a nyomtatott változathoz képest? Természetesen igen. A kézirat őrizheti a mű elké-

¹² SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Tükör által homályosan”: *Petőfi dagerrotip arcképe*, Studia Caroliensia: A Károli Gáspár Református Egyetem folyóirata, 2002/2, 69–77. A szerző idézi Berecz Károly korábbi, 1874-es nyilatkozatát a Magyarország és a Nagyvilág című folyóiratból. 2002-ig ez a tanulmány a legteljesebb elemzése Petőfi ábrázolásának.

¹³ Jókai Mór válasza Petőfi Istvánnak. *Petőfi arcképének kérdése*, A Hon, 1879. szept. 2.

¹⁴ KISS József, *Tóth Gáspár*, „*Petőfi mecénása*”: *Egy jeles polgári magyar szabómester a reformkorban és a forradalomban = Tanulmányok Budapest történeti múltjából*, XXII, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 1988, 241–286.

¹⁵ VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes, *Petőfi Sándor első szobra – Alexy Károly ismeretlen alkotása*, Petőfi Irodalmi Múzeum (a továbbiakban: PIM) Évkönyve, 1959, 37–41.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

szülésének fázisait, a szöveg esetleges változatait, tükrözi a szerző lelkiállapotát az alkotás időszakában, bár ez utóbbinak elemzése részben már kívül esik az irodalomtörténet kutatási területein.

A *Nemzeti dal* kézírata két példányban is megőrződött. Rendelkezünk azzal az 1848. március 15-én (a Kossuth Lajos utca és a Szép utca sarkán még ma is álló) Landerer és Heckenast nyomdában fejből leírt változattal, amit azért kellett a költőnek sebtében elkészítenie, mert az eredetét otthon felejtette Dohány utcai lakásában. A nyomdánál várakozó tömeg és a nyomdász is sürgette Petőfit, aki a refrén ismétlődését csak jelezte a versszakok mögött. Ez a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött másodpéldány, az első az Országos Széchényi Könyvtárban van, ez lehet az otthon hagyott kézirat, amelyen + alatt az alábbi áthúzott megjegyzés olvasható: „E költemény buzdította márczius 15kén a pesti ifjúságot. Elszavaltam először az ifjak kávéházában, azután az orvosi egyetemen, azután a seminariium terén (most már 15dik márczius tere), végre a nyomda előtt, mellyet erőszakosan elfoglaltunk, a hatvani utczában (most szabad sajtó utca). A szabaddá lett sajtó alól ez a költemény került ki legelőször.”¹⁶

Ha a kéziratot csak nyomtatásban olvassuk, mindezek a körülmények – a jegyzetekkel ellátott kritikai kiadás kivételével – homályban maradnak. Ha azonban ismerjük a költő kézíratait, választ kaphatunk arra a kérdésre is, elmondta-e Petőfi a Magyar Nemzeti Múzeum bal oldali párkányán a *Nemzeti dalt*. Nem mondta el, nem szerepel a saját maga által felsorolt szavalási színhelyek között. Feltehetően beszédet mondott ott és eközben ábrázolva látjuk Kálózdai János kottájának borítóján.

Megítélésem szerint nemzeti klasszikusaink minden kézírata, kéziratváltozata felbecsülhetetlen érték a kutatás szempontjából. A költők, az írók munkáinak kritikai, jegyzetes kiadásai számon tartanak minden szövegváltozatot, amelyeket elsősorban a kéziratokat ismerve dolgozhatunk fel. Egy-egy mű szövegének végleges kialakulását kísérelhetjük végig, ha mindegyik kéziratához, korabeli megjelenési formájához hozzáférhetünk.

Bármilyen hihetetlen, manapság is kerülnek elő Petőfi-kéziratok. A kéziratok vásárlásának jelentősége a gyűjtemény számára igen nagy, ugyanis a Petőfi Irodalmi Múzeum, a magyar irodalom országos múzeuma 1982–2004-ig nem tudott vásárolni Petőfi vers- vagy prózakeziratot, mert az áruk mindig olyan magas volt, hogy az intézmény éves költségvetéséből, annak gyűjteményezésre szánható részéből nem tudta volna kifizetni. Sok szép dolgot vásároltunk, de ilyen magasra nem nézhettünk. Kéziratok mellett első kiadású könyveket, írói könyvtárakat, festményeket, szobrokat, grafikákat, tárgyakat és hanganyagot is kell vennünk ahhoz, hogy kiállításokat hozhassunk létre, ami az intézmény fő feladata. Itt felmerül két fontos szempont: mi a kéziratokat nemcsak gyűjtjük, archiváljuk, hanem kiállításainkon (egy ideig eredetiben, később másolatban) szerepeltetjük is. Ezért van nálunk jobb helye egy eredeti Petőfi-kéziratnak, mint mondjuk egy másik közgyűjteményben, amely nem kiállító hely. 1996-ban, amikor magántulajdonból (Mészáros Emőke) felbukkant Petőfi Sándor első kötettervének, az *Ibolyáknak* a kézira-

¹⁶ PIM, Kézirattár, V-an P 1; Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Kézirattár, Fond VII, 8. sz., 33.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

ta,¹⁷ amely hat versét – köztük korábban ismeretleneket is (*Engesztelés*, *Színésztársamhoz*) – és két, korábban ismeretlen elbeszélésének (*A párbaj*, *A bajazzo*) kéziratát tartalmazza, fel sem merült, hogy ötmillió forintért, amely akkor egy közgyűjtemény számára elképzelhetetlenül nagy összeg volt, megvehessük. A kötetet az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára sem vásárolta meg. Így aztán magánkézbe került.

A Múzeum kéziratára 2004-ben azonban két Petőfi-autográfval gazdagodott, egy költemény és egy levél kéziratával, melyek szövegét eddig más kéziratból, illetve nyomtatott forrásból ismertük.¹⁸ Petőfi *A virágok* című verse 1847 áprilisában született, szövege ismert, bár a költő életében nem jelent meg. Ezen kívül létezik egy másik kézírata is, amely az Országos Széchényi Könyvtár tulajdona.

A virágok szóban forgó kézírata Vasberényi Géza dunavecsei gyűjtő, amatőr Petőfi-kutató gyűjteményében őrződött meg. Géza bácsi, aki már sajnos nem él, nagy gyűjtő volt, számos kéziratot és levelet vásárolt meg az Ernst Lajos-féle anyag elárverezése során a műkincs-kereskedelemben került dolgokból. Kiss Józseffel én is jártam nála, akkor még nagyon dugdosta Petőfi-kincseit, de a Petőfi által Bankós Károlynak, kunszentmiklósi barátjának dedikált könyvet megmutatta. A helytörténész pontos leírást adott az általa vásárolt kéziratok provenienciájáról. A kéziratok sorában a 7-es szám alatt van, az összes anyag vonatkozásában a 297-es számon. Jelen kézirat hátoldalán található egy mondat Jókai kézírásával: „Jól ismerem Petőfinek ezt a költeményét – Jókai Mór.”¹⁹ Tehát kéziratunk egyben Jókai-autográf is. A gyűjtő feljegyezte a vásárlás adatait is: „Vettem 1940. karácsonyán dr. Szalay, szegedi rendőrkapitány hagyatékából.”

Petőfi Sándor anyai ági másod-unokatestvérének, az ismert festőnek, Orlay Petrich Somának írott, s megőrződött nyolc levele közül az 1847. november 17-i levél szövegét eddig nem kéziratból, hanem Gyulai Pál kötetéből ismerhettük.²⁰ Ebből közlik Petőfi levelezése kritikai kiadásának sajtó alá rendezői, V. Nyilassy Vilma és Kiss József is.²¹ Ez a levél több más társaságban Ernst Lajos műgyűjtő tulajdonában volt a gyűjtemény elárverezéséig – amint erről a levél hátoldalán látható pecsét is tanúskodik. Vasberényi Géza 1938-ban vette meg, kéziratának 6. darabja, a teljes gyűjtemény 188. tétele. Az ő halála után az örökösök eladták, később Kiss Ferenc tulajdonába került. A szöveget az ő jóvoltából és engedélyével a Mezei Márta irodalomtörténész születésnapjára irodalomtörténészek által készített emlékkönyvben közöltem.²²

A levélpapíron, amely egyben borítékul is szolgált, megőrződött Petőfi címzése és ismert piros viaszpecsétje is: „Petrics Soma barátomnak Bécsben Stadt, Renn Gasse, Nro

¹⁷ PETŐFI Sándor, *Ibolyák*, Bp., 1996.

¹⁸ Petőfi Sándor levele Orlay Petrich Somának (PIM Kézirattár, jelzete: P 125), *A virágok* (P 124).

¹⁹ Ez a kézirat megjegyzés nem szerepel a PIM Jókai gyűjteményi katalógusának II. kötetében sem: „Egy ember, akit még eddig nem ismertünk”, Bp., 2004.

²⁰ *Vegyes művei*, III, Pest, 1863, 293–294.

²¹ PETŐFI Sándor *Összes művei* (PSÖM), VII, *Levelezése*, Bp., Akadémiai, 1964, 109.

²² RATZKY Rita, *Petőfi autográf egy magángyűjteményben = Mezei Márta 75. születésnapjára*, szerk. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Balassi Kiadó, 2004, 55–56.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

154. 4 Stock, hintere Stiege.”²³ Eddig kézirat hiányában a címzést nem ismertük. A levél szövege:

Pest, novemb. 17. 1847.

My dear Sámuel!

Ma kaptam leveledet. Sietek válaszolni. Én fél esztendő óta úgy szólván nem is voltam itt. Innen hosszú hallgatásom. Holnap lesz két hete, hogy megérkeztem Erdélyből... feleségemmel. Ma tíz hete, hogy megházasodtam. Biz úgy, öcsém. Hosszu volna boldogságomat leírni, s az írás után sem képzelnéd, míg feleségemet személyesen nem ismered. Siess le; méltó, hogy megismerd. Attól tartok, hogy te soha sem házasodol meg, mert nagyon készülsz neki... ex tempore kell ezt tenni, hogy elsüljön. Lásd én soha sem készültem. Denique boldogságos vagyok. Verseim második kiadása most van nyomtatás alatt, ebből okvetlenül küldök egy példányt; az elsőből nem küldhettem, mert ingyen példányaimat elkapkodták tőlem. Leveledet mindig szívesen veszem és várom erősen. Lakásom: dohány-utca, nro 373. Pingálj dühösen és szeresd veszettül téged szerető

Petőfi Sándor
bátyádat vagy öcsédet

A kötet. Az autentikus kiadás az első (vagy az első gyűjteményes), a szerző által látott, sajtó alá rendezett könyv, a többi már más közreműködő értelmezése. Milyen sorrendben szoktak következni a kötetekben a versek? A lehetséges, tudományos kronológia a kritikai kiadások sajátja, a többi szerkesztői értelmezés: többlet egyben. (Lehet műnemek-műfajok szerinti válogatást végezni, esetleg tematikus kötetet szerkeszteni stb.)

Petőfi nagyon fiatalon, már 18 éves korában megpróbálkozott kötetet kiadni, ez volt a *Lanc' versei*, melyet feltehetően Pozsonyban, Wigandnál szándékozott megjelentetni. Korábban a szakirodalomban vita alakult ki a könyv címével kapcsolatban. Neumann Károly, akinek 1841 őszén Pozsonyban odaajándékozta a kötetkét, és akitől a kézirat bekerült a Nemzeti Múzeum Könyvtárába, a mai Országos Széchényi Könyvtárba, *Lanc*nak olvasta a címet, és Ferenczi Zoltántól, az első alapos Petőfi-életrajz szerzőjétől Rexa Dezsőig a kutatók ezt próbálták megmagyarázni, sikertelenül. Az első akadémiai kritikai kiadásban Varjas Béla azt állítja, hogy az írás inkább *Lant*nak olvasható, ez legáltalább értelmes.²⁴ Magam Petőfi betűjét *c*-nek olvasom, azaz *Lanc' versei* számomra az elfogadott olvasat. A magam ötletéből annyit tudnék a kutatásokhoz hozzátenni, hogy az egyébként szlovák szó magyar jelentése *lánc*, és ez Petőfi újabb álnevének tekinthető.

²³ Orlay Petrich 1846 ősze óta Waldmüller híres festőiskoláját látogatta, és csak 1848 szeptemberében jött vissza Pestre.

²⁴ Lásd még H. TÖRÖ Györgyi, PSÖM VII; MEZŐSI Károly, „*Lanc*” vagy „*Lant*” versei, It, 1969; MARTINKÓ András, *Petőfi lantja vagy egyik költői álneve*, It, 1970. Lásd még PSÖM I, itt KISS József a *Lanc* mellett dönt. FEKETE Sándor a *Petőfi Sándor életrajzában* a *Lant*ot valószínűsíti: Bp., 1973, 180–181. Lásd még PSÖM III, itt KERÉNYI Ferenc jegyzeteiben szintén a *Lanc versei* címet használja.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

A kötet címének jelentése tehát *Lánc' versei*.²⁵ Minden bizonnyal az önmagát a kilátástalan életlehetőségek miatt a katonaelet regulájának alávetett költő szabadságának elvesztésére céloz vele. 17 költemény található a gyűjteményben tartalomjegyzékkel együtt.

Húszéves korában megpróbálkozott egy újabb kötettel, az *Ibolyákkal*, amelyről kézirati vonatkozásban már volt szó. Kissé érzelmes kötet cím, de az életkor indokolja ezt.

A későbbi kötetek már nem ad költői címet: *Versek 1842–1844*; *Versek 1844–1845*; *Petőfi Összes költeményei*. Petőfi szerelmi ciklusokat is megjelentet külön kötetben: *Szerelem Gyötrelme*, *Czipruslombok Etelke sírjáról*, *Szerelem Gyöngyei Bertának*; elkezdte összeírni a Júlia-verseket is, de ebből nem lett kötet, kéziratosa címe: *Az ősz utósó virágai Júliának*. Petőfi ciklusaiban számozza a költeményeket, nem ad alcímeket. Az *Összes költeményekben* azonban az első sorukat kapják címnek az egyes költemények.

A könyvtár. Vajon mire lehet következtetni egy író könyvtárának maradékából? Az alkotó fennmaradt könyvtára vagy annak töredéke adatokat szolgáltat tulajdonosa műveltségére, izlésbeli és filozófiai, valamint politikai tájékozódására vonatkozóan. A dedikáció feltárja a költő/író baráti és szakmai kapcsolatait, a különleges, mert kis példányszámú, betiltott, összeszedett kiadások tükrözik a mű kiadástörténetének alakulását.

Hogy az 1852-es betiltott, összeszedett Emich Gusztáv-féle kiadás néhány példánya megmaradt, az a kiadónak köszönhető. A PIM könyvtárában található darab Emiché volt, erről ex librise tanúskodik. Ebben a kiadásban benne van a Lévy József által megcsonkított-átalakított *Az apostol* is, ami még így is sok volt a cenzúrának.

Egy Petőfi által Bankós Károlynak dedikált *Összes költemények* két példányban is megvan a múzeum könyvtárának egy régebbi és egy vadonatúj (P 299), 2005-ös beszerzésből. Kérdés, hogy miért ajánlott két könyvet is ugyanannak a barátjának. Feltehetően mások által küldte őket, hiszen a megjelenés után közvetlenül nem járt Kunszentmiklóson, és biztos akart lenni abban, hogy ajándéka eljutott hozzá. Nemrégiben vásárolta meg a Petőfi Irodalmi Múzeum könyvtára Gyulai Pál könyvtárából azt a George Sand-kötetet, a *Mauprat*-t, melyet Arany János dedikált Petőfi Sándornak, gondoljuk, hogy már a házassága idején, esetleg akkor adhatta át, amikor a költői nászút után az ifjú pár meglátogatta őt Nagyszalontán.

Petőfi Sándor könyvei tulajdonosukkal együtt sokat vándoroltak egyik városból a másikba, egyik lakásból a másikba. Eközben elvesztek, elkallódtak, elajándékozta őket.

A költő 1848. május 24-én elárvereztette könyveinek egy részét,²⁶ és a befolyt pénzt a nemzeti hadsereg felállítására ajánlotta fel. Más értéke könyvön és a híres metszetgyűjteményen kívül nem volt. A számára legdrágább és legszükségesebb dolgokat áldozta fel. Úgy szerette és becsülte a könyvet, mint egy értelmiségi ember, aki munkaeszközének tekinti Gutenberg áldásos találmányának termékét, de úgy is, mint egy műgyűjtő,

²⁵ A PSÖM I. szerkesztői, Kiss József és Martinkó András szerint a *lanc* az akkori magyar nyelvben értelmesebb jelentéssel bírt: 'sudár, magas'. De Fekete Sándor joggal kérdezi, mi köze e szónak Petőfihez, hiszen a cím rá vonatkozik.

²⁶ Lásd erről FEKETE Sándor, *Petőfi evangéliuma*, Bp., 1989, 139–140.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

aki a könyv kiállítását, kötését, illusztrációit, anyagát is értéknek tartja. A felajánlás utáni részt sem tudhatta maga mellett, hiszen amikor 1849 nyarán családjával másod-unokatestvérének, Orlay Petrich Somának családjához utazott Mezőberénybe, minthogy Pesten már nem volt biztos a tartózkodás, könyvtárát, amely magában foglalta Pákh Albert könyveinek egy részét (aki betegségét gyógyította külföldön) és természetesen feleségének, Szendrey Júliának a könyveit is, lakásában hagyta. Barátja, Egressy Gábor egy időben ugyanabban a házban lakott (Marczibányi-ház), de arra nincs adatunk, hogy nála helyezett volna el könyveket. Néhány könyvet vihetett csak magával. A Pesten maradt könyvekről a foglalási jegyzőkönyvből lehet tudomásunk. Az 1849. február 16-i első foglalásról készült jegyzőkönyv (ekkor holmijaik még a szülőknél, a Zöldkert u. 481. számú lakásban vannak) a könyveket nem tartalmazza tételesen. Mezősi Károly feltételezi,²⁷ hogy a költő könyveit és kéziratait a család Debrecenbe menekülése előtt elrejtették. A második foglalási jegyzőkönyv már az utolsó lakásból, a Marczibányi-féle házból a lakbérhátralék és a bérlők „eltűnése” miatt a lakásból elvitt, a Boráros-házban beraktározott, majd innen az Állami Főügyészségre került könyvekről és papírokról készült 1850. február 16-i dátummal. Az ingóságok szállíthatása során elveszhetnek könyvek. A lista 146 tételt tartalmaz. A hivatal a könyvekkel csak a beszállításuk után két évvel kezd el foglalkozni, ekkor, 1852. január 26-án újabb lista készül. Ez már csak 105 tételt tartalmaz, kéziratokról nem tesz említést. Mezősi Károly hivatkozott tanulmánya a két lista összevetése alapján 26 elveszett művet sorol fel.²⁸ Eddigi tudásunk szerint 38 db könyv van meg közgyűjteményekben Petőfi Sándor könyvtárából.²⁹ Az egyik a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárának újabb beszerzése: *Magyar Sunád a vagy I. Béla nevetlen Íródeákja*, Debrecen, 1799, I. Band. A 122., utolsó lapon tintairásos autográf bejegyzés: „Petőfi Sándor”.³⁰ A másikat a PIM könyvtárában találtam, egy angol nyelvű Shelley-kötet Petőfi névbejegyzésével. A kötet egyébként az 1998-as *Az európai romantika költői* című kiállítás rendezése során került a kezembe. Az angol romantikus hatásával Petőfi költészetére a korábbi szakirodalomban találkozhatunk.³¹ A többi autográfval ellátott Petőfi-könyv a kéziratárban van, a Shelleynek is ott volna a helye.³²

A *Szülőimhez* című Petőfi-költeményben a 21 éves költő összefoglalja ajándékozási tervét nagyobb pénzhez való jutás esetén: szép ház, borral teli pince, szép kocsi, arany szegélyes imakönyv a felmenőknek, drága paripák István öccsének, magának meg dúsgazdag könyvtár.

²⁷ MEZŐSI Károly, *Petőfi lefoglalt könyvtára és irományai* = Uó, *Közelebb Petőfihez*, Bp., 1972, 430.

²⁸ *I. m.*, 446–447.

²⁹ Négy híján leírásukat lásd KALLA–RATZKY, *Beszélő tárgyak: A Petőfi család relikviái*, Bp., 1997–1998, 115–121.

³⁰ *Beszélő tárgyak*, szerk. KALLA Zsuzsa, RATZKY Rita, második, javított és bővített kiadás, Bp., PIM, 2006, 182.

³¹ HORVÁTH János *Petőfi* c. monográfiájának (1923) hatástörténeti függelékében a *Felhők* ciklussal és a *Tündérvilág* c. elbeszélő költeménnyel kapcsolatban.

³² A harmadik újdonság a kéziratot dedikációnál már említett George Sand-kötet, a negyedik pedig egy Tieck-kötet, amit Petőfi Egressynek ajándékozott.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. évfolyam 1. szám

Kazinczyhoz hasonlóan, aki a *Pályám emlékezetében* leírja, bárhol járt vendégségben, hamarosan a házigazda könyvtárának átböngészésébe mélyült, Petőfi is szemrevételezte vendéglátóinak gyűjteményét. Az 1845-ös *Úti jegyzetekben* beszámol várgedei látogatásáról Kubinyi Rudolfnál: „Említésre méltó Kubinyi R. könyvtára, mely magában foglalja az angol, francia, német, olasz, spanyol irodalom remekeit s csaknem az egész magyar irodalmat. Csak aztán sok ilyen jóra való ember volna hazánkban, mint K. R.!”³³

A jegyzékeken kívül a kortársak visszaemlékezéseiből nyerhetünk képet a költő gyűjteményéről. Jókai többször is említést tesz róla: „Könyvtára egy volt a legszebbek közül, melyben Byron, Shakespeare, Béranger, Hugo, Heine, Lamartine, Schiller (Goethét nem állhatta), Shelley pazar kötéseik által kitűntek.”³⁴

Petőfi műveltségéről, alkotói szokásairól tehetünk megállapításokat megmaradt vagy legalább jegyzéken megőrződött könyvei alapján. A latin irodalom iránti rajongása közismert, kedvenc szerzői Horatius és Ovidius voltak. Nem mindennapos jelenség, még költő palánták esetében sem, hogy katonakorukban, őrségben vagy éjszaka gyertyafény-nél Horatiust olvasnak, ráadásul latinul. Orlay Petrich Soma, Petőfi ifjú éveinek hűségese emlékezésírója megemlíti, hogy a költő Horatius-kötete mindig ugyanott, ahol sokat nyitották ki, az *Ad Dellium...* című kedvenc költeményénél nyílt ki. Ezeknek a könyveknek legfőbb értéke az ajánlás. Ebben olvashatjuk az első lapon: „Sass Istóknak legrégebb barátjának Petőfi Sándor.” Az utolsón pedig, amely az ajándékozás dátumát is rögzíti: „1849-ben – a téli hadjáratból visszatértek, saját maga s neje arczképivel együtt adá – emlékül s szüleinél tett orvosi fáradozásai viszonzásaképen.”³⁵ Sass István a Vasárnapi Újságban 1883-ban közölt folytatásos emlékezéseiben is kitér az említett olvasásélményre: „Horatius nélkül ritkán volt, vagy ha nélkülözte is, az *'aequam memento rebus in arduis servare mentem'*-féle kedves költeményének elszavalása mindig nyújtott neki annyi vigaszt és erőt, hogy magát föntarthatá.”³⁶ Hadd idézzem legalább az első versszakát: „Lelked nyugalmát óvd kutya-sorsban is, / s ha jobbra ébredsz, el ne merülj a túl / heves gyönyörbe szertelen, hisz – / Delliusom – elenyészél ügyis.”³⁷

A latin irodalmat még két kötet képviseli, Lucanus *Pharsaliája*, amely a szerző egyetlen ránk maradt műve, a Róma bukását jelző pharsaliai csata története, ifj. Cato halálával, ő az eszményi hős a műben. És egy Sallustius-munka. Mindkét szerző azt az olvasmányélményt nyújtotta a költőnek, aminek a szövevénye Petőfi közéleti lírájában a köztársasági beszédmód.³⁸ Azaz annak a történeti hagyománynak a nyelvi artikulációja, amely Róma bukását a köztársasági erkölcsi hagyományok végzetes megromlásának tulajdonítja.

³³ PSÖM V, szerk. V. NYILASY Vilma, KISS József, Bp., 1956, 30–31.

³⁴ JÓKAI Mór, *Egy magyar költő életéből = Uő, Életemből*, Bp., 1898, 64.

³⁵ A Sass Istvánnak ajándékozott Quinti HORATHI Flacci *Opera omnia*, Parisiis, 1828: OSZK Kézirattára, Fond VII/228/27.

³⁶ SASS István, *Petőfi katonáskodása Sopronban*, Vasárnapi Újság, 1883. febr. 10.

³⁷ HORATIUS *Összes versei*, Bp., 1961, GÖRGEY Gábor fordítása.

³⁸ TAKÁTS József, *Magyar politikai beszédmódok a XIX. század elején = Ünnepi tanulmánykötet a hetven éves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Szeged, 1999, 222–249.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Petőfi Béranger iránti szeretete már sok fejtörést okozott az irodalomtörténészeknek, tudniillik az, hogy egy ilyen kiváló költő hogyan szerethetett egy erősen közepes képességű pályatársat. (A kérdés felvethető id. Dumas-val és Dickensszel kapcsolatban is.) Minden munkái természetesen megvoltak a polcán sötétviola félbőr-kötésben, a II. kötet elejére be van írva, hogy „Petőfi Zsoltté”, aki alighanem az önmagát egy jobban tetsző névre keresztelő Petőfi Zoltán, szintén ő lehetett, aki még gyermekkorában az I. és II. kötet első lapját összevagdosta. Talán franciául kellett belőle tanulnia, és ez nem volt ínyére. Visszatérve Petőfi Béranger iránti rajongásához: nem csak a legnagyobbaktól lehet tanulni. Nem ízlésének botlásáról van tehát szó, az irodalom feladatáról alkotott elképzeléseinek (közéletiség, népszerűség, közvetlenség) jobban megfeleltek kedvencei, és emberi szimpátiája is az övéké, ez utóbbi fontos szereppel bír a huszoneves költő értékítéleteiben. „Ez a legszebb küldetés a földön: másokat földeríteni.” „Nem bámultatni, hanem szeretettni, szeretettni!”³⁹ – írja Dickensszel, illetve Dumas-val kapcsolatban. Bármennyire szuverén gondolkodású volt is, nem lehetett mentes a kortársi vélemények hatásától. Béranger-t a francia pályatársak is zseniális költőnek tartották. Sok a hasonlóság életük és pályájuk alakulásában. A francia költő sem fejezte be iskoláit, de autodidaktaként korának művelt literátora volt. Megteremtette a francia lírában a városi folklór, a chanson műfaját, amely Petőfire is hatással volt. Szabadságszeretete, republikanizmus, áldozatai nézeteiért közismertek. A másik Béranger-kötetét, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára őriz, 1844-es kiadás, Arany Jánosnak ajándékozta. A könyv igazi vándorutat járt be, Arany János Tompa Mihálynak adta, az Lévay Józsefnek, ő pedig Szász Károlynak. Tőle került a Kisfaludy Társaság tulajdonába.

A francia nyelvű könyvek között van néhány, amelyet az Állami Főügyészség mint „veszélyeseket” először nem akart visszaadni az özvegynek, illetve hát Horvát Árpádnának: a Saint-Justöt,⁴⁰ az Esquirosot,⁴¹ *A legszebb beszédek gyűjteményét*⁴² a francia forradalom idejéből, *A három februári nap történetét* Montépintől,⁴³ *Az Ideiglenes Kormány történetét anekdotákban*, ugyancsak Montépintől.⁴⁴ Végül azonban ezeket is visszszakapta.⁴⁵ Ezeket a könyveket nem ismertetem, mert részletesen megtette azt Fekete Sándor *Petőfi evangéliuma* című könyvében.⁴⁶ A felvilágosodás-kori szerzőkből Voltaire-nek az *Oroszország története Nagy Péter idején* című munkája van meg.

Talán a sors keze is benne van abban, hogy a Petőfi által legjobban tisztelt és szeretett szerzőktől, Ovidiust és Heinét, illetve a legkorábban fordított egyéb német szerzőket leszámítva, maradt példány, vagy Szendrey Júliáé, hiszen az Állami Főügyészség minden megmaradt könyvet neki adott vissza, amelyek átvételét a második foglalási listán,

³⁹ *Úti levelek Kerényi Frigyeshez*, XVIII. levél, PSÖM V, 74.

⁴⁰ Antoine SAINT-JUST, *Esprit de la Révolution et de la Constitution de France*, Paris, 1791.

⁴¹ Alphonse ESQUIROS, *Histoire des Montagnards*, Paris, 1847, I–II.

⁴² *Choix des Plus Beaux Discours du temps de la Révolution française*, I, Stuttgart, 1844.

⁴³ Xavier de MONTÉPIN, *Les Trois Journées de Février*, Paris, 1848.

⁴⁴ Xavier de MONTÉPIN, *Le Gouvernement Provisoire: Histoire Anecdotique et Plotique*, Paris, 1848.

⁴⁵ Lásd MEZŐSI, *i. m.*, 444.

⁴⁶ FEKETE, *i. m.*, 141–170.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

amely már csak 105 tételt tartalmazott, aláírásával igazolta. Az időközben meggyógyult Pákh Albert is szeretett volna visszakapni a könyveiből, de a hivatal Júlia javára döntött. Valószínűleg Petőfi Zoltán is elajándékozott néhány könyvet, ahogy azt sajnos apja személyes tárgyaival is tette, amint arról a relikvia-katalógus anyagának gyűjtésekor szerzőtársammal meggyőződhattünk. Van tehát a könyvtár maradékában Shakespeare összes, angolul természetesen, bár a korábbi évek olvasmányélményeit talán még német fordításból szerezte, és esetleg Shakespeare-fordításainál is használta a német szöveget. 1843-ban angol szerzőt még biztosan németből fordított.⁴⁷ Közismertek a III. Richard királyról írott színbírálatának alábbi sorai: „Shakspeare! Változzék e név hegyé s magasabb lesz a Hymalájánál, változzék e név tengerré, s mélyebb és szélesebb lesz az atlanti óceánnál, változzék e név csillaggá s ragyogóbb lesz a napnál. Talán a természet kamatra adott valami nagy szellemet még a hajdankorban s a kamatot esztendőnként a tőkéhez csatolta, s miután ez évezredek multával már megszámlálhatatlan összeggé gyarapodott, terhe alatt leszakadt az ég, s e roppant szellemkincs Angliának Stratford nevű városában esett le egy gyapjúkereskedő silány viskójába, épen mikor e jámbor atyafinak Vilmos nevű fia született, ki első lélekzetével beszíta, mi az égből rá omlott. Több efféle lehetne mondani, mi tán nevetséges nagyításnak tetszik, pedig koránt sem az. Shakspeare egy maga fele a teremtésnek. Ő előtte tökéletlen volt a világ, s az isten, midőn őt alkotá, így szóla: netek emberek, ha eddig kételkedtetek, ez után ne kételkedjetek létezésemben és nagyságomban! Mind előtte, mind utána sem madár sem emberi elme annyira nem röpült mint Shakspeare. Megrabolta a természet minden szépségét; mi csak szedegetjük, böngészgetjük, mit ott hagyni épen kedve telt, vagy a mit elhozni méltónak sem tartott. Nincs az az indulat, nincs az a szenvedély, az a jellem, mellynek mását nem adta, s oly festékekkel, melly semmi idő multával sem veszi el színét, még csak meg sem halványodik: neki jutott örökül azon ecset, mellyel a világszellem a tarka földet, a fényes csillagokat és a kék eget festette, mik olyanok lesznek évezredek mulva, a millyenek voltak évezredek előtt.”⁴⁸

Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában, ahol Petőfi- és Szendrey Júlia-kéziratokat is őriznek, található egy kis nyolcadrét alakú papír,⁴⁹ amelyen Petőfi kézírásával azok a Shakespeare-művek vannak, amelyeket készültek Vörösmartyval és Aranyval lefordítani. 1848. február 10-én azt írja Petőfi Arany Jánosnak. „Shakspeare-t erősen fordítjuk Vörösmartyval, én e hónapban bevégezem Coriolanust, már a negyedik felvonás vége felé járok. Vörösmarty Lear-ez. Én Coriolanuson kívül még okvetlenül lefordítom Romeót, Othellót, III. Richardot, Athenei Timont, Cymbelinét s talán IV. Henriket és a Téli regét, Vörösmarty Learen kívül Machbetet, Violát, a Nyáréji álmot s még nem tudom mit.”⁵⁰ Sajnos Petőfinek már csak a *Rómeó és Júlia* elkezdésére maradt életideje.

⁴⁷ Lásd George Payne Rainsford James *Forest Days: a Romance of Old Times* című történelmi regényét, amely *Robin Hood* címmel jelent meg Nagy Ignác Külföldi Regénytárában, PSÖM VI, kiad. V. NYILASSY Vilma, KISS József, Bp., 1956, 464.

⁴⁸ PSÖM VI, 40–41.

⁴⁹ Fond VII, 73. sz.

⁵⁰ PSÖM VII, 130.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Az angol irodalom szeretetét, ismeretét más könyvek is mutatják. Byron két kiadásban is megvan, az ötkötetes 1842-es, lipcsei kiadású összes kötetlen példánya, de csak az a kötet van felvágva, amely a *Manfred* és a *Cain* című drámát tartalmazza. És van egy díszkiadású Byronja egy kötetben 1837-ből a költő saját névbejegyzésével.

Aztán megtalálhatóak a könyvei között Burns költői művei, akivel többek közt a nemzeti folklór magas szintű ismerete és a saját művekbe való természetes szublimálása kötötte össze. Van 1844-es, londoni kiadású Osszián-kötete, sőt fordított egy kis részletet belőle. Gyulai Pál szerint nem publikálásra szánta, hanem a felesége számára készítette, aki nem tudott angolul.⁵¹ Az első jegyzetelt, Havas Adolf által készített kiadás szerint a fordítás kezdetleges angoltudásra vall, de ugyanakkor a fordítói készséget is mutatja. Ritmikus prózába teszi át a szöveget. Az ír Thomas Moore-t Vörösmarty és Arany János mellett ő is fordította, 1847 novemberében az *Oh, ne bántsd a költőt...* című költeményt, 1848 januárjában pedig a *Ne feledd a tért...* címűt, amelyet a másik kettő is átültetett. Bizonyára a népköltészet levegője az ír dalokból is átsugárzott, a szabadságvágy ugyan-csak.

Érdekes, hogy a német irodalomból semmi nem maradt meg a könyvtárából Börne *Párizsi levelekjén* kívül, pedig ez az a nyelv, amelyet a latin mellett először tanult, és amelyből először kezdett fordítani: Heinét, Claudiust, Schillert, Matthissont. Szótárai azonban mutatják, hogy a német közvetítő nyelvül is szolgált számára más fordításaihoz: francia–német, német–francia, latin–német, német–latin, angol–német szótár és gyakorlati angol nyelvkönyv. Lehetséges, hogy a német nyelvű könyveket együtt Szendrey Júlia vagy az ő halála után Petőfi Zoltán odaajándékozta valakinek.

A magyar nyelvű szépirodalom a gyűjtemény maradékában kevéssé van képviselve. Elképzelhető, illetve a két foglalási lista különbségeiből megállapítható, hogy az ügyészségen leginkább magyar szépirodalmi munkák tűntek el. Sass István szakmunkáján és Arany János tréfás ajándékán kívül (Sebestyén Gábor: *Tuba. Az égő és oktató szerelem*, Buda, 1819) csak Katona József *Bánk bánja* van meg és három ponyva.

Ez utóbbiakból Vörös Mihály elbeszélő költeménye, *A bajnokok Vég-Gyula várában* 1807-ben jelent meg. A történet Toronyi Tamás gyulai vitéz törökök elleni harcát, Gyula várának 1566-os ostromát beszéli el. Hozzáteve egy másik ponyva *Toronyi Gábor halála és Tamás első viadalma*. A mű két példányban is megvan a PIM kéziratárában.⁵² Miért lehet fontos ez a mű? Az írói remekműveknek gyakorta egy gyarló módon feldolgozott, ámde izgalmas, jó történet a forrása. A Toronyi Tamás-sztori Arany János *Toldijára* is hatással volt, amint azt Komlovszki Tibor két cikkében is megírta.⁵³ És hatással volt a *János vitézre* is, különösen a harci jelenetek leírásánál, a legfeltűnőbb azonosság az ellenfél egy kardvágással való kettémetszése, minek folytán jobbra-balra hullanak le a harcok maradványai a lóról. Az adat nem szerepel a legújabb kritikai kiadás jegyzetanyagában. Mindannyian tudjuk az Ilosvai Selymes Péter-feldolgozás és a *Toldi* kapcso-

⁵¹ PSÖM VI, 482.

⁵² Ezúton is köszönöm Varga Katalin fősztályvezető (PIM) információit Petőfi könyvtárának maradékáról.

⁵³ *Arany Toldija és egy népies hősnének*, ItK, 1964, 585–596; *Toldi és a gyulai vitézek*, Irodalomismeret, 1992/1, 13–20.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. szám

latát. De van egy Toldi-ponyva a Petőfi-könyvtár maradványában is: *A híres nevezetes Toldi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való história*, 1844. A harmadik történet, amit a költő érdemesnek tartott megvásárolni, a *Vitéz Kádár Istvánnak históriája...*, Szeged, 1842.

A Petőfi házaspár tulajdonában volt könyveket azóta is folyamatosan találunk antikváriumokban és magángyűjtőknél. Nagyon érdekes, Püske Anikó könyvtáros hívta fel a figyelmemet rá, hogy van a birtokunkban egy német nyelvű Shakespeare összes hat kötetben, benne a tulajdonos neve: Petőfi Sándorné, az autográf azonban szerintem Petőfié, ő adhatta ajándékba a feleségének, aki angolul nem olvasott, franciául és németül azonban igen.

Az illusztráció. A helység kalapácsa első kiadásának (Pest, Geibel Károly, 1844) első és hátsó borítóján Grimm Vince litográfus és könyvnyomdász illusztrációi láthatók. A szakmában Orlay Petrich visszaemlékezése nyomán az a nézet terjedt el, hogy a költő maga rajzolta ezeket. Nem igaz ez, hiszen a hátsó illusztráció alatt megnevezik Grimm Vincét. Barátja elfogultan ugyan azt állítja, hogy nagyon jó rajzkészsége volt Petőfinek, de úgy vélem, mégsem állt olyan szinten, hogy ilyen illusztrációkat tudott volna készíteni, azt hiszem, hogy ezt a fennmaradt kétségtelen Petőfi-rajzok is bizonyítják (Petőfi Zoltánról, Arany Jánosról stb.). A rajzok nem kronológiai sorrendben állnak. Az első borítón, azaz a címlapon már a kocsmai verekedés látható, illetve az az epizód, amikor Márta asszony, a kántor felesége a hajánál fogva elcipeli férjét a tett színhelyéről, a hátsón pedig az a szcena, amikor a kántor szerelmet vall szemérmes Erzsóknak.

Orlay Petrich Soma nemcsak számos portrét készített Petőfiről, hanem illusztrációkat is a költő műveihez. Az első ismertebb a *János vitéz* kiadásának címlapja, a lovas figurájának vázlata, amely, amint arra Keserű Katalin felhívta a figyelmet kiváló monográfiájában, megtalálható Orlay Petrich vázlatkönyvében, amit a Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Tárában őriznek. A vázlaton a borítóhoz képest fordított nézetben helyezkedik el a lovas. Korábban az illusztrációt általában Petőfi rajzának tartották, minthogy neki is van egy lovas huszárt ábrázoló rajza a Sárkány Jánoshoz írott levelében.⁵⁴

A *János vitéz* illusztrálásával könnyebb dolga volt a művészeknek, mint a *Bolond Istókéval*, amely egy szószátyár (Vörösmarty vicces szóhasználatával élve: szószatyor) figurát közvetít. A *János vitéz*ben, ahogyan néhány más epikai művében Petőfinek a történetmondás állóképek (a biedermeier poétikája szerint: életképek) egymás után helyezéséből és az azokból kibontott jelenetek összefűzéséből áll. Az életkép tartalmazza a tárgyi környezetet, de nem a jellegzetes tárgyak kiugratásával hat, hanem a harmonikus összképpel. Az I. fejezet első jelenetét illusztráló patakparti kép (szövege) lényegében egy tájkép két alakkal, a női figura a vízben áll és mos, a férfi, a juhászember a fűben fekszik, tekintete a lányra irányul, a kép harmóniát mutat, a szereplők érezhetően összetartoznak. Ezúttal a leányalak külső jellemzését sem takarítja meg az egyébként a leírás-

⁵⁴ Lásd PSÖM VII, 8b. melléklet.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

sokhoz kissé türelmetlen költő. Ugyancsak jó példa a IV. fejezet indítása, amelyben „Jancsi Juliskáék kertje alatt vala”: szinte előrajzolja a szöveg az illusztrációt.

A *János vitéz* több sorozat illusztrációja közül véleményem szerint a Lotz Károlyéi a legszebbek, sajnos Székely Bertalan csak elkezdte a munkát, és csak egy-két darabbal készült el, vagy inkább csak egy-két darabba fogott bele. Lotz mint nagy művész elkerüli a realista vagy később a szecesszió néhány művésze által is közel engedett giccs csábítását, a melegséget, az intimítást ragadja meg, ezt a barna színű toll, a szépia mint lehetőséget rejti magában.⁵⁵

Jaschik Álmos 1920 körül készült illusztrációi közül, amelyek a mű francia és olasz kiadásához készültek, három gyönyörű darab van meg a PIM Művészeti Tárában. A szecesszió jól elbírt a nagyon élénk színeket is, kiválóan illenek egyébként a neolatin nyelveken megszólaló szöveg csacsogásához.

Róna Emy *János vitéz*-illusztrációi a népszerűség irányába mennek.⁵⁶ Ez mind benne van Petőfiben: a kommersz, a giccs lehetősége, de finom érzékkel elkerüli, a jó művészek ezt mindig érzik.

Orlay Petrich tizenkét darabos ceruzarajz-sorozata a *Bolond Istók* című elbeszélő költeményhez harminc évvel Petőfi halála után készült.⁵⁷ Nyilvánvaló, hogy a század utolsó harmadának Petőfi-recepciója a naivitást, a meseszerűséget hangsúlyozta az 1847-es művel kapcsolatban. Orlay Petrich értelmezése is erre hajlik, a költői mű iróniája nem jön át a rajzokon. Az illusztrátor feladata ez esetben nagyon nehéz, mert a szóban forgó irodalmi műben az uralkodó kifejezési forma a monológ, nem pedig a leírás. Noha a kezdő kép: a közeledő vihar megjelenítése erre alkalmat adna, de ami a szerzőt érdekli, az a vándorfilozófus perlekedése a közeledő zivatarral, tehát a dikció, nem a piktúra. Petőfi elbeszélő költeménye részben önéletrajz is természetesen, nem tudhatjuk, hogy erre Orlay Petrich gondolt-e. De mint a költő életének, különösen diákkorában jó ismerője, sokszor társa, tudta, és nem csak a versekből, hogy Petőfi diák- és legény kora folyamatos vándorlással, országjárással telt. Többnyire nem volt pénze szekérfogadásra, postakocsira, és így gyalog vágott neki úti céljainak. Ugyanakkor a vándorlás, ami például a vándorszínészlétnek is velejárója, életforma, az állandó munkához, lakhelyhez való kötöttség nélkülsége is, az ország, a tájak és emberek megismerése, élmények, témák begyűjtése is egyben. Bolond Istók amolyan vándorfilozófus, akinek fiatal kora ellenére már tekintélyes életbölcselet megszerzésére volt módja. Orlay Petrich ábrázolásában is egy olyan úti ruhát, átalvetős táskát, botot viselő fiatalembert látunk, aki állja a vihart, mert láthatólag hozzászokott, sokszor volt része már benne. Ez az egyetlen szabadtéri „jelenete” a műnek, illetve a műveknek. A falu, az emberi közösség, amit otthagyt hősünk, már csak távolról kivehető. Megtalálja a hangot azonban az elhagyatottnak lát-szó tanyát őrző kutyával, hiszen rá van kényszerülve, hogy idegen tanyákon próbálkozzék szálláskereséssel. Nem véletlen, hogy a jobb napokat látott, de mégis egyszerű udvarházat választja. Orlay Petrich láthatólag kiváló jelenetábrázoló, a maga eszközeivel

⁵⁵ PIM, Művészeti Tár, ltsz. 139–152/1957.

⁵⁶ PIM, Művészeti Tár, ltsz. 60.863–60.887.

⁵⁷ PIM, Művészeti Tár, ltsz. 59.821, 1–12.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

mesterien közvetíti a betolakodót éles nyelvvel kitessékelő gazdasszony és az éjszakai szállást remélő vándorlegény közötti heves párbeszédet. A rajzok realista pontossággal adják vissza a mindkét művész számára jól ismert helyszíneket. A váratlan látogató a konyhába nyit be, ahol a liszteszsákok, a fadézsza társaságában a kemencére támaszkodva perlekedik a türelmes legénnyel az öregasszony, aki egyébként Orlay Petrich ábrázolásában nem is olyan banya, mint a Petőfi-szövegben. A képzőművészeti megformálás idealizáltabb, szentimentálisabb, kissé teatrális a szöveghez képest. Tükrözi azonban az érzelmek változását. A gazdasszony harcias, ellenséges gesztusai megenyhülnek, majd a lefordított dézsán ülve, kezét az ölében nyugtatva hallgatja a kemencesuton elhelyezkedő, sokat beszélő, magyarázó Istókot. Az alakok mozdulatai némiképpen eltúlzottak, szélesek (például a búcsút intő öregúr vagy a templomból kilépő ifjú párt megáldó öreg széles kézjárása). Fontos a figurák tekintete, rendszerint egy pontra fókuszálódik (az élete keserű történetét mesélő öregre vagy az utolsó illusztráción a játékért nyúló kisebbik gyerekre). Az arckifejezések azonban egysíkúnak mondhatók, inkább a mozgás fejezi ki az érzelmeket, semmint a mimika. A helyszínek rajza kidolgozott, láthatóan elvszerűen halványabb tónusú a szereplő személyeknél. A képek jól megszerkesztettek: a hősök vagy a rajz közepére vannak csoportosítva, vagy ha valamelyik irányban el vannak tolvá, akkor egy-egy epizód szereplővel, esetleg tárggyal a művész kiegyensúlyozza az architektúrát.

Petőfi személyes tárgyai és a művekben megjelenő tárgyi kultúra. Petőfi tárgyairól a teljes fennmaradt PIM-es, valamint más budapesti, vidéki, határon túli közgyűjteményben és magángyűjteményekben lévő anyagot feldolgozva, a már hivatkozott *Beszélő tárgyak: A Petőfi család relikviái* című kötetben Kalla Zsuzsa társszerzőmmel levontunk néhány következtetést. Még az utóbbi években is kerültek elő relikviák. A Petőfi család kiskunfélegyházi időszakából őrződött meg egy mázas fajansz tál, amelyből a kis Sándor gyermekkorában aludttejet evett. A vendégül látó Varga család leszármazottai tulajdonában maradt meg az edény. Kék-fehér-arany sárga szélű, belül zöld sávós mintázatú edény, közepén az 1757-es évszámmal, bizonyára akkor készítették. Már a könyv korrektúráját készítettük, amikor egy magángyűjtőnél felbukkant Szendrey Júlia asztali csengője. Zöld színű, mázas porcelán tárgy egy kalapos lovag ábrázolásával, a kép alatt a név: Szendrey J. Néhai Vasberényi Géza, dunavecsei gyűjtő tulajdonában volt. Van egy mezőberényi szék és ugyanonnan egy fotel, amelyet a Kutzián család, Petőfi mezőberényi szállásadójának leszármazottja ajándékozott a múzeumnak. Csak a fényképe van nálunk annak az ostffyasszonyfai fotelnek, amelyen 1839-ben Petőfi a Sajnovics család udvarházában ült, a tulajdonos ragaszkodik a tárggyhoz, ma Csopakon található. A régi és az újabb relikviák fotói láthatóak a 2006 végén a Petőfi Irodalmi Múzeum kiadásában másodszorra megjelent katalógusban.

Petőfi életének korábbi színterei a mezővárosi paraszt-polgár kultúra szerint voltak berendezve, ez a tárgyi világ jelenik meg költészetében korábbi szakaszában, de főképpen például az 1847-es elbeszélésében, *A nagyapában*. A leírásokban mind a lírában, mind a prózában meglehetősen fukar szerző ebben a munkájában az olvasó tudomására hozza,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. CXXXV. évfolyam 3. szám

mennyire apró részleteiben ismeri ő ezt a világot. Két részt emelek ki a mondottak bizonyítására, az első a paraszt család esti időtöltését bevezető rész:

„Vacsora után Péter gazda levette a bibliát a mestergerendáról, a pápaszemet kivette tokjából, orrára tűzte, és olvasott nagy ájtatossággal, két könyökére támaszkodva.

Katica bábuzott a padkán Erzsivel. Peti meg szántott a földön a kukoricacsővel. Panni kiment mosogatni a konyhába, Ferkó pedig az istállóba, a lovak és ökrök alját megvetni és itatni.

Miután a két cseléd elvégezte dolgát ott kinn, bejöttek rendes esteli foglalkozásukra, tudniillik kukoricamorzsolni. Egyik is, másik is elővette zsámolyszékét, melynek végére késpilinga volt ütve, s ezen morzsolgattak, szintúgy ropogott. Az ember azt gondolhatta, hogy vetélkednek valami nagy jutalomért, úgy folyt kezök alatt a munka. Hanem azért mégsem voltak ám annyira belemerülve, hogy egymásra ne pillantgattak volna, isten ments!”

A másik jelenet, ami talán még az előzőnél is finomabban tárja elénk a szereplők környezetét, ezúttal a tanyasi világot, a gányó tanyán játszódik: „Bementem Julcsával az istállóba, ahol a tűz égett. Valami hat-hét ember volt benn; a vén gányó, annak két fia, egy leánya, s két vagy három betyárember. A gányó kisebbik fia rakta a tüzet az istálló közepén, s éppen akkor vetett rá egy jó marok szalmát, amint beléptünk; egy pillanatra sötét lett, aztán hirtelen lobbot vetett a szalma, s megvilágította az egész istállót. Láttuk a tűz körül letelepedve az embereket, fönns a füstös gerendákat, melyekről kaszák, gereblyék, szénavágók és vonyigók lógtak. Középtűt a fal mellett állt a szekrény, azon a csobolyó, s benne a nádszál, mellyel ittak belőle. Jobb felől két pej ló ropogtatta a jászolnál a takarmányt; bal felől egypár tehén kóródzott fekvve, mellettök egy nagy fehér komondor guggolt, mely elugatta magát, amint beléptünk.”

Családos emberként, pesti értelmiségi lakosként párjával, Szendrey Júliával a biedermeier városi polgár ízlése szerint rendezkedtek be. Petőfi öltözéke is 1845-től már eszerint alakult, atillát, fehér selyeminget viselt, korábban arany rojtos fekete nyakkendővel, később az inggallért kihajtva. Aki úgy gondolja, hogy a szerző személyének és a mű ízlésvilágának semmi köze egymáshoz, az tanulmányozva a kettőt együtt, rájöhethet arra, hogy a versek is tükrözik ezt az ízlésváltást: a népiességtől, a münépdalok világától a romantikáig és a biedermeier apró örömeiket tükröző kisvilágáig.

A saját mű szavalása, előadása mint értelmezés. Különbözik-e a szerző által mondott-olvasott szöveg a más, előadóművész által mondott-olvasott szövegtől? Lehet-e, hogy a szerző „rosszul” mondja versét? Az olvasó belső beszéde mint értelmezés szóba jöhet-e?

A Petőfi Irodalmi Múzeum negyven éve létező speciális gyűjteménye a Hang- és Videótár. Költőktől való versmondásokat, prózai művek felolvasását, velük készült interjúkat archivál. Petőfi korában fonográf, magnetofon még nem lévén, nincs szó arról, hogy tudnánk, hogyan mondta saját költeményeit. A visszaemlékezésekre hagyatkozhatunk csupán. Jókai írja: „Petőfinek arca és alakja nem volt az, amit daliásnak nevezünk; arckifejezése komor, rideg volt, termete szűkvállú, járása nagylépésű, mint a távgyaloglóké; hangja tompa, de mikor az ihlet lángja átmelegítette, ez a mozdulatlan arc ragyo-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. évfolyam 1. szám

gott, ezek a csapott vállak földgömbemelő Atlasz vállaivá nőttek, s midőn lelkesítő költeményeit szavalta, hangja az indulatoknak minden változatait zengte, sírta, mennydörögte.”⁵⁸ Jókai számtalanszor megörökítette fiatalkori barátja alakját, késői emlékezései nem mentesek a kultikus felhangoktól sem.

Petőfi 1844 telének végén egy kötet verssel a sovány poggyászában Debrecenből Egeren át Pestre tartott. Az őt nagy szeretettel fogadó egri kispapok körében több alkalommal is mondta verseit. Ezt Zalár József, egykori egri kispap emlékező cikkeiből tudjuk. A szeminárium ebédlőjében „egyszer csak fölugrik ülőhelyéből, s elragadó hűséggel kezdi szavalni, hogy *Hányadik már a pohár? sat. (Egri hangok)* [...] Ebéd után költeményeit olvasá föl, melyek még meg nem jelentek volt; majd ismét szavalásba fogott, s a *Honfidalt s Végszó ***-hoz* címűt sok érzéssel mondá el.”⁵⁹

A költő 1845 tavaszán barátai hívására a felföldre ment, ahol számos kisvárost, főként amelyben líceum működött, és falvat, ahol volt iskolatársai, barátai laktak, meglátogatott. Ez utazása során is számos alkalommal mondta el saját verseit.

Teleki Sándor gróf, a költő arisztokrata barátja visszaemlékezéseiben megírja az *Erdélyben* című költemény, amely Petőfi egyik koltói tartózkodása alkalmával született, keletkezési körülményeit.

„Ebéd alatt more patrio folytak a pohárköszöntések, hallók a szép szót; én felálltam ülőhelyemről és Petőfihez mentem, ki az asztal legvégén ült és mondám:

– Druszám, tégy ki magadért és értem, én nem tudok a szóhoz, mondjad te helyettem is.

– Jól van próbálok egyet! – azzal könyökére támasztá fejét, nem evett s gondolkodott.

Mikor a csemegéhez értünk, felállt, szemei ragyogtak, homlokát összeráncosítá, s ihlettel, érces, csengő hangon rákezdé:

Barangol és zúg, zúg az őszi szél.

Csörögnek a fák száraz lombjai...

Itt megállt, s csillogó szemével végig nézett rajtunk. Magnetizálva valánk, s elragadtatva bámultuk e lángész rögtönzését...”⁶⁰

Itt most tekintsünk el attól a kicsiségtől, hogy az életmű egyik legkiválóbb versét valószínűtlen, hogy fűzfapoéta módjára rögtönözte volna, és figyeljünk a saját versét előadó költőre. Az biztosra vehető ebből és más erre rímelő emlékezésből, hogy hatásosan tudta előadni a költeményeit, különösen, ha ilyen fontos alkalom volt rá, mint az erdélyi ellenzéki társaság baráti összejövedele Koltón. Ilyenkor „tompá” hangja zengővé vált.

Egy Petőfi-vers színész által elmondott formájának tanulságai. A Magyar Rádió Rt. kiváló művészek interpretálásában megjelentette Petőfi összes versét. Tanulmányomhoz a *Rózsavölgyi halálára* című költeményt választottam Kern András előadásában.

⁵⁸ JÓKAI, *Életemből*, I, 12.

⁵⁹ Szépirodalmi Közlöny, 1858. május 30.

⁶⁰ Egyetértés, 1880. jan. 7.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

Petőfinek ez az 1848. január eleji költeménye akár saját korábbi költői korszaka vállalásának, felelevenítésének is tekinthető. A költő az őszinte elismerés hangját üti meg a verbunkos nagy magyar képviselőjének elsiratásakor. Rózsavölgyi élete és pályája az akkori Magyarország számos városához kapcsolódott. Petőfi korábbi magyarságképének más művészeti ágbeli prezentációját látja az elhunyt muzsikusi tevékenységében, vagy még inkább azt, amit a költő első (népies) költői korszakába látott bele a közönség és az irodalmi élet szervezői: szerkesztők, kritikusok. A tónus baráti, amit az előadó mértéktartóan üt meg. A játékos versszöveg lehetővé tenné a harsányabb előadást, de az alkalom, amelyre a költő írta a verset, és a komolyság, amellyel Rózsavölgyi Márk teljesítményét értékeli, nem. A versritmus: az utolsó előtti sor felének visszacsapása szinte tánclelés variációt idéz. Például: „Hadd busúljunk legalább a nótádon, / Hadd busúljunk nótádon!” A „sírva vigad a magyar” szituációját mint nemzetkarakterit vonást tartotta szem előtt a mester bús (tánc)zenéjének megalkotásakor, tehát a közönség várakozásának jó érzékkel való kielégítése a hallgatóság lelkesedését okozta zenéje hallgatásakor, főképpen a 19. század első évtizedeiben. Az 1848-ra már meghaladott nemzetostorozó gesztushoz tér vissza a csak a jelenre figyelő magyarság megítélésében. A zene az, mégpedig Rózsavölgyi verbunkosa, ami visszaidézi a gyötrelmes történelmi veszteségeinket, és ami erőt ad feltámadásunkhoz. A keretes szerkezet végén „kiimádkozta” a sírjából a halott muzsikust, hogy rámutasson életpályája vagyoni szerzeményeire: a hegedűre és a koldusbotra. Emlékezzünk csak vissza Petőfi 1846-os német nyelvű önéletrajzáának erre a fordulatára: „Jelszava (mármint Petőfié!): »Koldústarisznya és szabadság!«” A költemény lezárása szövegszerűen (mint láttuk) megint lehetőséget adna Kern Andrásnak a patetikus előadásmódra. De ő inkább azt az iróniába hajló, egyébként objektívizáló hangot használja, amivel Petőfi a művésznak a közönség és a kor által nyújtott díjazását konstatálja. Kern művészi, értelmezői teljesítménye, hogy nem viszi el a játékosság irányába a művet, hiába szól az egy „szórakoztató” műfajban dolgozó mesterről, komolyan veszi a „közönség” karakterizálását, hisz ez határozza meg Rózsavölgyi zenéjét. Petőfi magát és a hozzá hasonlókat is beleszámítja Rózsavölgyi pest-budai közönségébe (Nemzeti Kör, Pilvax), ezzel megadja a zenéjével a legnagyobb sikereket kissé korábban arató mesternek a végső elismerést, és költészete által is a halhatatlanságot. Kern nyugodt, emlékező deklamálásában van egy bizonyos visszatekintő attitűd, ami megfelel Petőfi értékelésének, de annak is, hogyan kell és lehet Petőfi-verseket előadva értelmezni a 21. században, szakítva azok előadásának legalább százéves patetikus hagyományával.

Számít-e a szerző vagy végképpen elfelejtkezhetünk személyéről? Mi a szerző valójában? Egy az olvasó, értelmező által környezetéből, tárgyaiból, élete eseményeiből és természetesen az életműből rekonstruált hős? Érdemes-e ezeknek a rekonstruált személyeknek a lakását, könyvtárát, tárgyait bemutatni? Közelebb kerülünk-e ezek által a szöveghez? Ezek azok a kérdések, amelyekkel egy irodalommal foglalkozó muzeológus naponta szembesül.

DÁVID ANDREA

**„AZ ÉG NEM ÖSMER, A FÖLD MEGTAGAD”
Motivikus kapcsolatok Vörösmarty Zsigmond-kori drámáinak szövegében***A Zsigmond-kori trilógia – és ami abból megvalósult*

„Mohácsot elhagyva, Siklósra mentünk. Minden zugát megvizsgáltuk az egykori Gara-vár azon termének, melyben Zsigmond király, egypár hóig, az ország foglya volt. Vörösmarty, mint rendesen, elmondá nekünk mindazt, mi érdekes és emlékezetes ez ősi kastély nevéhez csatlakozik. Ekkor már foglalkozott lelkében azon drámai tervekkel, melyek első része Zsigmond király cím alatt már a következő évben elkészült, a második rész, Kont – utóbb A bujdosók cím alatt szintén kevés év múlva [...]. Lelkesedve beszélt itt Kontról, a nemzeti szabadságok és jogok védőjéről, tanulságosan [...] a hazánkat elhanyagoló császár-királyról, Zsigmondról [...], festé a nemzet és ország akkori állapotát, végre a felzudulást a léha zsarnok ellen, mely a siklósi tisztességes fogsággal végződött.”¹

Így ír visszaemlékezéseiben Perczel Mór, a szabadságharc híres hadvezére, Vörösmarty korábbi neveltje arról az 1821 őszi történt kirándulásról, melynek kapcsán az ifjú Vörösmartyban felvetődhetett a Zsigmond-kori trilógia megírásának terve. A trilógiából végül csak dilógia lett, a *Zsigmond* (1823–1824) és *A bujdosók* (1824–1830), a tervezett harmadik rész, mely a magyar nemesség Zsigmondon elkövetett bosszúját és siklósi fogságát írta le, nem készült el – illetőleg, ahogy a *Kont* kézírataiból kikövetkeztethető, a szerző ezt lényegében beleolvasztotta *A bujdosók* záró jelenetébe.² A görbői patvarián töltött év, a rendi-nemesi eredetű, de már a nemzeti függetlenséget célzó gondolkodásmód, illetve Shakespeare történelmi drámáinak hatása alatt született a két dráma. Keletkezési körülményeik, a történelmi és irodalmi előzmények, valamint a művek kiadása és

¹ PERCEL Mór *Emlékirataiból*, Vasárnapi Ujság, 1868, 15. Az itt közölt részletet a kritikai kiadás jegyzeteiből idéztem: VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei* (VMÖM), 8, *Drámák*, III, szerk. HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső, s. a. r. FEHÉR Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 354. A szemelvényt kiegészítve Fehér Géza pontosítja az adatokat: Vörösmarty az említett kirándulás után előbb a *Salamon királyt* írja meg (1822), majd a *Zsigmondot* (1823), s végül *A bujdosók* első kéziratát, *Kont* címmel (1824–1825).

² TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 43–44.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 3. szám

színre kerülése részletes és igen jól feldolgozott szakirodalommal bír,³ ezért e helyütt a két tragédia filológiai háttérével nem foglalkozom. Munkám célja inkább az, hogy hitelt érdemlően világítsak rá a két darab közti motivikus kapcsolatrendszerre, amely leglátványosabb módon a természeti képekből épülő szimbólumrendszeren keresztül fogható meg. A *Zsigmond*ban – mely leginkább a következő darab előkészítésének tekinthető „várostrom-dráma”⁴ – már láthatjuk *A bujdosók* cselekményének megannyi előzménymorzsáját, ám ezeken túl a nyelvhasználat vizsgálata a jelképrendszerben megbúvó olyan rejtett gondolatokra is fényt vet, melyek az első darab eseményeit és személyeit is más megvilágításba helyezik – a második darab jelképrendszere felől olvasva. Szó lesz ezek mellett még az önazonosság kérdésköréről is, mely motívumként, amolyan búvópatak formájában már a *Zsigmond*ban is felsejlik, hogy azután *A bujdosók*ban bontakozzék ki egészen egyértelműen, valamint – áttételesen – a *Hamlet* ill. a *Bánk bán* párhuzamairól is.

„Ugy vágtat utján, mint a nap fia”

A természeti képekből épülő szimbólumrendszer megalapozása:

A Zsigmond mint A bujdosók előszava

„A *Zsigmond* c. darabban a főtörténet pusztá hadakozással intéztetik el” – írja találón Horváth János,⁵ s ebben egyet kell értenünk vele. Mégis, bármennyire kezdetleges és epikus jellegű is a *Zsigmond*, a darab nyitánya, első felvonása többet sejtet, mint ami a szövegben majdan megvalósul. Az első felvonás erős kezdése után – akárcsak *A bujdosók*ban⁶ – a cselekmény veszít lendületéből, a szereplők nyelvi megnyilvánulásai jóval visszafogottabbá válnak, mint ahogy az a kezdésből várható lett volna. A *Zsigmond* első felvonása, szenvedélyes monológjai, a romantikus képek áradó bősége, a bosszú szüntelen emlegetése minden szereplő részéről, olyan erőteljes atmoszférát teremt, amelyhez fogható majd csak a darab legvégén, az ötödik felvonásban tapasztalhatunk ismét. Az első felvonás bosszúsomjas légköre az illokúciós aktusok által teremtődik meg, melyekhez a lázadó Horvát – sajátosan panteisztikus – kezdő szavai adják meg az alapot:

Pihenni! Hah, ha majd pihenni kezd
a nagy természet, és a nap hold el áll.
Ha nem forognak többé csillagok,

³ Lásd erről bővebben a kritikai kiadások jegyzeteit: *Zsigmond*: VMÖM 6, *Drámák*, I, szerk. HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső, s. a. r. FEHÉR Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965, 296–307, ill. 381–415; *A bujdosók*: VMÖM 8, 335–642.

⁴ HORVÁTH János, *Vörösmarty drámái*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1969 (Irodalomtörténeti Füzetek, 63), 34.

⁵ HORVÁTH, *i. m.*, 31.

⁶ „A költői invenció nagy feladat előtt állt Kont drámájának megoldásában. A helyesen felvetett lehetőségek a dráma kitűnő megoldását ígértek az első felvonásban, de kifejtésükben eluralkodik az elbeszélő, lírai, sőt bölcselkedő jelleg.” FEHÉR Géza sorai a kritikai kiadás jegyzeteiben: VMÖM 8, 368.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 6. kötet 6. évfolyam 6. szám

akkor pihenni látsz majd engem is.
Vagy csendesítsd a nagy tengert, midőn
hullámain száguldoz dél szele,
És benne szörnyű hőség forr, buzog.
Menj csillapítsd el a zivatar zaját,
A ködszegő villám csapásait.
Menj mondd meg a nagy Aetnának, hogy olly
Tüzet ne hányjon, ámbár ég belől.
Oh csak lehetne.⁷

Jegyezzük meg, hogy Horvát, a király ellen lázadó nemes, aki ugyan ebben a darabban a negatív pólust képviseli, a cselekmény lezárulásakor annak rendje-módja szerint elbukik és lakol, most, a darab legelején lévő (s ezért hangsúlyos helyzetű) szavaival a napot, holdat, csillagokat, szelet és tengert idézi. Ez több mint elgondolkodtató a későbbiek fényében, vagyis a *Zsigmond* szövegét *A bujdosók* felől olvasva. A természeti képből épülő szimbólumrendszer ott teljesebben kidolgozva, a szövegtörzs egészén következetesen végigvezetve bukkan fel ismét, ám – tudatosan-e vagy sem? – már itt, az első darab alaphangjának megadásában is fontos szerepet játszik. A szimbólumrendszer elemeinek részletesebb bemutatásába és értelmezésébe *A bujdosók* elemzése során bocsátkozom, ám fontosnak látom előrebocsátani, hogy Horvát szerepe ebben a darabban lényegében ugyanaz, mint majd Konté lesz *A bujdosók*ban...

Horvát „bemutatkozása” után az első felvonás nyelvezetén mintha valóban „a nagy Aetna” lángja ömlene el: vége-hossza nincs a bosszúfogadkozásoknak, vérszomjas átkoknak – még az amúgy gyengének és teljességgel cselekvésképtelennek ábrázolt nőalakok szájából is ilyesmiket hallunk: „anyám halálát megtoroltatom, vért vérrel, öldökléssel gyilkolást, / ezt esküszöm mindenre, ami szent”⁸ (Mária), vagy: „Nincs is nekünk más hátra, oh Gara / mint a bosszú öröme, s vad dühe”⁹ (Forgácsné), illetve: „Ó állj bosszút, ha van még érdeme a jónak, ég, föld! állj ezért bosszút!”¹⁰ (Klára). A férfiakat is csak a bosszúállás dühe hajtja: „holt Atyám vérére, és sírjára esküszöm, / hogy míg bosszút nem áll a gyilkoson, / nyugodni nem fog kardom a szegen”¹¹ (Gara), „fölkelek, s mint a bosszúnak rémes angyala, / leszállok ellenségünk földein”¹² (Gara), „Ó csak gyuljatok, csak gyuljatok bosszúmnak lángjai”¹³ (Zsigmond). Azért tartottam szükségesnek a bosszú említéseit ilyen hosszan idézni, mert már itt, az első felvonásban észre kell vennünk, hogy a főbb szereplők¹⁴ közül egyedül Kont nem esküszik bosszút – ami nem

⁷ VÖRÖSMARTY Mihály, *Zsigmond: Színjáték (1823)*, VMÖM 6, Első felvonás (a továbbiakban: I), 7–18. sor.

⁸ I, 118–120.

⁹ I, 284–285.

¹⁰ I, 141–142.

¹¹ I, 249–252.

¹² I, 278–279.

¹³ I, 341–342.

¹⁴ Ámbár fontos megjegyezni, hogy mind Forgácsné, mind Klára költött személyek. Lásd bővebben a *Zsigmond* jegyzeteiben: VMÖM 6, 410–411.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 3. szám

pusztán azzal magyarázható, hogy neki nem veszejtették el Krupa várában egyetlen hozzátartozóját sem, mint pl. Garának, Máriának vagy Klárának, hanem azzal is, hogy őt magasztosabb eszmék vezérlik magasabb célok felé.¹⁵ Kont jellemrajza a második felvonásban bontakozik ki – ahol egyébként sajtáságos nyelvi-stilisztikai változásoknak is tanúi lehetünk: az expozíció bosszúszomjas és szenvedélyes légköre úgy szűnik meg az első felvonás végén, mintha elválták volna, és átadja helyét a józan megfontolásnak (nemesek gyűlése, Zsigmond beiktatása), illetőleg a privát érzelmeknek (Gara szerelme Klára iránt, Máriáé Kont iránt és viszont, Kont nemzetfélése). Ahogy az első felvonásban a „bosszú”, itt ugyanolyan gyakorisággal említetik a „szív” (összesen 28 alkalommal, a rendkívül rövid, mindössze 424 sorból álló felvonásban), s noha gyakran olyan közkeletű kifejezésekben jelenik meg, mint: „szívtelen”, „szívmaró hír” vagy „vedd jó szíveddel”, mégis feltűnő a kifejezés e gyakorisága, különösen a textusnak olyan helyein, ahol egymás után többszöri említésével vagy – s erre is több példa van – épp hiányával vonja magára az olvasó figyelmét. Mikor a megszabadított királyné, Mária hálája jelül nyakláncot ad Kontnak, azt e szavak kíséretében teszi:

MÁRIA:

S amit te tettél, Hős, azt szívemen viszem, míg élek.

KONT (*félre, szorítlan*):

Csak dobogj, dobogj

Majd megszakadsz, és többé nem dobogsz.¹⁶

A hiánynak ugyanilyen beszédes jelét vehetjük később Gara és Kont párbeszédében:

GARA:

Te csillapítasz és marasztasz szüntelen

Ó csillapítsd hát itt is (*mellét üti*) itt, Barátom,

akkor leoldom éles kardomat,

s nyugodt leszek, mint ősem sírköve.

KONT:

Nézd, vérzik itt is (*mellére mutat*) s láng lobog, Gara

láng, olthatatlan, mint az életé

mellyet csak a halálfagy olthat el,

de férfi ész áll őrt a bús szíven...¹⁷

A „szív” itt és az előző dialógusban egyértelműen a szerelmi szenvedélyek jelképe: a királyné rejtett érzelméé Kont iránt (és viszont), Garáé Klára iránt. S ahogy Máriának és

¹⁵ Vörösmarty nyilván a későbbiek Kont-képét akarta volna plasztikusabbá tenni azáltal, hogy itt Kontot még a király hű és megbízható vitézeként állítja elének. Valójában nincs történelmi adat arra, hogy Hédervári Kont István valaha is Luxemburgi Zsigmond híve lett volna. Lásd a *Zsigmond* jegyzeteit: VMÖM 6, 410.

¹⁶ II, 59–62.

¹⁷ II, 261–268.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. I. C. 2007. évfolyam 3. szám

Kontnak rejtene, titkolnia kell érzelmeit, akár még önmaguk előtt is, úgy rejtőzködik a „szív” a szövegtörzs említett helyein.

Hogy más helyeken ellenben annál egyértelműbben bukkanjon fel, s jelentése is árnyaltabbá váljon: nemcsak a szerelem jelképe lehet, de királyi erény is a „jó szív”, mi több, az uralkodás elengedhetetlen feltétele. Hogy mit is jelent e kontextusban pontosan a „jó szív”, az körvonalazható az uralkodói státus megosztásának teátrális jelenetéből, melyben Mária királyné mintegy maga mellé emeli Zsigmondot, e szavakkal:

MÁRIA:

[...] Illy nagy bajokra lelkes férfi kell,
kinek *szívét* meg nem rendítheti
egy két gonosznak lázadó dühe,
sem az idegen hatalmak seregei.
Ki *szívvel*, ésszel, s karral is jeles,
s még vissza foglalhatja győztösen,
amit mi elveszténk erőtlennül,
szóval nem Asszonyt, bátor férfiat
illet Hazánkban a kormányi szék.¹⁸

[...]

ZSIGMOND:

Köszönöm *szivességeknek* e jelét,
bölcs, bátor és hűséges férfiak
hogy így maradjon hozzám *szivetek*
az lesz leginkább gondom...¹⁹

E jelenet után Kont a templomba megy Gara társaságában, imádkozni:

KONT:

Kérjünk Hazánkknak kedvező szerencsét:
Jó szivet a Királynak és dicső nevet.²⁰

A „jó szív” vagy „nagy lélek” tehát nem csak egy üres frázis, hanem – különösen a kora reformkori szóhasználatban – fontos uralkodói erény: magában foglalja a bátorságot, elszántságot, határozottságot (mint Mária szavai utalnak is erre), az egyenes jellemet, az önazonosságot – ami jelen esetben szó és tett azonosságát jelenti. Innen ered aztán *A bujdosók* konfliktusa, mert amint Zsigmond elveszíti önazonosságát (mást mond és másképp érez, mást tesz, mint amit előzőleg ígért), Kont nem tudja többé királyként tisztelni, Zsigmond elveszíti szemében a legfőbb uralkodói erényét, a „jó szivet”, s ezzel

¹⁸ II, 354–363 (kiemelés tőlem).

¹⁹ II, 376–378 (kiemelés tőlem).

²⁰ II, 393–394 (kiemelés tőlem).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

megszünteti a már a *Zsigmond* egyes helyein is meglehetősen törékeny egyensúlyi helyzetet az uralkodó és a főurak között.²¹

A szív és a tett összhangja mint az önazonosság fokmérője egyébként is hangsúlyos szerepet kap a *Zsigmond* szövegének egészében, de különösen itt, a rövid második felvonásban. Voltaképpen Gara az egyetlen szereplő, aki nem hasonlik meg önmagával, nála szív és tett viszonya mindvégig egyértelmű, nyíltan vállalható, következetes. Ugyanez azonban már nem mondható el Máriáról vagy Kontról, kiknek szívét a titkolt vonzódás emészti, olyannyira, hogy Mária végül bele is betegszik, a negyedik felvonás elején már halni készül, vélhetőleg a titkolt és beteljesületlen szerelem miatt, és Kont is keserű kifakadásokra ragadtatja magát (mint például a Garával folytatott, fent idézett dialógusban). Ám azt is látnunk kell, hogy míg szív és tett ellentétbe kerülése a szerelmi szenvedély terén egyfajta tragikus nagyságot kölcsönöz Kont és Mária alakjának, sőt, önmegtartóztató, lemondó viselkedésük végső soron éppen nem a meghasonlottság, hanem az erkölcsi szilárdság színeivel vonja be alakjukat – addig *Zsigmond* önazonosságának megsemmisülése épp ellenkező előjelű. Az ő esetében ugyanis szív és tett viszonya politikai síkon van bemutatva, és ezen a téren *Zsigmond* egyértelműen kudarcot vall: fokozatosan kiderül róla, hogy nem „jó szívű” király, nem nagy jellem, „nagy lélek”, mint Lajos volt, nem „a nap fia”, ahogy őt Forgácsné aposztrofálja,²² csak egy kisszerű intrikus és bosszúálló. (Ám mindez bővebb kifejtést majd csak a második darabban nyer.²³) Az önazonosság elvesztésének fontos kérdése nem véletlenül vonja magára a figyelmet már itt, a *Zsigmond* textusában, hiszen később ugyanez a probléma hatványozottan köszön vissza *A bujdosók*-beli szövegben: ott már Kontnak is meg kell küzdenie saját lelkének meghasonlottságával, saját önazonosságának elvesztésével – politikai síkon. S ezért is mondhatni jobb – vagy legalábbis lélektanilag kidolgozottabb – darabnak *A bujdosókat*, mert ott annak lehetünk tanúi, ahogy az uralkodó jellemének negatív irányba való változása a főszereplő lelkiismereti harcát indukálja. Mindennek előkészítése, a jövőre eseményekre való utalások már itt, az első darabban bőségesen elvannak hintve – lényegében a harmadik felvonástól kezdve tapasztalhatjuk, hogy a textus egyes részletei mintha már egy másik szöveg fordított hypertextusai²⁴ lennének, egy olyan paradox előreutalási helyzetben, melyben az egyik szöveg egy még nem is létező, csak később megszülető másik szövegre céloz. Ilyen momentum, amikor *Zsigmond* a fiatal Garát Vajda és Simontornyai elé helyezi (harmadik felvonás, 255–258, ill. 496–498), amikor Simontornyai már itt elismeri Kont nagyszerűségét (harmadik felvonás,

²¹ Már itt, a *Zsigmond* második felvonásában megfogalmazódik Kontban valami halvány balsejtelem az ifjú király alkalmasságával kapcsolatban – ami ugyan a költő részéről gyaníthatóan nem egyéb, mint leplezetlen előreutalás a következő darabra, noha ezek a jelek inkább csak a harmadik felvonástól kezdenek megszaporo-
dni. Kont itt „ezer maró kint” érez, „kétség borúl el gondos lelkemen” – mondja, mert: „Setéten áll előttem a jövőre: / sejtem veszélyit, s rontó bús nyilat. / s haj! Nem találom nagy lelkét Lajosnak!” II, 230–233.

²² *Zsigmond*, III, 43.

²³ „*Zsigmond* csak egy akaratos, önhitt, heves, erőszakos, ingatag (szokványos színpadí) zsarnok és könnyen csavarható, befolyásolható (tehát nem drámai) jellem” – HORVÁTH János szavai *A bujdosók* elemzésében, *i. m.*, 30.

²⁴ Erről bővebben lásd Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, Helikon, 1996, 86.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. szám

307–310), majd később egészen nyíltan utal a majdan kirobbanó polgárhaborúra („Lesz olly üdő, melly e gyalázatot / kitörli életünkből, s kardjaink / még százszorozva vissza szerzik fényöket...”, 503–505; ugyanez a gondolatmenet ismét: negyedik felvonás, 188–208), vagy említhetjük itt még a negyedik felvonás egész nyolcadik jelenetét, Zsigmond és tanácsadója, Lendvai dialógusát, mely teljesen egyértelművé teszi a király jellemének a zsarnoki önkény irányába való eltolódását, a „jó szív” elvesztését, s ezzel a következő darabbéli Zsigmond-figura genezisének is tanúi lehetünk. Ugyanez a folyamat ellenkező előjellel is lejátszódik: ahogy Zsigmond alakja egyre sötétebb színekben tűnik fel, úgy Kont személye fokozatosan magára veszi azokat a tulajdonságokat, melyeket szerencsés esetben a királynak kellene inkább viselnie. Hogy a lázadó lelkű főurak, Vajda és Simontornyai inkább őt tisztelik, mint Garát vagy a királyt, az még érthető, de hogy maga az ellenségként bemutatott Horvát is Kontra tekint tisztelettel („Kont! Én veled nem vágyok küzdeni: / mert tisztelőd vagyok, nem gyűlölőd” – ötödik felvonás, 89–90, ill. még 95–96), ez már *A bujdosók* leplezetlen expozéja, melyben Horvát és társai (nem egészen törvényes) halála is említettik majd,²⁵ s mely részlet egyértelműsíti a nemzeti hős legfőbb tulajdonságát: olyan nagyszerű jellem ő, aki barát, bajtárs és ellenség részéről is egyforma tiszteletben és megbecsülésben részesül.²⁶ Ennek feltétele az a viselkedés- és gondolkodásmód, gesztusrendszer és értékrend, mely a szövegben a „jó szív” vagy „nagy lélek” képeivel fejeződik ki, s mely eszerint nem a király sajátja, hanem Konté. S mivel ez már itt, a *Zsigmond* negyedik felvonására gyakorlatilag tisztán és világosan áll a befogadó előtt, újabb konfliktust előlegez, s ezzel csaknem előszavává válik *A bujdosóknak*. Az első darab előzmény-jellege pedig a szöveg második felében már olyannyira látványos, hogy hypertextus és hypotextus viszonya szinte megkérdőjeleződik a két darab esetében: minduntalan az az érzésünk támad, mintha a második darab textusa „írná” meg önmaga előzményeit.

„Delelő nap, hitvány por fölött”
Horizontális és vertikális szimbólumok A bujdosók szövegében

A *Zsigmond* megírása után természetesen *A bujdosók* sem váratott sokáig magára: a szerző még mindig nagyon fiatal, mindössze 24 éves, amikor az első kéziratba²⁷ belekezd, a *Zsigmond* megírását követő esztendőben. Érdekes megfigyelni, hogy nemcsak a cselekmény bonyolódik az első darabban gondosan elhintett előzmény-morzsa alapján,

²⁵ „Hogy a kemény Horvát kegyetlen büntetést / Türt, még csak elnézhettük; hogy vele / Több nem hasonlók úgy ölettek el, / Hogy a törvény is félre vettetett, / S önkényesen birálkodott kemény / Határozásod, haj, az fájt nagyon.” Kont szavai a királyhoz *A bujdosók* első felvonásában (631–636. sor), VMÖM 8, 174.

²⁶ A motívum ókori eredetű és legfőképpen eposzokban találkozni vele – elég, ha csak „az isteni Hektór” alakjára gondolunk az *Íliászban*, akiről maga Agamemnón is így nyilatkozik: „Priamidész Hektór [...], akit mind félve remegnek. / Férfidicsőítő harcban vele szembekeverülni / még Akhilleusz is borzad...” HOMÉROSZ, *Íliász*, VII. ének, 112–114, DEVECSERI Gábor fordítása.

²⁷ Itt még *Kont* címmel. A darabnak három ismert és egy feltételezett negyedik kézírata is van, erről bővebben: VMÖM 8, 346–352.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

de bizonyos motivikus kapcsolatrendszer is összeköti a két szöveget. Itt van mindjárt az önazonosság kérdésköre, mely itt Kont és Zsigmond alakjában válik meghatározó tényezővé. Láthattuk, hogy az első darabban a király önazonosságának fokozatos elvesztése már – mintegy finom utalásként a jövőendő eseményekre nézve – sejtetve volt, s ez előrevetítette Kont meghasonlását is. Most ennek a folyamatnak a betetőzését láthatjuk, mindjárt a darab elején – az expozíció egyébként a *Zsigmond*hoz hasonlóan itt is nagyon hatásos, dinamikus,²⁸ a két ellenfél összehozása a nyílt színen valódi feszültséget gerjeszt (kár, hogy később ennek nem lesz folytatása²⁹). Zsigmond és Kont jelleme, viselkedése és egymáshoz való viszonyuk igen nagyot változott a *Zsigmond*-béli események óta, s most mindketten egymás régi énjét kéri számon egy többszörösen is kiélezett konfliktushelyzetben (Rózsa csábításának jelenete, melyben a királyné, Mária emléke is kísért):

KONT: [...]

Királyom, a szent égre kérdelek,
Mért, aki voltál, most is nem vagy az?

ZSIGMOND:

Te kérdesz? Hát ha megfordítva jobb?
Én kérdelek, s te válaszolj, ha tudsz.

KONT:

Készek valánk a Kárpát bérceit
Egymásra rakni, hogy te égbe kelj.
Szép hírednek mi voltunk szárnyai.

ZSIGMOND:

És elhagyátok, hogy mélységbe hulljak.

KONT:

Benned bizánk, mint égi küldeményben.

²⁸ Tóth Dezső szerint az első felvonás „kitűnően érzékelteti a törvénytelen zsarnokuralom levegőjét, a személyi biztonság hiányát, a királyi zsoldosok kegyetlenkedéseinek, garázdálkodásainak nyomán fakadt félelem és lázongás légkörét. Ez a világ félreérthetetlenül a húszas évek elejének királyi biztosokkal, karhatalommal, nyílt törvénytípissal igazgatott Magyarországnak képe. [...] Az I. felvonás kitűnő expozíció, s Bánk báni magaslatoakat ígér”. TÓTH, *i. m.*, 45–46.

²⁹ Kont és a király szembeállítása a magánélet síkján is (mint a *Bánk bán*ban) felmerül a darab elején, amikor Zsigmond Rózsa elcsábításával kísérletezik, ám később teljesen feledésbe merül. Ezt a drámának szinte minden elemzője kifogásolta. Még a nem túl élénk fantáziájú Gyulai is sorol néhány módozatot, amelyekkel a cselekmény fordulatossabbá, Kont jelleme árnyaltabbá tehető lett volna: „Például Kont nevének szíves modora a király iránt, hogy mérsékelje férje iránti haragját, Kont féltékenysége, aki balra magyarázza neje magaviseletét, hatásos jelenetek magva lehetett volna.” GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 174. Tóth Dezső is megjegyzi, hogy „a szerelmi sérelem motívuma teljesen eltűnik a darab kifejlése során”; TÓTH, *i. m.*, 48. Horváth János szerint pedig „a drámaíró szinte megfeledkezik a továbbiakban erről a motívumról”; HORVÁTH, *i. m.*, 31. A „szinte” szó használata ebben az esetben azért indokolt, mert a darab végén, az ötödik felvonásban azért van némi jele annak, hogy Vörösmarty mégsem feledkezett meg a szerelmi motívumról. Zsigmond itt tesz egy nagyon halvány utalást arra, ami közte és Rózsa között történt (illetve nem történt): „Szivedben úgy is Kont a fejedelem” (V, 348) – mondja a király Rózsnak ugyanazokat a szavakat, melyekkel egykor az asszony utasította vissza őt. De ez minden, a csábításról több szó nem esik.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi 15. évfolyam 3. szám

ZSIGMOND:

Ne térj ki, ami múlt, nem boldogít.

*Mért most is úgy nincs? Erre válaszolj?*³⁰

Avagy miért nem lehet minden úgy, mint régen volt? Miért változnak a körülmények, s vele a jellemelek, személyiségek is? Az előző darabból tudható, hogy Zsigmondban mindig is élt valami bizonytalan ellenérzés a magyarokkal szemben,³¹ már az első darab elején láthatjuk ennek jeleit, és jelleme később ebbe az irányba fejlődik tovább: az ellenérzés ellenszenvvé erősödik és zsarnoki önkény formájában nyilvánul meg. Kont balsejtelmeinek is voltak már nyomai az előző darabban, de nagyon halványan és mindössze egyetlen alkalommal adott hangot ennek, Garával folytatott magánbeszélgetése folyamán (II, 230–233). *A bujdosók* expozíciója azonban ezt az időközben két teljesen ellentétes irányba fejlődött jellemet állítja elénk, akik között a feszültség immár feloldhatatlan, a párbeszéd teljességgel lehetetlenné vált. A nyelv hagyományos, közvetítő szerepe alig tölti be funkcióját a király és Kont dialógusában, oly nagy szakadék tátong közöttük. Kettejük személyiségében már nyoma sincs az egykori bajtársiasságnak, a két férfi jellemében, szándékaiban és nyelvi megnyilvánulásaiban: *ég és föld* – és ezt a szöveg minduntalan egyértelművé is teszi számunkra. A természeti képekből épülő szimbólumrendszer elemei már a fent idézett rövid dialógus-részletben is igen látványosak. A párbeszédben Kont „*a szent égre*” kérdezi a királyt, szemére hányja, hogy „*Kárpát bérczeit*” is egymásra rakták volna a magyar vitézek, hogy Zsigmond „*égbe keljen*”, s hogy ők a király hírének, hírnevének „*szárnyai*” voltak, úgy bíztak őbenne, „*mint égi küldeményben*” – Zsigmond viszont keserű csalódottságának ad hangot, mert szerinte őt a vitézek elhagyták, „*hogy mélységbe hulljak*” – mondja. Ellentétük így, a szimbólumok síkján megfogalmazva egyértelműen vertikális jellegű: míg a magyar nemesség egy nagy lélekkel, jó szívvvel megáldott, Lajoshoz hasonló nagy királyt kívánt, és emelt volna a magasba, emelkedéséhez valóban minden segítséget megadva, s királyára úgy tekintve, mint *égi* adományra, addig a király ezzel a segítséggel nem tudott élni, eljátszotta alattvalói bizalmát, a jó viszony király és nép között megromlott, a párbeszéd akadozik, s ezért most ő *lent* érzi magát, a nemzetet alkotó nemesi réteg alatt, mintegy elnyomva és lenézve amazok részéről. Kár, hogy épp a király jellemének negatív irányba való változását nem láthatjuk, az ugyanis épp a két darab közt, a scenikai térben és időben a befogadó számára nem láthatóan történt meg.³² Pedig az első darabban valóban annak lehetünk tanúi, hogy a vitézek feltétel nélküli hűsége és bátorsága győzelemre segíti és hata-

³⁰ VÖRÖSMARTY Mihály, *A bujdosók: Színmű öt felvonásban (1830)*, VMÖM 8, I, 599–609 (kiemelés tőlem).

³¹ „Ez Magyarok hazája oly zavart.” *Zsigmond*, I, 169. „...a Magyar nép nem szenvedheti / hogy néki mások adjanak királyt.” I, 197–198. A kora reformkori nemesi-nemzeti függetlenségi ideológia hatása lehet, hogy az idegen király irodalmi alakká válva elsősorban az alattvalók függetlenségi törekvéseitől és nemzeti összetartásától fél.

³² Már Gyulai is megjegyzi, hogy mindkét darabban „kész, állandó jellemelek lépnek föl, kik nem előtünk alakulnak, s küzdelmük bonyodalma alig több, mint a kezdet ismétlése, elégséges fokozat és bensőbb fejlemény nélkül.” Vö. GYULAI, *i. m.*, 172.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

lomra juttatja Zsigmondot – akit Forgácsné egyenesen „a nap fiá”-nak³³ nevez! Ám Zsigmond nem bizonyul méltónak vitézei hűségére, zsarnok válik belőle, s – mint egy bukott angyal – valóban a mélységbe hull, jobban mondva elveszíti alattvalói tiszteletét, hűségét és megbecsülését, amely ezek szerint nem jár minden királynak automatikusan. Zsigmond itt, *A bujdosók* szövege szerint már nem „a nap fia”, korántsem az. Az ég és a föld szimbóluma összefüggő jelképrendszert alkotva a darab teljes textusán végigvonul, és azt olvashatjuk ki belőle, hogy a király elveszítette égi helyét, és a szimbólumrendszerben oda egy másik alak kerül: Kont. Itt szeretnék visszautalni az első darab erős expozíciójára, melyről már fentebb szólottam, arra a természeti képekkel teletűzdelt szenvedélyes monológra, melyet a lázadó Horváltól hallunk első színrelépésekor. Horvát ott a napot, holdat, csillagokat említi. *A bujdosók* nyitánya hasonló képekkel operál, ám jóval szelídebb hangvételen: itt Rózsa beszélget kisfiával, s olyasmiket mond neki, ami átvitt értelemben a közelgő vészidőkre, a háborúra utal, Imre viszont (érthető módon) égháborúra, viharra asszociál anyja szavai nyomán:

RÓZSA:

[...] nézd a szép eget,
Az is sötét fátyolba rejtezik. [...]
Most fellegeknek ormán ül a nap,
S haragos szemekkel néz a föld felé.

IMRE:

Ma rossz idő lesz.³⁴

A nap, a hold és a csillagok képe hamarosan itt is felbukkan: Rózsa, lánykoráról mesélve úgy emlékszik vissza önmagára, hogy szabadon járt, „ragyogva, mint a *napsugár*” (51), hogy „Kont a vitézeknek volt *csillaga*” (59), „magányos sziklák szárnyasa” (70). Majd megérkezik Kont, és kettejük lírai dialógusából az égre utaló képzetek újabb sora bontakozik ki: Kont a haza állapotján kesereg, békét kívánna nemzetének, és akkor „szép arcodon hasadna *hajnalom*, / *éjem*, *napom* csak téged őrzene” (82–83) – mondja feleségének. Majd ő is visszautal saját múltjára: „*Felhő* volt élttem, s dörgő útain / *Tünő villám* a borzasztó szövétnék” (86–87). „És mindenütt, a földön s a nagy ég / *Csillagkönyvében*³⁵ harcot olvasék. / Ekkor jövé el, szép szelíd *sugár*, / És fölvidultak rémes útaim.”

³³ *Zsigmond*, III, 43.

³⁴ *A bujdosók*, I, 5–11.

³⁵ A „csillagkönyv”-metafora értelmezési lehetőségeiről és *A bujdosók* szövegében több helyütt is felbukkanó olvasás-képzetekről Nagy Imre írt rendkívül érdekes és elgondolkodtató tanulmányt: NAGY Imre, *Palást-
ra varrt betűk (Vörösmarty A bujdosók c. drámája mint palimpszeszt)* = Uő, *Ágától Bánkig: A dramaturgia
nyelve és a nyelv dramaturgiája*, Pécs, Pro Pannonia Kiadó, 2001, 282–304. Nagy Imre az általam is idézett
Rózsa–Kont párbeszéd kapcsán jegyzi meg, hogy Kont tétozása, az egész darabon végigvonuló habozása,
döntésképtelensége már itt, a kezdő jelenetben tetten érhető. „A hős ugyanis, lelkének a hideg csillagfény és a
»szép szelíd sugár« által áthatott esti derengésében önmagáról olvasna, de ekkor még, mikor idézett szavait
feleségéhez, Rózsa-hoz intézi, nem rendelkezik a megértés kulcsával” – erről részletesebben lásd NAGY, *i. m.*,
282–283.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

(92–94.) „*Felhőlakomba* vontalak magamhoz.” (101.) – Majd Kont búcsújánál, amikor a férfi utal rá, hogy a harcokból esetleg nem tér vissza, Rózsa e szavakkal borul férjére: „Oh Kont! Ne mondd azt, mondd, hogy a *napot* / nem látom többé” (125–126), s Kont válasza: „Nézz úgy, mint egy lehúnyó *csillagot*” (130). Míg Rózsa és – elsősorban – Kont alakját minduntalan égi képek keltette asszociációk övezik, addig Zsigmond „mélységbe hullását” a darab szövegében újra meg újra felbukkanó föld-képzetek erősítik. Kont és Rózsa lírai párbeszédét a férj komor szavai rekesztik be, amelyekkel az ország szomorú állapotát festi, Zsigmond zsarnoki önkényének túlkapásait. Említi Korpádi Sólomot, aki „lófarkon hurczoltatott” (151), kinek öccse most „külföldön bujdosik” (152), míg idehaza „Egy kis sereg jár a *puszta földeken* [...] / Őket kegyetlen hajdúk üldözik. / Nézd, a sebes szél bús füstfelleget, / S jajhangot hajt a bujdosók után: / Fiaik jajhangja s házok füstje az: / Most itt dühödnek Laczfiak javába, / Nézd, *pusztaggá* tették mindenét.” (153–161.) Később, a királyhoz szólva: „...*minden földi jónkon* / Pusztítva mégy el, mint a téli vész” (620–621). A király uralkodói alkalmatlanságának, kegyetlenségének eredménye tehát pusztasággá tett földek, az országban (és külföldön is) szertefutott, üldözött bujdosók, akik – mintegy kiegészítve Zsigmond és Kont szimbólumokon keresztül érvényre juttatott vertikális szembenállását – íme, a befogadóban horizontális képzeteket keltve jelennek meg a szövegben. Hogy a bujdosók földönfutóvá lettek, az ország pedig pusztasággá, az egyedül a király bűne, aki a darab szcenikai terébe való belépésekor maga is erősíti a föld-képzetek, vagy ha jobban tetszik: horizontális szimbólumrendszer szövegbeli jelenlétét. A szerző részéről némi iróniát érzek abban a módban, ahogyan Zsigmondot élénk lépteti az első felvonásban; szavaiból ugyanis egyértelmű, hogy igazságtalan kormányzása révén ő is a száműzött bujdosókhoz lett hasonlatos: „Mi lett ingóvá? én-e, vagy te *föld*, / Hogy futva kell megmérnem hosszadat? / *Országom földe, hívtelen te is*, / Királyodat, mint a rosz ló urát, / nem szenveded meg hátadon: de rengj bár, / Határidiglan nyögni fogsz ezért, / És pártos vérből inni büntetést” (217–223).³⁶ Zsigmond alakja olyan erősen fonódik össze (a későbbiekben is!) a puszta föld képével, hogy bukásával, „mélybe hullásával” kapcsolatban immár nem lehet semmi kétségünk: ez már megtörtént a cselekményben megjelenített téren és időn kívül; a király *A bujdosók* cselekményének elindulásakor már „bukott angyal” – a befogadónak semmi rokonszenvére nem tarthat igényt.

Ebben a kontextusban új értelmet nyer az a rövid dialógus is, melyet Zsigmond folytat tanácsadójával, Vajdafival, s melyben egy régmúlt szövegre,³⁷ mintegy intertextusra³⁸ hivatkozik:

³⁶ Az idézett szövegrészek az első felvonásban fordulnak elő, a sorszámok erre vonatkoznak. Kiemelések tőlem.

³⁷ A Jób könyvére való hivatkozás egy másik értelmezését vehetjük NAGY Imre idézett tanulmányában, 290–291.

³⁸ Itt nem a Kristeva-féle, hanem a szűkebb értelemben vett, genette-i értelmezésű intertextualitásra gondolok, lásd GENETTE, *i. m.*, 82.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. C. évfolyam 3. szám

Vesztett, gonosz nap ez ma Vajdafi,
Ezt káromolta Jób az ó világban,
S mellyen *pokolra pártos angyalok*
Hullottak, ég és föld nyögvéen belé,
Az nap, s az átok minden napjai
Nem kárhozóbbak, mint ez egy maga,
Hol a király fut pártolatlanúl,
S rút árulói birják a mezőt.³⁹

Nagy Imre az említett szövegrészre utalva azt mondja,⁴⁰ itt is – mint a szöveg más részein is – mintha egy palimpszeszt sorai derengénének át a dráma nyelvének szövetén: mintha Jób könyvét is fellapozhatnánk egy pillanatra, *A bujdosók* textusát olvasva. Ám ha valóban a sorok mögé nézünk, még ennél messzebb menő következtetéseket is levonhatunk: Zsigmond nem csak egyszerűen hivatkozik a Jób könyvére, hanem *azonosítja* a Jób által vizionált időket a saját maga által megélt nappal. Ha ezt belátjuk és elfogadjuk, úgy a pokolra hulló pártos angyalok képe is új megvilágításba kerül: ezek nem a Biblia angyalai, hanem maga a király, aki – íme – már itt fölpanaszolja mélybe hullását, mint ahogy azt később Kontnak is teszi. S hogy az angyalok bukása egyszersmind „ég és föld” nyögését is magával hozza, az nemcsak a megélt szörnyű napok nagy jelentőségére hívja fel a figyelmünket, de mintegy előlegezi a darab erőterében létező vertikális pólusok meglétét, a fent és a lent világát, Kont és Zsigmond szembenállását. Mindezen túl azt a halványan sejtetett lehetőséget is érezhetjük e szavak mögött, hogy az „angyalok bukása”, melyet „ég és föld nyögése” kísér, végső soron mindkét pólus, Zsigmond és Kont személyes sorsát is tragikus irányba mozdíthatja el. S mindezt „*ég és föld látja*” (623) – ahogy Kont fogalmaz Zsigmonddal való, kudarcba fült dialógusa folyamán, mintegy ismét felhíva figyelmünket a szembenállás feloldhatatlanságára, egyszersmind jelentős voltára – az ország, a nemzet és az előttünk állók személyes sorsával kapcsolatban.

Az első felvonás végén maga Kont is bujdosóvá válik, és ezzel nemcsak az ő sorsában áll be változás, de a dráma textusában is. Az ötödik felvonásig Kont és Zsigmond nem találkoznak újra egymással, így a köztes három felvonás mintegy zárójelbe téve jelenik meg a nagyon erőteljes képekkel, szenvedélyes dialógusokkal operáló első és a látványos tömegjelenettel záródó utolsó felvonás között. De nem pusztán a hangulati elemek tesznek különbséget e két felvonás és a közbeesők között – lehetetlen nem észrevennünk, hogy a főszereplő, Kont jelleme és illokúciós aktusai is „megsínylik”, hogy ellenfelétől, a darab erőterében másik pólusától el lett szakítva. Bár az első felvonás végén mind a király, mind Kont bosszút esküdött, ennek sokáig semmi nyomát nem látjuk, Kont habozik, tépelődik, a csillagokba nézve filozofál a következő felvonásokban. Hogy ez a magatartás nem független a *Hamlet* hatásától, az mára egészen egyértelmű,⁴¹ de a darab

³⁹ I, 302–309 (kiemelés tőlem).

⁴⁰ NAGY, *i. m.*, 291.

⁴¹ „...ingadozásai miatt Kont nem válik erőteljes drámai hőssé. Ez részben Vörösmarty epikus és lírai beállítottságából ered, másrészt a *Hamlet* hatásából. A költői invenció nagy feladat előtt állt Kont drámájának

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

gerincét alkotó három felvonás szövegét gondosabban vizsgálva felfedezhető, hogy a nyitó és záró képekben szereplő ég–föld szimbolika is módosulva jelenik meg itt. Kont, bujdosását megkezdve először az ellenálló Laczfit keresi fel, „puszta rom között” (II, 173), Laczfi egy leomlott romladékból, az egykori Korpádi-házból előbújva jő, „mint a vakand, kimászunk földanyánkból” (176) – mondja Kontnak, aki pár sorral lejjebb maga is földönfutónak nevezi önmagát (190). A bujdosók alakja többször is olyan kontextusban kerül említésre, mintha maguk is a vertikális jelképrendszer részei lennének, mégpedig ugyanúgy *lent*, mint a király. Zsigmond országglása, még mindig erős hatalma átmenetileg olyan helyzetbe kényszeríti az ellene szervezkedő honfiakat, melyben kénytelenek a király által teremtett állapotok között tovább élni, maguk is a pusztaság, az elrontott ország, a földdel egyenlővé tett otthonok, romladékok lakóivá válni. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy az ifjú Korpádi többször is a *földben, föld alatt* látható: Vajdafi kertjének harasztjában rejtőzve (II, 359. sortól kezdődő jelenet), majd egy föld alatti üregbe bújva az erdőben („most földanyámban sírt ások” – III, 81). Az álruhás, csalfa Konráddal való jelenetében többször is egyértelműek az utalások: Konrád keresi az ifjút és szitkozódik: „Ezer villám! Föld csak nem nyelte el!” (III, 174.) „Hah! Itt az én vakandom. – Földbujó! / Ki a veremből, vagy lefojtalak” (III, 175–176). Az ezek után kibontakozó párbeszédben, melyben Konrád álruhás öszként látható, Korpádi a király

megoldásában. A helyesen felvetett lehetőségek a dráma kitűnő megoldását ígérk az első felvonásban, de kifejtésükben eluralkodik az elbeszélő, lírai, sőt bölcselkedő jelleg.” VMÖM 8, 368 (kiemelés tőlem). Ámbár érdekes, hogy FEST Sándor 1918-as tanulmányában (*Shakespeare-motívumok Vörösmarty ifjúkori történelmi drámáiban* = *Magyar Shakespeare-tár*, X, Bp., 1918, 186–192) a shakespeare-i áthallások meghökkenően bőséges garmadáját vonultatja fel – a III. Richárdtól az *Othellón* át az *Antonius és Kleopátráig*, hogy csak a legérdekesebb párhuzamokat emeljük ki –, ám épp a *Hamlet* hatását csak Csóka szavaiban a megölt hajdú felett (sírásó-jelenet) és Júlia megőrülésében (Ophélia) fedezi fel, Kont habozását nem említi.

Itt jegyezzük meg, hogy a szakirodalomban többször hangot kapott az a nézet is, mely szerint Kont cselekvésképtelensége, habozó magatartása voltaképpen a *Bánk bán* hatása. Tóth Dezső például „tényleges vagy analógián alapuló visszhang”-ról ír, amikor *A bujdosók* és a *Bánk bán* lehetséges kapcsolatát veti fel (TÓTH, *i. m.*, 44), majd néhány lappal később így folytatja: „Kérdés, hogy ismerte-e Vörösmarty a *Bánk bán*?” (49.) Horváth János ugyanígy kérdez: „Olvasta-e *Bánk bán*?” (HORVÁTH, *i. m.*, 31.) Mindketten motivikus analógiákat sorolnak elő, melyek azonban lehetnek pusztá véletlen egyezések is, vagy a korabeli színjátszói hagyományokban gyökerező szerepkörök (mint pl. Csóka és Tiborc némi hasonlatossága) hatásával magyarázhatóak. Mára már kétséget kizáróan bizonyítást nyert, hogy Vörösmarty *A bujdosók* megírásakor nem ismerte Katona darabjának szövegét, ehhez maga Vörösmarty adja meg a kulcsot a *Játékszíni krónikában*, ott is az 1839. március 23-i, Nemzeti Színház-beli *Bánk bán*-előadás kritikájában. A szöveg széles körben ismert és gyakran idézett – kiderül belőle többek között, hogy Vörösmarty szerint a mű „drámai, sőt színi hatás tekintetében [...] ritka tünemény [...] Csupán a negyedik felvonást kívánnók kiigazítottani, mely lassú és fárasztó, s kihagyatni azt, midőn Bánk bán együtt találja Melindával Ottót (*ha egyébiránt ezen megjelenés nem a színész tévedése volt*), s a helyett, hogy (mint valószínű) megrohanja, visszamegyen.” Vö. VÖRÖSMARTY Mihály, *Dramaturgiai lapok, III. rész, Játékszíni krónika*, s. a. r. GYULAI Pál, Bp., Franklin Társulat, 1904, 217 (kiemelés tőlem). Az idézett passzus, mely „a színész tévedése”-re vonatkozik, bizonyítja, hogy Vörösmarty nemcsak hogy nem látta, de nem is olvashatta eddig a *Bánk bán*t (noha annak első, 1820-as kiadása már elérhető volt *A bujdosók* kéziratának keletkezésekor), amely darab egyébként épp ezekben az esztendőkből kezdett általánosabban ismertté válni a magyar színtársulatok előadásaiából. Erről, illetve a *Bánk bán* és *A bujdosók* szövegében kétségtelenül fellelhető reminiscenciákról Nagy Imre már idézett tanulmányában szintén megemlékezik, meglepő következtetésekre jutva. Erről bővebben: NAGY, *i. m.*, 293–298.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

elleni merényletét bevallva a hajdú azt javasolja neki: „Oh, akkor furd át a föld tengelyét, / S ott búj ki, hol most kormos éj borong” (III, 236–237). Mire Korpádi válasza: „Itt fojts el inkább és temess alá.” (III, 242.) Még később Vajdafi föld alatti tömlőcében láthatjuk őt viszont (III, 255. sorral kezdődő jelenet) – de ugyanígy Kontot is egy sötét siralomházban találjuk a darab végén (Rózsa Imréhez: „Apád hazája föld alatt vagy” – V, 377). Kont kétségei, gyakori tépelődései között többször is olvasható, hogy nemcsak a szó szoros értelmében (ha úgy tetszik: horizontálisan) lett földönfutó, de a vertikális szimbólumrendszerben betöltött helyét is elveszítette: „Az ég nem ösmer, a föld megtagad, / Együtt örülve megbukásomon.”⁴² (III, 93.) „Én még a csalfa földön bujdosom, / Élet halál közt vándor árnyalak.” (III, 120–121.) Vagyis Kont is ugyanúgy érzi „mélybe hullását”, mint Zsigmond a darab elején. Fontos kiemelni, hogy eközben a többi bujdosó továbbra is *holdként, napként* aposztrofálja Kontot: „S ha a világos hold is bujdosó, / A csillag akkor szégyennel bolyongjon?” (II, 214–215), ill.: „Gyémántszikla vagy [...] / Nap vagy, de nem tudod, hogy tündökölsz” (III, 693–695) – Laczfi szavai Kontra értve. Úgy vélem, Kont sokszor kárhoztatott habozása, cselekvésképtelensége és sorozatos tépelődései itt gyökereznek: ő nem érzi magát magasabb rendűnek (holdnak, napnak), ő meghasonlik önmagával, elveszíti – az előző darabban még meglévő – önazonosságát, ami nyilvánvalóan a királyhűséggel egyenlősíthető. Zsigmond jellemének torzulása, zsarnoki, rossz királlyá válása a hú alattvalót, a nagyszerű jellemű Kontot is szükségképpen megváltoztatja: nem tudja már ugyanúgy tisztelni a királyt, mint azelőtt, de ez a változás őt magát is lelkiismereti válságba sodorja⁴³ és végső soron ez szüli azt a meggyőződését, hogy ő is mélybe hullt, ő sem jobb a hitszegő királynál, maga is hitszegővé válván. Itt utalnék vissza ismét a *Zsigmond* expozíciójára, ahol Horvát szájából az emlékezetes, természeti képekre épülő monológot hallhattuk – nos, Kont e darabban tapasztalható, Horvátéhoz sokszor nagyon hasonló szóhasználata, a kozmikus jelképrendszer és természeti képek gyakori használata erősíti azt a motivikus kapcsolatot, ami a két különböző szöveg két különböző jellemű – de most azonos célú – nemes ura között látható. Aki Horvát volt a *Zsigmond*-ban, az Kont lesz a *Bujdosók*-ban. Ám míg Horvátban semmi nyomát nem találhattuk a lelkifurdalásnak, önmagával való meghasonlottságnak,⁴⁴ úgy Kontban annál inkább – ami viszont jól jelzi Kont jellemének magasabbrendűségét. Épp azért nem talál a bujdosók között sem rokon lélekre, mert rajta kívül egyik lázadó nemes úr sem érzi ugyanezt a lelkifurdalást, a korábbi alattvalói hűség nyomtalanul tűnik el belőlük (Korpádi megpróbálja leszúrni a királyt, Laczfi is megölné

⁴² Kiemelés tőlem.

⁴³ Ebből a szempontból valóban nagyon látványos a *Hamlethez* való hasonlatosság: a humánus jellemű dán királyfi ugyanígy képtelen ráhangolódni lelkében a véres bosszúra, amire Claudius ellen készül. „...nem biztos, hogy létezik helyes cselekvés és tiszta szituáció: Hamlet beszédaktusainak univerzalizáló nézőpontja (a bosszú feladatának felnagyítása, a rossz világ javíthatatlanságának gondolata, az állandó kételybe csúszó elhatározás) egyszerűen kizárja bármilyen cselekvés reális lehetőségét.” Vö. KÉKESI KUN Árpád, *Tükörképek lázadása: A dráma és a színház retorikája az ezredvégen*, Bp., József Attila Kör-Kijárat Kiadó, 1998, 68. Hamlet ingadozó, habozó magatartásának okairól bővebben: *uo.*, 61–73.

⁴⁴ „Míg a pártító Horvát jelleme igen fogyatékosan kidolgozott, s nem is tudjuk, miért szállt tulajdonképpen szembe a királlyal...” TÓTH, *i. m.*, 45.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. szám

öt a darab végén), ám Kont ezeknél sokkal összetettebb jellem. A felkent uralkodóban való csalódottsága, emiatt saját önazonosságának elvesztése, nemzetfélése és a tudhatatlan jövőtől, előre nem látható fordulatoktól való félelme indukálja azt a hosszú dialógust, melyet a harmadik felvonás végén folytat Laczfival (s melynek most csak rövid, kiragadott részleteit idézem):

KONT:

Oh, Laczfi, s lelkem, mint az elborult nap,
Nem bir kihatni fellegei közül.
Mi jobb hazánknak? A kérdés csak ez...⁴⁵

Nem csoda, ha a *Hamletre* asszociálunk e szavak hallatán. A következő sorok tartalma is hasonlít Hamlet nagymonológiájának kínzó kérdéseire – vagyis ahhoz az örök emberi dilemmához, hogy nemcsak a halál után következőket nem láthatjuk tisztán, de önnön tetteink következményeit sem mérhetjük fel mindig. Nehéz és felelőtlen dolog visszafordíthatatlan lépéseket tenni olyan ügyben, ami egy egész nemzet sorsára lehet kihatással – Kont tépelődése, bár a nemzet jövőjével kapcsolatos, mégis éppúgy *általános, emberi* problémát vet fel, mint ahogy azt a dán királyfi tette:

KONT:

Jobb a kisebb a két gonosz közül,
Az úgy van Laczfi, én sem tagadom:
De melyik az, mi a kisebb gonosz,
Előre melyikünk mondhatja meg?
Elláthatatlan sorsnak méhiben
A még teendők vége rejtve van,
S az ész, midőn ezt felkutatni vágy,
Elvélt tudással csalja meg magát.⁴⁶

A negyedik felvonásban Kont ismét a „csillagkönyvet” olvassa, magányos éjszakán a csillagokba nézve kutatja saját és nemzete jövőjét, és az előző gondolatmenet folytatásaként immár valóban saját személyes sorsával kapcsolatba hozható végkövetkeztetéseit is ekkor szűri le. Kont pesszimizmusa ezen a ponton jut a legmélyebbre, nem véletlenül jegyzi meg Laczfi a párbeszéd végén magában: „Ha még soká tart bolygó életünk, / Kórrá betegszem Kont kétségítől” (IV, 285–286) – és valóban: dialógusuk során Kont a teljes reménytelenség („Csak a reménynek nincsen csillaga” – 223), a küzdelmekről való lemondás és az általa előre látott vereségbe való rezignált belenyugvás állapotáig jut el, hogy aztán egy meglepő fordulattal saját halálát vizionálja egészen egyértelmű módon („szugolyvölgy”-hasonlata: 275–280, illetve: „Az álom, mondják, testvér a halállal, /

⁴⁵ III, 752–754.

⁴⁶ III, 799–806.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

S én most alunni térek” – 283–284). Vajon mitől e pesszimizmus? Mitől ez a hirtelen halálvágy? És mi az oka, hogy Kont, aki az elmúlt időszakban (bujdosása során) mindvégig „földönfutó”-ként határozta meg önmagát, most ismét a csillagokba tekint? A vertikális szimbólumrendszerben betöltött eredeti helyét itt, a negyedik felvonásban kezdi ismét visszanyerni, ugyanakkor azonban egyértelműen látszik, hogy ez sem cselekvőképességgel, sem bárminemű nagy tettel nem párosul, már ami a királyellenes lázadást illeti. A látszólagos ellentmondás megoldása – úgy vélem – nagyon egyszerű. Azt hiszem, annak a jelenségnek lehetünk itt tanúi, amely különösen kezdő, fiatal szerzők esetében gyakori – s ne feledjük, Vörösmarty e darab megírásakor még csak a húszas éveiben jár és gyakorlatlan a drámaírásban –: hogy a későbbi zárlat fényében írja meg az előzményeket. A szerző és az olvasó is tudja,⁴⁷ hogy a főhóst ki fogják végezni, Kont tehát azért vizionálja halálát oly meglepő helyzetben, amikor egyébként semmi oka nem lenne rá (sok lázadó van már, sokan veszik körül, jó rejtékhelyet találtak, közeledik az országgyűlés időpontja stb.), mert a kivégzése ennek ellenére mindenképp be fog következni, ezt tudja a szöveg alkotója és befogadója is – így mintegy a szöveg maga is meg kell erősítse ezt a várakozást. Kont emelkedése pedig, a csillagokba nézés, az ég–föld szimbolika ismételt felbukkanása, és abban Kont helye – ismét *fönt* – arra utal, hogy hamarosan, a darab zárlatában a *fönt* világa újra szembekerül majd a *lenttel*, vagyis a királlyal. És valóban: a szöveg igazolja várakozásunkat – az utolsó felvonásban, a bujdosók elfogása és rabszíjra fűzése után ismét az első felvonásban megismert Kontot láthatjuk, nyoma sincs már a közbeeső három felvonás tépelődő, habozó, cselekedni nem tudó Kontjának.⁴⁸ Paradox módon Kont cselekvőképességét akkor nyeri ismét vissza, amikor elfogják, amikor már hiábavaló a harc – innentől kezdve (Vajdafi és katonái negyedik felvonásbeli megjelenésétől) egyébként nyelvi megnyilvánulásai is jelentős változáson mennek át, újra a kezdeti jelenetek erős indulatú és önérzetes nemes urát láthatjuk. Mindez már a záró felvonás leplezetlen előkészítése, melyben a király és Kont ismét szembekerül egymással, és az ég–föld szimbolika immár a két jellemet is minősítő módon, *Nap–por* szembenállásként tér vissza. Az ötödik felvonásban többször is szó esik arról, hogy a király a bujdosóktól a teljes megalázkodást várja el, hogy előtte „térdre essenek”, „porig boruljanak”. Ezt először Zsigmond csatlósától, az ifjú Garától halljuk (a királyról szólva): „majd ha eljő, térdre hulljatok” (V, 81), Konthoz: „Borúlj porig” (V, 89), s később a király maga is hangsúlyozza, hogy az esetleges királyi kegyelem első feltétele a térdre borulás: „S te Kont, te büszke, vak reményű Kont, / Most sem hajolsz

⁴⁷ Ha másból nem, hát a darab elé paratextusként illesztett Virág Benedek- és Heltai-idézetekből. Lásd *A bujdosók*, 146–147.

⁴⁸ Ezen a ponton ismét érdekes párhuzam vehető fel Hamlet és Kont alakja között, ugyanis Hamlet viselkedése és megnyilvánulásai ugyanilyen meglepő változást mutatnak a darab ötödik felvonásában: „Hamlet [...] viszonylag hosszú ideig nem jelenik meg a színpadon, és a néző az ötödik felvonásban már egy »másik« Hamletet lát, akinek szavaiban nyoma sincs a hezitálásnak, a gyanakvásnak vagy az állandó tépelődésnek. Az »új« Hamlet alig hasonlítható össze az előző felvonások Hamletjével.” Vö. KÉKESI KUN, *i. m.*, 70. Mindezek a szavak akár Kont alakját is jellemezhetnék, azzal a – nem elhanyagolható – különbséggel, hogy míg Vörösmarty Kontját az elfogatás, magának és társainak rabszíjra fűzése rázza fel végül a letargiából, addig Shakespeare hőse az önismeret magasabb lépcsőfokára jutva változik meg. Vö. KÉKESI KUN, *i. m.*, 71–73.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

meg?” (238–239), „De jól van, ne hajoljon térdetek” (243), „Míg lábaimhoz nem gördül fejk, / Nincs nyugtom és én nem vagyok király.” (266–267.) Rózsa és Imre érkezésekor az asszony felszólítja kisfiát: „Jön a király, jer, kérd te is, fiam, / borúlj előtte térdre, kérd velem” (293–294). – Ezzel szemben Kont már az ifjú Gara fennhéjázó szavaira is a teljes elutasítás hangján válaszol:

KONT:

*Porig borulva kérjük, imádjuk őt,
S akkor talán, talán majd megbocsát [...]
Nem láttatok, miként örvendezett,
Midőn kimondá, hogy majd Kont feje,
Melly eddig bátran állt és szabadon,
Csókolja most királyi föld porát? [...]
Lelkem fölöttetek lesz anyira,
Mint delelő nap hitvány por fölött,
Mint a villám a szomju víz fölött...*⁴⁹

Íme, a király személye ismét földdel, porral kerül összefüggésbe, míg viszont Kont alakja – immár önmaga által is átélve és kimondva – „delelő nap”, ami utat mutat a többi elfogott bujdosónak, mert hiszen Kont példáját követve természetesen ők sem hajlandóak a királynak térdet hajtani. Kont személye és a szimbólumrendszerben betöltött helye itt nyeri vissza azt a szerepet, amellyel már az első felvonásban is szembesülhettünk. Kont alakja, a zsarnoki, alkalmatlan király ellen *jogosan* lázadó, hazafias és jellemerős magyar nemes alakja a vertikális szimbólumok terén *fönt*, a csillagok, a Hold és a Nap kontextusában helyezkedik el, míg a nemzetnek csalódást okozó, jellemtelen uralkodó *lent* van, s még csak nem is a puszta földre asszociálhatunk nevének említésekor – mint a darab elején –, ő már ennél is kevesebb: por csupán. Nem véletlenül fogalmaz úgy – az egyébként a szöveg más helyein is nagy igazságokat kimondó – Laczfi, Kont kivégzésekor, hogy: „A nap kifordult most ösvényiből, / És ott világít, hol ezek nincsenek.” (V, 778–779.) Az ösvényéből kifordult Nap pedig nemcsak a kivégzett Kont alakját idézi fel igen plasztikusan, de a zsarnoki uralom igazságtalan és természetellenes voltát is jól érzékelteti.

Az utolsó felvonásban tehát a „hitvány por” erkölcstelen, puszta erőfölényen és agresszió alapuló győzelmének lehattunk tanúi a „delelő nap” felett – ami nyilvánvalóan olyan kiáltó ellentmondás és olyan tarthatatlan állapot, amely nem maradhat fenn huza-mosabb ideig. Kont és társai kivégzése után a királyban szinte azonmód lelkifurdalás kél, mi több, ennek halvány előjelét már a kivégzés előtt (!) is láthattuk (V, 449–455: Zsigmond szavai arról, hogy bár ne rettegne tőle úgy a királyi tanács, bár ellentmondának neki, akkor „tán elhatározott szándokom megingna”). Most, a szöveg zárataként, a királyban felébredő önvád olyan erős, hogy már-már azt az érzést kelti, mintha Zsigmon-

⁴⁹ V, 105–122 (kiemelés tőlem).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

dot az örület fenyegetné. Nagyon beszédes a szintén lesújtott agg Vajdafival folytatott párbeszéde (V, 816–876), melyben a király előbb énekszót hall (az ifjak éneke, Kont balladája), majd újra, de ez már nem is ének, hanem „Kont hölgye jajgat ott”, s később Zsigmond már akkor is jajgatást hall, amikor csend van odakint („Tán csak föled csendül” – mondja Vajdafi). Talán nem véletlen, hogy e sorok láttán óhatatlanul is az *V. Lászlóra* gondolunk – tudjuk, hogy Arany nagyon szerette *A bujdosókat*,⁵⁰ lehetséges, hogy a többször olvasott dráma bizonyos jelenetei mély nyomokat hagytak emlékezetében, s ezek később, a ballada írásakor köszöntek vissza. A király heves lelkifurdalásának másik beszédes jele, hogy – mintegy önkínzó módon – arra kéri Vajdafit, hogy mondja el, mi történt pontosan a vesztőhelyen („Beszéld elő, kívánom hallani”), majd az önvád a halálfélelmet is felébreszti Zsigmond lelkében:

ZSIGMOND:

Oh! Majd ha végső órám megjövend,
S elődimhez szűnyadni elmegyek,
E jajgatást ott meg nem hallom-e,
Nem lesznek-e majd rettentő álmaim? [...]
Melly változás ez rajtam? Borzadok,
Testem remeg, szívem kopogva ver,
Zúgó malommá változott fejem.
Nem értek szót, de hallok hangokat,
A támadás ijesztő hangjait,
S magam vagyok, haj, senki sincs velem.⁵¹

Úgy vélem, ez Zsigmond igazi büntetése, nem a főurak támadó fellépése és a végül elhatározott siklósi fogság. Zsigmond – uralkodói tekintélyének teljes összeomlása, a kivégzett nemesek miatti lelkifurdalása okán – bukott ember, erkölcsileg végképp megsemmisült drámai alak az ötödik felvonás végére. Ez lehet a magyarázata annak a dramaturgiai furcsaságnak, hogy a király árva szót sem szól Gara nádor, István vajda és Laczfí fellépésekor, amikor kimondják Zsigmondra végső ítéletüket („Mint nemzet foglyát, várba zárjuk el [...] ne lássa a napot” – V, 975, 989). Valóban, többszöri olvasásra is furcsa – színpadra állítva⁵² pedig valószínűleg még különösebb lehetett –, hogy míg a

⁵⁰ A szakirodalom gyakran idézi a Vörösmarty-darab kapcsán a *Bolond Istók* második énekének alábbi passzusát, melyben Istók vándorszínésznek jelentkezik, s a direktor kérdése: „Tud-é táncolni – kérdé – vagy dalolni? / Ráhagyta Istók a dalt, hogy igen, / S a tánc helyett majd fog Kontból szavalni, / Épen, magának!... szólt az idegen” (ARANY János, *Bolond Istók*, II, 65) – s a *Konthoz* Arany lábjegyzete: „*A bujdosók*, Vörösmartytól”. *A drámai versalak és pályaműveink* c. tanulmányában Arany a jambikus verselés szépségének illusztrálására több sort idéz *A bujdosók* negyedik felvonásából, ám némi hiányossággal és apróbb szöveghibákkal – ami arra látszik utalni, hogy a számára kedves sorokat fejből, könyv nélkül idézte. Erről és a darab más említéseiről az Arany-hagyatékban lásd VMÖM 8, 374–375.

⁵¹ V, 850–853, ill. 869–874.

⁵² Egyetlen ismert előadásáról tudunk csupán: 1844-ben a rozsnyói líceum diákjai adták, jótékony célból, a miskolci tűzvész károsultjainak megsegítésére; lásd DÉNES Tibor, *Vörösmarty drámái a színpadon*, It, 1950/4,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi 1. kötet, 1. szám

főurak (125 soron keresztül! egészen a szöveg utolsó soráig) az ő személyes sorsáról intézkednek, Zsigmond egy szót sem ejt, mintha megnémult volna. A lelkiismeret súlya tenné talán? Attól tartok, erre a kérdésre a kései elemzés sem tud megnyugtató választ adni. Legfeljebb annyit: ha jóhiszeműek vagyunk, tekinthetjük ezt afféle dramaturgiai jelzésnek, mely arra utalna, hogy a király erkölcsi összeomlása oly teljes, hogy szólni sem tud az önvádtól – ha pedig nem vagyunk ennyire jóhiszeműek, a szerző drámaírásban való járatlanságát okolhatjuk érte.

Mindenesetre *A bujdosók* zárlatából egyértelmű, hogy Kont fizikai megsemmisülésével nem szűnt meg egyszersmind a fent és a lent világának, az önfeláldozó, bátor hazafiságnak és a zsarnoki önkénynek két, egymással szemben álló szimbolikus pólusa. Ellenkezőleg: a szembenállás most már a horizontális szimbólumrendszer tagjaira is kiterjed, hiszen a nemzetet megszemélyesítő hangadó nemes urak között immár nincs egy sem, aki a király „megbüntetését” ne tartaná jogosnak. Valamennyien elismerik Kont lázadásának szükséges és jogos voltát – s ez az a momentum, amely rávilágít a *Zsigmond* és *A bujdosók* közti legmarkánsabb különbségre: míg az első darabban a királyellenes lázadás pusztá felvetése is merészségnek látszik a fiatal szerző részéről (s ennek megfelelően alakul a darab végkifejlete is Horvát szükségszerű bukásával), addig itt, a második darabban a lázadás jogosságát és a lázadó hős erkölcsi magasabbrendűségét már senki nem vitatja. Ha pedig a két darabot egységként fogjuk fel – és ebben a bemutatott motivikus kapcsolatrendszer is támaszunk lehet –, valamennyi lázadó lelkű magyar nemesnek erkölcsi igazság szolgáltatik.

88–103. Tóth Dezső szerint egyébként a *Bolond Istók* fent idézett passzusa azt bizonyíthatja, hogy a darab népszerű lehetett vidéki előadásokon a harmincas évek végén, negyvenes évek elején. Vö. TÓTH, *i. m.*, 50–51.

HERNÁDY ZSOLT

„RAJTA MAGYAR! MIT AKARSZ?”

Egy ismeretlen ismerős: Benyák Bernát és 18. századi hazafias verse

„Ennél terhesebb fellegekkel béborult egü, veszedelmesebb szélvészekkel fenyegetődző esztendőt én még nem értem” – jegyezte fel az 1790-es évről Keresztesi József naplójába.¹ Nemcsak a birodalom külpolitikai nehézségeire gondolhatott, a francia eseményekre, Belgium elszakadására, a porosz fenyegetésre vagy az elhúzódó török háborúra. Magyarországon is óriási volt az elégedetlenség. A különféle sérelmek és az erőszakos németesítés a kezdetben még II. Józsefet támogatókat is szembefordították az uralkodóval. Mindenki magyar ruhában kezdett járni, magyarul beszélt vagy tanult. A lelkesedés csúcspontja a hat éve elhurcolt Szent Korona Budára hozatala volt 1790 februárjában. A nemzeti ébredésnek irodalmi következményei lettek, ahogy a kortárs megjegyezte: „Az ekkor világra jött deák és magyar versek sokak voltak – a vak öröm mindenkit poetává formált”.² A hosszabb-rövidebb költemények, epigrammák, pasquillusok másolatban kézről kézre jártak, sokszor szerzőjük megnevezése nélkül.

Ezek közül a költemények közül kiemelkedik a „Rajta Magyar! Mit akarsz?” kezdetű epigramma, és a hozzá kapcsolódó „Jer Magyar! Sírj velem” kezdetű vers. Téglás J. Béla „a legnagyobbak és legjellemzőbbek” közé sorolja.³ Benda Kálmán szerint: „Jelentőségét emeli, hogy irodalmi szempontból magasan fölötte áll a kor átlagos politikai versirodalmának.”⁴ Róbert Zsófia pedig „a nemesi ellenállás legszebb, legradikálisabb és legkucosabb versének” tartja.⁵

A költeménynek eddig hét kéziratát ismertette a szakirodalom. Van, ahol az epigramma nincs lejegyezve, a vers pedig hét vagy tizenegy szakaszból áll.

1. Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), Kézirattár, Fol. Hung. 10, f. 72. Dugonics András vegyes magyar munkái.

¹ KERESZTESI József, *Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén*, Bp., 1882, 182.

² *Uo.*, 202.

³ TÉGLÁS J. Béla, *A történeti pasquillus a magyar irodalomban*, Szeged, 1928, 123. Két versszakot közöl a versből.

⁴ BENDA Kálmán, *Ismeretlen politikai költemény 1790-ből*, It, 1951, 100. Az epigrammán kívül közli a vers egyik 11 versszakos változatát.

⁵ RÓBERT Zsófia, *Az 1790–91-i országgyűlés pasquillus irodalmához = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., 1974, 811.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

2. OSZK, Fol. Hung. 126, III, f. 6. Aranka György kéziratos versgyűjteménye.

3. OSZK, Fol. Hung. 295, Alkalmi költemények.

4. OSZK, Fol. Hung. 596, f. 14.

5. OSZK, Quart. Lat. 720, f. 25.

6. Magyar Országos Levéltár (MOL), Bírósági Levéltárak, O 225, A magyar jakobinus per Bécsből kiszolgáltatott iratai 1794–1795. 6. d. Prozessakten des Paul Ösz, f. 33. (Bécsi jelzete volt: Kabinettsarchiv. Vertrauliche Akten. 47. fasc.)

7. Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, Connotationes Versuum, 1790, BK +204, f. 1a.

Mindezekon kívül biztosan létezik még több másolata is. Itt most újabb ötre hívjuk fel a figyelmet, melyek az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában találhatóak.⁶

1. OSZK, Fond 16/124. Jankovich Miklós gyűjteménye.

2. OSZK, Fol. Hung. 1212, f. 20. Véghely Dezső gyűjteménye.

3. OSZK, Quart. Hung. 173, VIII, ff. 107, 108a.

4. OSZK, Quart. Hung. 175, ff. 51b, 52a. Magyar világi énekek.

5. OSZK, Quart. Hung. 2910, f. 137. Világi énekek és versek.

A költemény Dugonics András *Följegyzéseiben* is szerepelt, amely 1883-ban nyomtatásban is megjelent.⁷

A szerzőt azonban – eddig – nem sikerült azonosítani.⁸ Többen, mert periratai között volt, a jakobinus mozgalomban való részvétele miatt kivégzett Őz Pálnak tulajdonították a költeményt.⁹ Ez szinte teljesen kizárható, Őz nem írt verseket, és saját maga is tagadta a szerzőséget. Ahogyan védőügyvédjének írta: „Ez a költemény 1790 elején közkezen forgott az országban. Abban az időben, amikor egész Magyarország a mintegy újjászületett szabadság tűzében égett. Hogy ki a szerzője, vagy hogy honnan írtam le, – nem tudom.”¹⁰ Volt, aki Amade László verseként közölte.¹¹ Ezt már a századfordulón sem tartották valószínűnek, és a mai Amade-kutatás is elveti ezt a lehetőséget, mert sem formájában, sem tartalmában nem illik bele a magyar rokokó költőjének életművébe.¹²

⁶ Az utolsó kettőt említi: STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., 2002, 725, 749.

⁷ DUGONICS András *Följegyzései*, Bp., 1883, 50–52.

⁸ A verset idézi még: WALDAPFEL József, *Magyar irodalom a felvilágosodás korában*, Bp., 1963, 42 (3 versszakot); *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, szerk. PÁNDI Pál, Bp., 1965, 124 (1 versszakot). A szerzőt ők sem tudták megállapítani.

⁹ Így tett Eckhardt Sándor is, aki a „Rajta Magyar!” kezdetű epigrammát közölte: ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Bp., é. n. Tőle vették át: KORODA Miklós, *A magyar felvilágosodás breviáriuma*, Bp., 1944, 122; KATÓ István, *A magyar jakobinus mozgalom néhány kérdéséről*, Száz, 1950, 222. Róbert Zsófia is Őz esetleges szerzősége mellett érvel: RÓBERT, *i. m.*, 812.

¹⁰ A költemény egy másolatát, Őz kivégzése után, a Vérmezőn nyilvánosan elégették 1795. június 3-án reggel, és még más „veszedelmes iratokat, melyek már önmagukban véve is kimerítik a felségstértés büntetét”. *A magyar jakobinus mozgalom iratai*, I–III, kiad. BENDA Kálmán, Bp., 1952–1957, II, 744, 800–801; BENDA, *i. m.*, 100.

¹¹ Báró AMADE *Kiadatlan versei*, közli PINTÉR Kálmán, Figyelő, 1883, 312–313. Ez alapján éneklí a Vagantes együttes is – egyébként nagyszerűen megzenésítve: *Magyar krónika*, Hungaroton Classic, 1996.

¹² Várkonyi Báró AMADE László *Versei*, kiad., bev., jegyz. NÉGYESY László, Bp., 1892, 548–553; AMADE László *Versei*, kiad. SCHILLER Erzsébet, AJKAY Alinka, Bp., 2004 (RMKT: XVIII. század, 7), 459.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

Feltételezték azt is, hogy a mű a kuruc költészet terméke, és csak felelevenítették a 18. század végén.¹³ Azonban az összes ismert kézírata II. József uralkodása végére datálható, sőt több helyen előkerül az 1789-es és 1790-es dátum.¹⁴ Ráadásul tartalmilag is ide köthető. A vers keletkezésének legvalószínűbb időpontja tehát 1789 vége, amikor a kalapos király már kénytelen volt engedelményeket tenni, és megígérte az országgyűlés összehívását is.

A költeménnyel kapcsolatban Takáts Sándor már 1891-es könyvében utalt rá, hogy a szerző Benyák Bernát piarista szerzetes volt.¹⁵ Ezzel azonban később vagy nem foglalkoztak, vagy ha igen, akkor nem sikerült megtalálni a verset Takáts pontatlan levéltári hivatkozásai miatt.¹⁶ Pedig az megvan a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában, Benyák verskéziratai között. Először – ahogyan a kéziratban is – az epigramma, majd a költemény következik.¹⁷

Rajta Magyar! Mit akarsz? Van példád, nagyra mehetsz most.
Boldog üdőt, 's útát Francia, Belga mutat.
Francia Belga indít, nem mész? Készen van a' Sirod
Melly eleven tetemed' vetve Gödörbe tegye.

Jer Magyar! Sirj velem,
Gyászoljad szüntelen
Hajdani vóltodat,
Mostani Sorsodat;
Mi valál, gondóld meg,
'S mint veszett népünk meg.
Hogy nyomorúlt lehess,
Olly futva ne siess
Bötsös nagy vér!

Sogorbul Czimbora
Lettél, Átok óra!
Melly így tántoritott,
'S vesztedre taszított.

¹³ Lásd például NÉGYESY véleményét. Várkonyi Bárá AMADE László *Versei, i. m.*, 553.

¹⁴ Őz Pál idézett szavain kívül lásd: OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 10, f. 72; Fol. Hung. 569; Quart. Lat. 720, f. 25a (itt feltűnik az 1789. december 20-ai dátum is).

¹⁵ TAKÁTS Sándor, *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy*, Bp., 1891, 147–148. Az epigrammán kívül két versszakot közöl is.

¹⁶ BENDA Kálmán, *Emberbarát vagy hazafi?*, Bp., 1978, 399.

¹⁷ Bernardi BENYÁK de Scholis Piis *Manuscripta Poetica*, Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára (MPRKL), Manuscripta, For. 0–3/83/e (a továbbiakban: *Manuscripta Poetica*), 283–286. Vö. KOLTAI András, *A Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárának kéziratkatalógusa*, I, Bp., 2000, 63. Itt köszönöm meg Koltai András segítségét és értékes tanácsait.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 3. szám

Németnek mert hittél
Tőle sok kárt vettél,
Igy Bilincsed' szerzed,
'S önként azt föl vevéd,
Tedd le most már.

Ah! hol van Hazádért
Szép Szabad Sorsodért
Gerjedező Szived?
'S nagyra készítő kedved
Oda van! el vetéd!
Kész-akaratra tevéd
Czégéres Tsúffságra
Vidég pajkossága¹⁸
Jaj mit tettél?

Nyakadon a' Német
Lessi életedet;
Fójtja Szabadságod'
Rontja Tartományod'
Feji erszényedet,
Ki szopja véredet,
Fényedet piszkolja
Neved marczangolja.
Szenveded ezt?

Most szédül Elméje,
Szöpög dühött Feje,
Magyarul invital
Dietával kínál.
De ez nyújtott remény
Tsak elme tsaló fény,
Lépet rak, 's törbe vesz
Ha hiszel, Jégre tesz,
Ébredj tehát

Ha van még Benned vér,
'S szived Hazádért mér,

¹⁸ Ez valószínűleg Benyák elírása „Vidék pajkosságra” helyett. Egyébként minden más kéziratban is ez utóbbi olvasható.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 3. szám

Gyúladz föl Lángodat,
Hamvas Parázsodat,
Ne engedd Nevedet
Dütső Nemzetedet
Sárba tapodtattni,
Tsúfful rongáltattni,
Még van Űdöd.

Igaz Bérért fáradsz,
Sajáttodért izzadsz.
Ne félj az árnyéktol
'S remegő Páráktol.
Magyarok' Istene,
Reménye, 's Mindene
Igazságot Szeret,
'S meg segít Tégedet.
Merj, 's boldogúlsz.

Takáts Sándornak tehát igaza volt, a vers ott van Benyák hagyatékában. Ez azonban több kérdést vet fel.

Az első kérdés, hogy nem másolta-e Benyák a verset. A korban szokás volt, hogy a költők versgyűjteményeikbe mások verseit is felvették, a nekik tetsző költeményt lemásolták. Ilyenkor általában feltüntették a forrást. Ez a vers Benyák egyik olyan saját kézzel írt kötetében van, ahová verseit bemásolta, összegyűjtötte. Sok latin és magyar költemény található itt, a legtöbb nem jelent meg nyomtatásban. Több vershez kottát is mellékelte. Az epigrammát és a hét versszakos művet cím nélkül írta le, és semmilyen jegyzetet nem fűzött hozzá. Fontos, hogy ebben a kötetben csak saját versei vannak, így igen furcsa lenne, ha bármilyen megjegyzés nélkül csak bemásolta volna másvalaki költeményét. A versek egyébként nem pontos kronológiai sorrendben vannak összeszedve, de a „Jer Magyar! Sírj velem” környezetében 1790 táján keletkezett versek vannak lejegyezve.

A második kérdés, hogy írhatott-e Benyák ilyen verset, beleillett-e gondolatvilágába, világnézetébe. Benyák József (1745–1829) Komáromban született, és 1764-ben vette fel a piarista szerzetesek ruháját és a Bernát nevet. Két év múlva tett ünnepélyes fogadalmat, hét év múlva pedig áldozópappá szentelték. Időközben a rend több iskolájában tanított, 1774-ben Pestre helyezték, és fiatal kora ellenére megbízták a szónoklati és költészeti osztályok vezetésével. 1777. május 2-án, már filozófiatanárként, ő tartotta az első magyar nyelvű logikai vitát, amelyen diákja magyarul válaszolt filozófiai kérdésekre a meghívott hallgatóság előtt. Korábban is rendeztek nyilvános vizsgákat, hiszen ez

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

része volt a korabeli oktatásnak, de csak latinul.¹⁹ Ez, ahogy Benyák nevezte, „a bölcselet tudományából való vetélkedés” nemcsak művelődés- és oktatástörténeti jelentőségű volt, hanem „az egész országban feltűnést keltő hazafias cselekedet is”.²⁰ Több iskolai színjátékot szerzett, és élete végéig, megromlott látása ellenére is, verseket írt. A nyelvújítás első harcosai közé tartozott, rengeteg szavát használjuk ma is.²¹ Ahogyan egy kései, 1826-os kéziratában írta, örvendetes, hogy az ország vezetői is felismerték, a „Magyar Ékesszólásnak méltóságához, gyarapításához, megerősítéséhez” szükség van rájuk, „valamint az új és szükséges szóknak találását óhajtják”. De azt is helyesli, hogy „a hajszállhasogató, sőt egy csöpp hasznót sem hajtó nyelvbéli újításokat bölcsen és fölöttebb tiltják, és pótolni igyekeznek”.²²

Korában való elismertségére, tudományos felkészültségére és nemzeti elkötelezettségére jellemző, hogy Révai Miklós 1790-es tervében Benyákot a Tudós Társaság, a tervezett Akadémia rendes tagjai közé ajánlotta.²³ Benyák számára az anyanyelv művelése alapvető feladat volt, ahogyan a nyomtatásban is megjelent *Magyar versei* előszavában írja: „szívesen fogtam Munkátskámhoz, hogy az ellenkező véleményűeknek megmutassam a’ Tudományok folytatására alkalmas sőt kelemetes voltát a’ Magyar nyelvnek”.²⁴

Benyák 1790-ben Székesfehérvárott élt, hat éve a királyi gimnázium igazgatójaként dolgozott. Megbecsült, tevékeny polgára volt a városnak. A török elleni háború idején (1787–1791) az ő megzenésített versét énekelték a templomban, kérve a „Hadakat vezérlő Istenséget”. Benyák ugyanis a költeményhez kottát is készített, a dallamot Michael Haydn *Deutsches Hochanüt* című műve *Kyrie* részéből vehette. Egyik levelében hangsúlyozta, hogy a hazaszeretet, a királyhűség és a vallásos érzület fejlesztése céljából írta művét, valamint kérte a győri főigazgatót, hogy engedélyezze hivatalosan is az éneklést.²⁵ Benyák eleinte őszinte híve volt II. Józsefnek, „ki Hazánkban az igaz, gyökeres, és

¹⁹ Életére alapvető munka: TAKÁTS, *i. m.*; sajátkezű, latin nyelvű önéletírása: Bernardi BENYÁK de Scholis Piis *Manuscripta in Re Oratoria*, MPRKL, Manuscripta, For. 0–5/7, ff. 170–189. Egyébként ettől kezdve rendszeresen rendeztek ilyen „ditsőséges vetélkedést” a piaristák Pesten. Lásd Magyar Hírmondó, 1783, 562–563; 1794, 578.

²⁰ PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténet, IV, A magyar irodalom a XVIII. században*, Bp., 1931, 776.

²¹ TAKÁTS Sándor, *Egy elfelejtett nyelvújító (Benyák Bernát)*, MNy, 1901, 421–426, 471–476; SIMAI Ödön, *Benyák szavai a NyUSz-ban*, MNy, 1902, 256–257; ZOLNAI Gyula, *Benyák műszavai*, MNy, 1906, 382–383; KORNIS Gyula, *A magyar bölcseleti műnyelv fejlődése*, MNy, 1907, 145–148; BÜZÁS Győző, *A németes összetételek története*, MNy, 1906, 298, 302–303; FÁBIÁN Pál, *Az akadémiai helyesírás előzményei*, Bp., 1967.

²² OSZK, Kézirattár, Quart. Hung. 147, f. 2a.

²³ Révai csak azokat vette bele a tervezett társaság névsorába, akik magyar nyelven publikálták műveiket. SZELESTEI N. László, *Irodalom- és tudomány szervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*, Bp., 1989, 148; CSAPLÁR Benedek, *Révai Miklós élete*, I–IV, Bp., 1886, II, 183–200; III, 190, 219.

²⁴ Méltóságos Báró Révai Révay Nep. Jánosnak ... Ő Nagyságának költségén nyomtató sajtó alol kikelt *magyar versei* BENYÁK Bernard Józsefnek kegyes oskolák-béli szerzetesnek, Bétsben, 1820 (a továbbiakban: *Magyar versei*).

²⁵ A vers kézírata: *Manuscripta Poetica*, 126–127. A címe itt: *Hadakozás Szerentsés Kimeneteléért Mondandó Ének*. Nyomtatásban: Méltóságos Geleji Makay Antal Úrnak mint beszercei püspök Ő nagyságának

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

minden színleléstől ment Tudományokat kimondhatatlan ügyekezettel kívánja behozni”.²⁶ Az erőszakos németesítés, a szerzetesrendek eltörlése, az iskolák bezárása és más magyarellenes rendelkezések azonban Benyákot is szembefordították a császári politikával. Számos hazafias verset írt ekkoriban, melyeknek legnagyobb része természetesen nem, vagy csak átírt formában jelent meg nyomtatásban évtizedekkel később.²⁷ Költeményeiben és életében mindvégig lojális volt Mária Teréziához és fiaihoz. A kalapos király uralkodása végére kialakuló németellenessége annyiban befolyásolta álláspontját, hogy szerinte a nemzetnek joga van végső esetben az ellenséges uralkodóval szemben fegyverrel védekeznie. Ugyanakkor józan nézeteivel örömmel üdvözölte II. Lipótot, és uralkodásától is azt remélte, hogy az ország javát fogja szolgálni.²⁸ 1794-ben hazafias lelkülete és liberális nézetei miatt eltávolították az igazgatói székéből, koholt rágalmak alapján. Sok egyéb mellett megvádolták, hogy rokonszenvezik a párizsi eseményekkel, ahogyan egy tanú mondta: „A director a francia forradalomról igen lelkesen beszélt, és azt helyeselte.” Sőt ekkoriban állítólag francia jakobinus sapkát viselt. Azzal is megvádolták, hogy ellenséges érzelmeket táplál az uralkodóház iránt, II. József halála után pedig magyar ruhákban járt.²⁹ Eltávolítása után a piarista rend különböző állomáshelyeire került, Vácra, Szegedre, Debrecenbe, Trencsénbe, majd Selmecre. Bár idősebb korában verseiben már kevésbé tünt fel harcias hazafisága, azonban minden más ekkoriban végzett munkája erről tanúskodott. Tanított, nyelvkönyveket írt, legfőbb hivatása a magyar nyelv művelése maradt, ezzel akarva emelni a nemzeti dicsőséget. Kosáry Domokos írta a „Jer Magyar! Sírj velem” kezdetű verssel kapcsolatban Benyákról: „Nem tudjuk, valóban tudott-e ily verset írni, de hogy ennek felfogásában szívvel-lélekkel osztozott, az kétségtelen”.³⁰

Ez pedig átvezet a harmadik kérdéshez, hogy tudott-e ilyen verset írni Benyák. Ennek megválaszolásában nincs is olyan nehéz dolgunk, csak el kell olvasnunk más költeményeit is. Életében két versgyűjteménye jelent meg, melyeket ő maga rendezett kötetbe. Először Bécsben 1820-ban kerültek nyomdába *Magyar versei*, majd Selmecbányán 1821-ben *Üdvösséges énekei*. Az elsőben „örvendező dalok” és „tanító versek” vannak, a másodikban „Isten dicsőítését” tartotta fontosnak „a Hazanyelvünknek disze mun-

költségén nyomtató sajtó alol kikelt *Üdvösséges Énekei* BENYÁK József Bernard K. O. szerzetesnek, Selmecbányán, 1821 (a továbbiakban: *Üdvösséges énekei*), 5–7. A címe itt: *Hadakozás Idején zengő hang*. A verset közli: LAUSCHMANN Gyula, *Székesfehérvár története*, II, Székesfehérvár, 1994, 118–119. Első versszakát közli kottával: TAKÁTS, *Benyák Bernát, i. m.*, 234. A kotta lelőhelye: *Manuscripta Poetica*, 123. Lásd még BÁRDOS Kornél, *Székesfehérvár zenéje 1688–1892*, Bp., 1993, 143; LAUSCHMANN, *i. m.*, 118.

²⁶ Benyák levele id. Péczeli Józsefhez, Székesfehérvár, 1787. június 27. MTAK, Kézirattár, Magyar irodalmi levelezés, 4-r, 103. sz. A levelet részben közli TAKÁTS Sándor, *Péczeli József irodalmi működése*, Figyelő, 1886, 188–189; TAKÁTS, *Benyák Bernát, i. m.*, 211–212.

²⁷ *Manuscripta Poetica*, 127–129, 272–283, 286–292, 362–363, 363–369, 388–389, 545–546.

²⁸ *Manuscripta Poetica*, 341–346.

²⁹ VADÁSZ Géza, *A Benyák-ügy (Adatok Székesfehérvár felvilágosodás kori történetéhez)*, ItK, 1984, 649–666; TAKÁTS, *Benyák Bernát, i. m.*, 214–221.

³⁰ KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1980, 384.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi CXXXV. évfolyam 3. szám

kálásával együtt”.³¹ Ezenkívül tizenegy magyar „versmunkátska” látott még napvilágot a neve alatt nyomtatásban, általában valakinek a köszöntésére vagy halálára, valamint három versfordítása. Egyik versét, melyet XVI. Lajos francia király halálára írt, a Magyar Hírmondó közölte 1793-ban.³² Nem jelent már meg *Hattyú Éneke*, melyet élete utolsó éveiben írt és rendezett egy kötetbe.³³ Benyák halála óta nagyon kevés költeményét adták ki.³⁴ Istenes és szerelmi lírájának sok értékes darabja van, de különösen a hazafias versek hangjában nyílik meg költészete. A „Jer Magyar! Sírj velem” kezdetű költemény szóhasználatában, stílusában is hasonló egyéb műveihez.

Talán nem véletlen az sem, hogy Benyák rendtársa és barátja, Dugonics András is felvette *Följegyzéseibe* az epigrammát és a hét versszakos verset. A szerzőt – tartalmi okokból – nem jelölhette meg. Mellette azonban egy másik verset is lemásolt, amelyet szintén egy piarista jóbarát, Révai Miklós írt a korona hazahozatalának örömére.³⁵

A vers székesfehérvári eredetét, vagyis Benyák akkori székhelyét igazolja az is, hogy az ekkoriban újra megalakuló nemesi bandériumok számára összeállított hazafias versgyűjteményben a „Jer Magyar! Sírj velem” elsőként szerepel. Ezt pedig először Pribék János fehérvári alispán rendezte össze „az előtte röpdöző versekből”.³⁶

Nézzük meg közelebbről az epigrammát, majd a költeményt.

A „Rajta Magyar!” kedvelt versindítása volt Benyáknak. Ilyen költeménye például *Az Igaz Magyarhoz*, amely így kezdődik:

Rajta Magyar! Ől a Német
Bilincset főjt nyakadra.

Vagy az *Ad Hungaros* című:

³¹ *Üdvösséges énekei*. Lásd az előszót.

³² Kéziratban: *Manuscripta Poetica*, 391–392. (Címe itt: *Regis Galliarum in Gilotin capite minuendi Verba ultima*.) Nyomtatásban: Magyar Hírmondó, 1793, 543–544. A vers népszerűségére jellemző, hogy meg is zenésítették. Felix Strادل székesfehérvár-felsővárosi kántortanító írt hozzá dallamot fúvősegyüttesre (Harmóniemusik): *Aria oder Toden-Marsch Ihr Majestät König aus Frankreich a clarinetto primo, clarinetto secundo, traverso primo, traverso secundo, cornu primo, cornu secundo con fagotto*, 1793, MPRKL, Manuscripta, Series Altera (V 407/12). Másolatban is terjedt a vers, erre egy kalocsai példa: Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, K 11505/8, pp. 114–117. Vö. BOROS István, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok*, Bp., 1989, 170.

³³ Megöszült, s’ elaggott BENYÁK Bernardnak a K. O. szerz. Papijának *Hattyú Éneke a’ Magyar Nyelv’ egyenes Folyását esmértető Verseiben*, Selmecz-Bányán, 1826. OSZK, Kézirattár, Quart. Hung. 147.

³⁴ Ezek: *Veszprém városának nyájas leírása*, közli PERÉNYI József, Veszprém, 1912; KOLEK Zsolt, *Benyák Bernát versei Veszprémről és a Balatonról*, Új Horizont, 3(1997).

³⁵ DUGONICS, i. m., 50–52. A korona köszöntésére és Lipót koronázására Benyák is írt verseket: *Manuscripta Poetica*, 363–369, 341–346. Amikor 1790-ben Schmidegg grófék fényes ünnepséget rendeztek ennek tiszteletére Ladányban, kastélyuk és kertjük minden részét Benyák magyar versei díszítették, a grófkisasszonyok pedig magyar verseket szavaltak: TAKÁTS, *Benyák Bernát*, i. m., 89, 147.

³⁶ OSZK, Kézirattár, Quart. Hung. 175, ff. 51b, 52a.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. évfolyam 3. szám

Rajta Magyar! Szemközt áll a vérszopó ellenség
Kebeledben forrott eddig állorcza alatt a' féreg.³⁷

A „Rajta” vezényszó korabeli használatára jellemző, hogy az osztrák hadseregben, a német vezénylési nyelv mellett is, ezzel indították, biztatták támadásra a magyar katonákat a 18. századi török, majd a napóleoni háborúkban.³⁸ Nem véletlen, hogy első változatában Petőfi is így kezdte a *Nemzeti dalt*.

Az epigramma tartalmi része, amely a francia és a belga példára utal, a vers 1789–1790-es keletkezési idejét bizonyítja.

Fontos különbség, hogy a negyedik sor csak Benyáknál hangzik a fent idézett módon, az összes többi kéziratban így szól:

Mely eleven tetemed rusnya gödörbe tegye.³⁹

Ez az epigramma egyébként sok fennmaradt gyűjteményben nem szerepel a vers mellett. Takáts Sándor úgy vélte, hogy a Benyák-kéziratban az előtte álló hosszú vers, a *Magyar Országának Saját Fiai előtt tett Siralma* befejező intése az epigramma, mert a vers így végződik: „Végső szóm intsen.” A kéziratban azonban külön állnak, nincs kötőpont a vers végén. Elképzelhető az is, hogy az epigramma és a „Jer Magyar! Sírj velem” kezdetű vers sem tartozik össze, hiszen önmagukban is megálló költemények. Azonban Benyáknál és több másik kéziratban is egymás után következnek, tartalmilag összetartoznak, ezért, ha különálló műként is, de ugyanakkor íródhattak.⁴⁰

A „Jer Magyar! Sírj velem” kezdetű vers szövege is különbözik számos helyen Benyáknál és a többi versgyűjteményben. Bár kisebb-nagyobb különbségek minden kéziratban vannak, de csak Benyáknál fordulnak elő a következők: 4. versszak 7. sorában: „Fényedet piszkolja” (és nem torkolja); 5. versszak 8. sorában: „Jégre tesz” (és nem tönkre tesz),⁴¹ 6. versszak 2. sorában: Benyák nem ismétli meg újra a „vér” szót, helyette új rímet ad rá: „mér”.

Ahogy az epigrammában lévő különbség, az itt felsoroltak is csak Benyáknál hangzanak el így, minden egyéb változatban ugyanolyanok és különböznek ettől. Ez arra enged következtetni, hogy mikor Benyák bemásolta verseit egy kötetbe, saját kútfőből merített, s nem a közkézen forgó változatokból. Némelyik versgyűjteményben a versszakok első fele kibővített, azaz minden 2. és 4. sor után néhány szavas rím van betoldva.⁴² Ezek azonban a tartalmi mondanivalót csak megismétlik, és miután sok kéziratban

³⁷ *Manuscripta Poetica*, 286–292, 388–389.

³⁸ *Magyarország hadtörténete*, I–II, szerk. BORUS József, Bp., 1985, I, 427.

³⁹ Lásd például: OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 295; Quart. Lat. 720, f. 25a; Quart. Hung. 2910, f. 137. Ez utóbbiban az epigramma a vers után következik, és a kevésbé hatásos „Noszsa” szóval indul.

⁴⁰ *Manuscripta Poetica*, 272–283; TAKÁTS, *Benyák Bernát*, i. m., 147.

⁴¹ A „jeges” hasonlat kedvelt szójárása volt Benyáknak, lásd még például: OSZK, Kézirattár, Quart. Hung. 147, f. 1b: „jégre-is szólítják”; továbbá *Manuscripta Poetica*, 266: „Mindent jégre köll hordani”; *uo.*, 293: „ne lépjen sik jégre”; *uo.*, 428: „A' boldogtalanság kit jégre állított”.

⁴² Ilyen például: OSZK, Kézirattár, Quart. Hung. 2910, f. 137; Fol. Hung. 1212, f. 20.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. C. évfolyam 3. szám

nincsenek is ilyen hozzátoldások, valószínűleg ezek az eredeti változatban sem szerepeltek, későbbi kiegészítések. Ezért nem találhatóak meg a Benyák-kéziratban sem.

Érdekes tény az is, hogy Benyáknál 7 versszakos a költemény, és így lezárt egésznek tűnik. Az első három versszak a jelen nyomorú helyzetét mutatja be, a hajdani „szép szabad sors” elvesztését. A következő rész ennek az okát mondja ki: a német „fojtja szabadságod”. És bár most „magyarul invitál, diétával kínál”, de ez csak „csaló fény”. Az utolsó két versszak buzdítás. A csúcspont, hogy a nemzet „igaz bérért fárad”, ezért a „Magyarok Istene” is megsegíti majd. Ezt már nem kell fokozni, nem is lehet. Már első olvasásra is feltűnik, hogy azokban a kéziratokban, ahol a költemény 10 vagy 11 versszakos, a nyolcadiktól kezdődően csak a fegyverkezés és a hadba hívás a döntő mondanivaló, s csak ez ismétlődik. Úgy tűnik, a tartalmi egységet tekintve a 7 versszakos költemény az alapváltozat. Ezt a gyanút erősíti meg a vers egyik másolatához fűzött korabeli bejegyzés a 8. versszak előtt: „Következendő versekkel meg hosszabbította egy nemes bandérium, mikor a korona őrzésre Budára fel mene.”⁴³ Ezért olyan „katonásak” ezek a versszakok, és ezért van Benyáknál csak a hét eredeti versszak.

Véleményünk szerint tehát a „Rajta Magyar! Mit akarsz?” kezdetű epigramma és az eredetileg hét versszakos „Jer Magyar! Sírj velem” kezdetű vers egy időben keletkeztek, tartalmukat és mondanivalójukat tekintve azonosak, és ugyanaz a személy volt a szerzőjük. Legvalószínűbb, hogy az 1789. év végén íródtak, nemcsak az egyik másolaton lévő megjegyzés utal erre („Anno 1789. Die 20 Decembris”), de nincs még szó bennük a Szent Koronáról sem.⁴⁴ II. József uralkodása utolsó évének magyarországi hangulatát jól jellemzik, ezért is lettek olyan népszerűek. Azon ritka történelmi pillanatban íródtak, amikor a nemzeti ébredés rövid időre elfeledtette a társadalmi különbségeket. Szerzőjük Benyák Bernát piarista szerzetes volt, aki egész életében tanításával, latin és magyar verseivel, tankönyveivel, nyelvújítási törekvéseivel a nemzeti felemelkedést szolgálta. Talán ezek a költeményei hozzásegítenek, hogy a 19. század e méltatlanul elfeledett előfutárát jobban megismerhessük.

⁴³ OSZK, Kézirattár, Quart. Hung. 175, f. 51b.

⁴⁴ OSZK, Kézirattár, Quart. Lat. 720, f. 25a.

**TAR GABRIELLA NÓRA: GYERMEK A 18. ÉS 19. SZÁZADI
MAGYARORSZÁG ÉS ERDÉLY SZÍNPADJAIN**

Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2004, 120 l. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 244).

Tar Gabriella Nóra kötete témájául egy meglehetősen nehéz és csak körülményesen kutatható tárgykört választott. A téma nehézségét elsősorban az okozza, hogy magyarországi vagy erdélyi források nincsenek, számuk igen korlátozott, vagy csak igen nehezen érhetőek el. Könnyebbé s talán izgalmasabbá tette a kutatást az a tény, hogy Erdélyben a 18. században gazdag, német anyanyelvét használó száz népesség élt, amely természetesen megkívánhatta, hogy Erdélyben is, miként az anyaországban, Németországban, a szórakoztatásnak ebben a különleges műfajában is részesülhessen. A könyv írója, Tar Gabriella Nóra a kolozsvári egyetem német tanszékének fiatal munkatársa, aki meglepően jó, logikus szerkezetű, alapos és megbízható adatokra építő feldolgozással lepte meg a szűkebb és tágabb szakmát. A recenzens bevallja, hogy enélkül a kötet nélkül még elképzelése sem lett volna arról, hogy hogyan lehet kutatni ezt a témát, hogy hol és melyik országban lehet találni a 18–19. századi Magyarországon működő gyermekszínházakra vonatkozó forrást, s egyáltalán a lehetséges forrásokat milyen szerkezeti rendben lehet és kell feldolgozni és bemutatni.

A kötet első egysége Felix Berner gyermektársulatának működését vizsgálja a 18. századi Magyarországon. A második nagy fejezet a 18. századi magyarországi

gyermekszínház társulattípusait foglalja össze: *A magyarországi színházi élet a felvilágosodás korában* cím alatt részben az iskolai színjátszásról, a kastélyszínházról, a vándorszínházról esik szó. Ilyen módon megteremtődik a kutatáshoz szükséges tudományos távlat. Ezután a szerző visszatér a hivatásos gyermekszínház történetére. Ebben a fejezetben Joseph Felix Kurz, Franz Joseph Sebastiani, Felix Berner, Franz Grimmer, Franz Joseph Moser, Philipp Arndrasch, Franz Xaver Mersch, Johanna Schmallögger, Bartholomäus Constantini, Friedrich Zöllner, Johann Leopold Stotz, Friedrich Horschelt gyermekszínházának történetét mutatja be. A következő nagy fejezetben a magyarországi gyermekszínház tipológiájáról ír. Ezután sort kerít a 18–19. századi gyermekszínház magyarországi és erdélyi történetére. Bemutatja a magyarországi és erdélyi gyermekszínházak számbavételére, egy színi tanoda erdélyi felállítására, s végül a gyermekszínház recepciójára, a gyermekszínház elméleti kérdéseire vonatkozó ismereteit. Kötetét az eredményeket összegző *Konklúziók* című fejezet, valamint irodalomjegyzék és egy igen gazdag függelék zárja.

Az első fejezettel kapcsolatban felvetődik a kérdés: szükség volt-e arra, hogy a gyermeknevelés, a gyermekfelfogás történeti változásait ilyen, általánosan ismert

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi 1. kötet 1. szám

információk közlésével abszolválja a kötet írója? A válasz igen: az alapinformációk feltétlenül szükségesek, a fejezet rövidege pedig kifejezetten szerencsésnek mondható. (Ha ez a fejezet hosszabb lett volna, indokolatlanul a pedagógiatörténetbe hajlott volna a dolgozat iránya, s felborult volna a munka kiváló szerkezeti aránya.)

E sorok írója pályafutása során kénytelen volt több egyetemi doktori, kandidátusi vagy akadémiai doktori dolgozatot elolvasni és megbírálni, ez a kötet azonban az olvasóban és a recenzensben is igen jó emlékeket hagyott azért, mert a dolgozat remek stílusával olvasóját nagyon ügyesen és módszeresen vezeti be az ismeretlenek, megoldhatatlannak és feltárhatalannak sejtett témakörbe. Sehol nem található egy bonyolult, rosszul szerkesztett mondat, stílusának gördülékenysége az olvasót arra kényszeríti, hogy elejétől alaposan végigtanulmányozza a munkát. A téma természete ugyan megköveteli, hogy egyik fejezetben megterhelje az olvasót adatok sokaságával, ezek azonban feltétlenül szükségesek. Kikerülni őket lehetetlen volt.

Az erdélyi, a felvidéki, a kárpátaljai városaink tekintélyes többségének a neve többnyelvű, magyar, német, latin, a Felvidéken szlovák, Erdélyben román, a déli területeken szerb vagy horvát, Kárpátalján ukrán. A német nyelvű rezümé, valamint a német nyelvű források bőséges közlése miatt sejtjük, hogy idegen ajkú olvasókra is számíthatott a könyv szerzője, az idegen anyanyelvű olvasók természetes igénye azonban az, hogy a történeti Magyarország városainak ne csak jelenlegi román, szlovák, ukrán, horvát, szerb nevét olvassák, hanem a magyarországi egykori német, magyar, sőt esetleg a latin neveket is.

Ezért a Magyarország határain kívül került városok nevét érdemes lett volna több nyelven közölni. A függelékben találtam erre kísérletet, úgy hiszem azonban, könnyítette volna az olvasást, s nem növelte volna feleslegesen a dolgozat terjedelmét, ha a városnév előfordulásakor több névváltozat is bekerült volna a kötetbe.

A dolgozatban rendkívül szimpatikus a tárgykör nemzetközi háttérének tárgyalása. Az erdélyi szászok balett- vagy mimosz-előadása esetében az erdélyi és magyarországi nézők közül a csak magyarul beszélők is értették a játék lényegét, de épp az erdélyi szászok miatt számtalan német trupp járta Erdély városait, s ezért a társulatok német vagy ausztriai tevékenységét is fel kell mérni, be kell mutatni. A kötet írójának szerencséje volt, mert németországi és ausztriai könyvtárakban is módja volt kutatni, s ezzel dolgozatának kiváló, nemzetközi háttérrel is tudott teremteni.

Értékes a dolgozatnak a *Hivatásos gyermekszínház a 18. századi Magyarországon* című fejezete, amely természetesen adatgazdagságával, az adatok szakszerű kezelésével tűnik ki. Az erre a fejezetre fordított terjedelem egyértelműen bizonyítja, hogy a dolgozat írója rendkívül szorgalmasan gyűjtötte össze adatait a magyarországi, erdélyi, ausztriai könyvtárakból, s az összegyűjtött adatokkal tökéletes szakszerűséggel tudott bánni.

Nyilvánvaló érdeklődéssel olvastam el a kötetnek azt a fejezetét, amelyben a gyermekszínháztudomány elméleti kérdéseiről ír. Az iskolai színháztudományról megjelent elméleti munkákat a szerző a dolgozat első fejezeteinek egyikében már megemlíttette, mégis maradt bennem némi hiányérzet. Tisztázni kellett volna bizonyos alapfogalmakat. A drámaelmélet a drámairás

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 3. szám

szabályait foglalja össze, a drámák színrevitelének azonban mások a szabályai. Bécsy Tamás szerint a színrevitel szabályait a dramaturg valósítja meg, szerinte tehát a dramaturgia a színrevitel szabályait tartalmazza. Pintér Márta egy tanulmánya részletesen beszél arról, hogy melyek azok a kéziratban maradt színreviteli szabályok, amelyek Magyarországon elérhetőek. A Pintér által felfedezett és bemutatott dolgozat részletesen tárgyalja a jelmezek milyenségét, a díszletek fajtáit, az esetleges kísérő zene specialitásait. Volt-e a színrevitelnek ilyen elmélete a gyermekszínházaknál? Ha nem lett volna, vagy egyáltalán létükről nem tudunk, akkor Pintér dolgozatát egyszerűen fel lehetett volna használni. Az az érzésem ugyanis, hogy a gyermekszínház ugyanolyan természetes díszletek, jelmezek között működött ebben a korban, mint az iskolai színház.

Ugyanennek a fejezetnek igen érdekes része lehetett volna a gesztuselmélet. Erről eddig még nem találtam és nem olvastam elméleti munkát, s így nyilvánvaló, szívesen tájékozódtam volna erről a kérdéstről alaposabban is, mert a gesztus és az arc-mimika „nyelve”, annak elmélete a rendezésből kiválóan felkészült jezsuitáknál eddigi ismereteink szerint a 17–18. században még nem volt kidolgozva.

A dolgozat egyik fejezetében a szerző a gyermekszínház műfajairól beszél. Arisztotelész úgy nyilatkozik, hogy a drámának két lehetséges műfaja van. Az egyik a tragédia, a másik a komédia. A tragédia vidáman kezdődik és szomorúan végződik, a komédia szomorúan kezdődik és vidáman végződik. A rendkívül evidens meghatározásból számunkra csak ennyi a bizonyos: a drámát két műfajra lehet felosztani a görög filozófus szerint. Horatius

ezt a műfajfelosztást elfogadja. A magyarországi drámaelmélet-írók a 17–18. században már megkülönböztetik a tragikomédiát és a komikotragédiát. Az ötödik műfaj Moesch Lukácsnál jelenik meg, ez a műfaj pedig a hellenisztikus görögöknél, a klasszikus latinoknál is különösképpen kedvelt volt: az ekloga.

A 80. lapon olvassuk, hogy „a gyermekszínház [...] a következő műfajokkal dolgozott: pantomim, balett, opera, vígopera, daljáték, színjáték, szomorújáték, komédia vagy vígjáték”. A dráma műfaját a cselekmény kimenetele dönti el. Eszerint négy, legfeljebb öt műfaj lehetséges. Megkülönböztethetjük azonban a színjátékokat a cselekményközlés jellege alapján, azaz lehet recitált, énekelt, táncolt, élőkép és vegyes. A recitált cselekményű dráma műfaja, azaz a cselekmény kimenetele szerint lehet komédia, tragédia, komikotragédia, tragikomédia. Az énekelt dráma, azaz az opera ugyanígy lehet mind a négy műfajú. A táncolt cselekményű színjáték szintén négy műfajú, s a cselekményközlés jellege alapján természetesen lehet vegyes változat is, azaz a cselekményt előadhatják szóval, azaz recitálva, énekelve, táncolva is. Az a bajom az idézett mondattal, hogy a cselekményközlés jellege alapján pantomimként és balettként besorolt mű is végződhet szomorúan vagy vígan, az opera szövegeknyvében előadott cselekmény is lehet szomorú vagy víg végződésű. A pantomim a balettnak egy fajtája, amelyben a mozgás torzul, lelassul vagy felgyorsul. Természetesen másfajta tánc a klasszikus balett, s másfajta tánc a pantomim. A pantomim a rómaiakra, sőt a görögökre visszavezethető cselekményközlés-fajta – ám hogy érvényeset lehessen mondani róla, tájékozódni kell a késő-barokk dráma

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évi évfolyam 3. szám

általános műfajtipológiájáról. A műfaj a cselekmény kimenetelét határozza meg, az opera, a pantomim és a balett szavak csak a cselekményközlés jellegére vonatkozó információkat nyújtanak, s nem a műfajra vonatkozó fogalmak. Saját kutatásaim során talákoztam több olyan színlappal, amely szerint táncosok léptek fel, nem tudok azonban arról, hogy az iskolában valaha is lett volna olyan színjáték, amely beszéddel semmit, csak tánccal fejezte volna ki a darab cselekményét. Bizonyos fogalmak jelentéstartalma idők és korok szerint változik.

A szerző is pontosan látja, hogy a 17–18. század iskolai színháza nagyon sok tekintetben rokon a gyermekszínház témakörével. Az iskolai darabokat is javarészt még gyermekkorban lévő fiatalok adták elő, ez a tevékenységük azonban nem volt rendszeres, tanévenként legfeljebb egy-két előadásra kerülhetett sor. A gyermekszínház gyermekszínesei azonban, azt hiszem, a szó teljes értelmében nem amatőr, hanem hivatásos színészek voltak, akik éppen gyermekségükkel csábították a nézőtérre az embereket. A hivatásos gyermekszínészek bizonyára kevesebb bakit követtek el, mint az iskolák kisdíákjai.

A dolgozat szakirodalmi bázisa meglepően jó, s felöli a közép-európai szakirodalmat is. A dolgozat adatgazdagsága, szakszerűsége, szerkezete, stílusa mindvégig kifogástalan. Rendkívül jók a függelék adatai, amelyek többek között pontosan jelzik, hogy jeles magyar városokban a 18. század második felében egy-egy gyermek-társulat többször is megfordult, s ezek után az iskoladráma-kutató nem csodálkozik azon, hogy az iskolai szabályzatok szinte kivétel nélkül rögzítik azt a szabályt, hogy a diák iskolán kívül színelőadást nem

láthat. Eddig a szabályzat ilyen tárgyú pontjának sok értelmét nem láttam. Most pedig kiderül, hogy a jelzett időszakban Budán, Esztergomban, Eszterházában, Győrben, Kismartonban, Komáromban, Körmenen, Körmöcbányán, Kőszegen, Magyaróváron, Nagyszombatban, Pesten, Pózsonyban, Rohoncon, Sopronban, Székesfehérvárott, Szombathelyt és Tatán fordultak meg gyermekszínesek. A fenti városok felekezeti iskoláinak tanárai joggal félthették diákjaikat ezektől a gyermekszínesekből verbuválódott vándortruppoktól, hiszen, mint az közismert, a 19. században nemcsak az olykor meggondolatlan Petőfit, hanem még a nagyon megfontolt és nagyon szülőtisztelő Aranyt is sikerült egy felnőtt társulatnak az iskolából elcsábítania. Ki tudja, hány és hány olyan városunk volt, amelyben felekezeti iskolák működtek, s az ott megforduló hivatásos vándorszínesek egy-két tanulót elcsábítottak vagy akár csak kísértésbe ejtettek.

A gyermekszínházak javarésze németül játszott. A magyar városok tekintélyes többsége többnyelvű volt a 17–18. században. A 19. század első felében Szűcs Sámuel, a jeles, miskolci naplóiíró még azt a közismert tényt fájlalja, hogy Pest városában javarészt csak német szót lehet hallani. A többnyelvűség természetesen nemcsak a felnőtteket jellemezte, hanem a gyermekeket is. Így a színpadon elhangzott német szót még a kisdíákok is értették, nem is beszélve a felvidéki vagy erdélyi németajkú polgárok gyermekeiről.

Rendkívül jó a Magyarországon fellépő berneri gyermekszínesek névjegyzéke, amelyben még arra vonatkozóan is találunk adatot, hogy a gyermekkorban a társulatba lépő színészek hány éves korukban hagyták el véglegesen a truppot. Kiváló

adatokat tartalmaz a Berner-társulat repertoárja is.

Tar Gabriella Nóra a kutatásban teljesen új s eddig önállóan soha nem tárgyalt anyagot dolgozott fel kötetében. Magyarországon és Erdélyben eddig hasonló tárgyú dolgozat nem jelent meg, s ennyire

alaposan senki nem vizsgálta ezt a témakört. Ami a kutatás módszerét illeti, arról is csak a legjobbakat lehet elmondani. Tar Gabriella Nóra könyve adatgazdagságával, világos stílusával minden dráma- és színházkutató érdeklődését felkeltheti.

Kilián István

**NAGY IMRE: ISKOLA ÉS SZÍNHÁZ.
CSOKONAI VÍGJÁTÉKAI ÉS A MAGYAR ISKOLAI KOMÉDIA**
Budapest, Balassi Kiadó, 2007, 343 l.

„Talán még majd fel akar ébredni – hadd mondjunk végre egyszer lovagiasan bókot a megcsúfolt koros hölgynek – ez a színházi Csipkerózsika.” (330.) Ezzel a Csokonai *Karnyónéjára* vonatkozó mondatdal ér véget Nagy Imre most megjelent monográfiája, s az első fejezet zárata is hasonló: a *Borka asszony és György deák*, a *Kocsonya Mihály házassága*, a *Karnyóné* 20. századi színpadra jutása alapján a szerző kiemeli, hogy „az irodalomban egy »halottnak« vélt szöveg olykor meglepő életjeleket mutathat, ami sejteti, hogy akár újjá is születhet.” (27.)

A Csipkerózsika-metaphora átfogja az egész könyvet, amely egy elfeledett (vagy soha nem is ismert?) szövegkorpust kelt életre: Nagy Imre a 18. századi iskolai vígjátékkorpust a magyar komikus hagyomány alapjaként tárgyalja, azaz be akarja emelni az irodalom-, színház- és kultúratörténeti kánonba. A szerző határozott célja, hogy bizonyítsa: az iskolai színháztörténet kezdeti, a folytatásra többirányú hatást gyakorló fejezete. A 17–18. században ugyanis (a templomi prédikációkat leszámítva) nem volt még egy műfaj, alkalom vagy vállalkozás, amely akko-

ra nyilvánosságot ért volna el, akkora hatással lett volna, mint az iskolai színháték. Ez az anyag tehát nem csak dráma- és színháztörténeti tanulságokkal szolgál; legalább ilyen fontosak e darabok eszmé- és mentalitástörténeti vonatkozásai. A rögzült – nyugodtan mondhatjuk: beragadt – kánonba azonban alig vezet út: így a legtöbb bölcsészhallgató nem egyszerűen nem ismeri e korpust, hanem még a létezéséről sem értesül. Csipkerózsika ébresztése tehát nagyon is időszerű: az elmúlt két évtizedben 157 magyar nyelvű iskolai színháték-szöveg és 44 drámaprogram látott napvilágot a *Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század* kritikai sorozatának eddigi 8 kötetében (RMDE 1–5), s a kiadatlan, mintegy 79 szöveget tartalmazó obszerváns ferences kéziratanyagból is megjelent 12 (modern helyesírású) dráma. (Ezen túl megjelent az iskolai színháztörténet összes adattára, valamint egy 13 drámát és 5 programot tartalmazó latin válogatás.)

Nagy Imre meghatározása szerint „az iskoladrámák olyan előadásra szánt drámaszövegek, amelyek az iskolai oktatás keretében, pedagógiai célok elérése érdekében, a nevelés gazdagítása céljából, hatásának fokozása jegyében születtek a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 3. szám

16–18. században” (8). Ezért *Iskola és színház* a monográfia címe, s az alcím jelzi, hogy a 18. századi vígjátékgyománymány Csokonai színpadán összegződik. Elsőként a pedagógiai rutin részét alkotó színdarab-írás és -rendezés poétikai háttérét, a komédia kritériumait tárja fel; kellő óvatossággal, hiszen az iskolai praxis állandóan felülírta a tanár mégoly alapos elméleti felkészültségét (*I. A tanodai teátrum és a komédia*). A 18. század közepétől, második felében (ebből az időszakból való a legtöbb fennmaradt szöveg) az iskolai színjáték funkcióváltása a darabíró tanárt is modern szerzővé avatta, azaz: a jelenség ezáltal része lett a hivatásos színháztörténeti narratívának is.

Nagy Imre pontosan 100 komédiát vont be a vizsgálatba: 11 jezsuita, 4 minorita, 23 piarista, 2 ferences, 1 pálos, 31 protestáns, 5 királyi tanintézetbeli ill. katolikus papneveldei darabot, 18 közjátékot, végül Csokonai 3 iskoladrámáját és 2 másik színművét. E széles mintán nyomozza tehát a magyar vígjátékgyománymányt, s így szükségképpen fölülemelkedik a felekezeti-rendi bontáson. Elsődleges érdeklődése a drámai és a színpadi nyelvek sokfélesége. E sokféleséget nem elsősorban az iskolai színjáték gyakori többnyelvűségében ragadja meg, hanem a drámai akciót is a nyelvek tusájára vezeti vissza; ennek alapvetése rögtön a II. fejezet: *A többnyelvűség tapasztalatának dramaturgiai vonatkozásai: Az iskolai vígjátékok megközelítése nyelvelméleti nézőpontból*. A tartalomjegyzéket tanulmányozva úgy tűnik, a monográfiának csupán három olyan fejezete van, amelyben nem a nyelvi vizsgálódás áll a középpontban: a jezsuita vígjátékról, a piarista Simai Kristóf munkásságáról és Csokonai *Gerson*járól szóló (sajátos ritmi-

kával: a III., V., VII.) fejezetek. E három fejezet a legjellemzőbb színi források: Molière és Plautus darabjainak legtöbbször kibogozhatatlan, együttes használatát tárgyalja. Főleg Molière-ből merít a jezsuita cselvígjáték vagy intrikusdráma (72), de a hasonlóság miatt e fejezet kitér a minorita Molière-adaptációkra is, s a hatást Besenyei *Filosofus*áig nyomozza. Ugyancsak e jezsuita fejezet figyelmeztet egy fontos pedagógiatörténeti mozzanatra: az apai, családfői tekintély az isteni és az uralkodói hatalommal analóg, ezért erősítése az oktatás egyik centrális pontja volt, s még inkább tetten érhető a jezsuita repertoár jelentős részét alkotó történelmi tárgyú, klasszicista tragédiákban. A Simait tárgyaló (V.) fejezet Molière miatt is erősen kapcsolódik a jezsuitákról szóló harmadikhoz, mert az ott tárgyalt jezsuita és minorita darabok sorába illesztve Simai munkáit kirajzolódik egy sajátos *vígjátékmodell*, hasonló dramaturgiai motívumokkal (intrika, színlelés: játék a játékban, a figurákat hitelesítő beszélő nevek stb.; 132–133). E komédiatípus, a szerzői funkció érvényre juttatásával, hosszan hat: összeköti a didaktikus iskolai aspektust az érzékenyjátékkal, s így nemcsak az 1790-es évek hivatásos repertoárjáig (és a tragédiaprogram kudarcáig) ível, hanem tovább, a reformkori vígjátékokig is. A modell kiemelt jellemzője „a szcenikai tér nyelvek találkozási terepeként való felfogása” (133), s ezzel átléptünk a szerzőt érdeklő poliglott nyelvi jelenségek területére, amely a címe szerint a Plautus *Mostellariájából* származó kísértet-motívumot nyomozó *Gerson*-fejezetnek (VII.) is a középpontjába kerül. A *Gerson* két része (*Gerson* és *Ábrahám* különállónak ható története) és a különböző nyelvi rétegeket képví-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 3. szám

selő figurái egyaránt fölvetik a többszólamúság kérdését. Itt tehát a szerzőt – bár visszakapcsol a Plautus–Molière forráshoz és elsősorban Simai Kristófhoz, mégis – „a dialógusok nyelvi heterofóniája, termékeny és gazdag szétszórtsága” (237) izgatja, s e pont jelzi, hogy Nagy Imre szerint a *Gerson* szereplőinek nyelvi diszkrepanciája majd a *Cultura* pallérozott közlésvilágában lel fel- és megoldást.

Nyilvánvaló tehát, hogy a látszólag nem a nyelvi vizsgálódásból kiinduló fejezetek is nyelvelméleti háttérbe ágyazottak. A két elméleti, nyitó fejezetet véleményem szerint két okból követi a jezsuita vígjátékról szóló: 1. a jezsuita színpadon a legerősebb a kapcsolat a barokk morális látványszínházával, amely a funkcióváltással születő komédiakorpusz fontos előzménye, és 2. ez alapozza meg a Simai kapcsán felvázolandó vígjátékmodellt. E modell leírását megelőzi a piarista komédiáról szóló IV. fejezet, amely már alcímében is a *nyelvek tusájára* hivatkozik, mert „a vizsgálendő színművekben a komikai feszültség legintenzívebb formájának az eltérő nyelvi kódokat használó, különféle beszédszólamokat képviselő szereplők mulatságos viszonya bizonyul” (83). Itt 23 piarista és néhány más komédia elsősorban azonos forrás (Plautus, Molière, Holberg) eltérő feldolgozásainak összehasonlító elemzésére ad lehetőséget, de a jelentős mintavétel előretal, a későbbi magyar vígjáték jellegzetes típusainak honosítására is.

Nagy Imre óvatosan, de határozottan foglal állást a katolikus komédia fő jellemzőit illetően: elsősorban a beszélő nevek, a figurák honosítása és a nyelvi diszperzitás mentén jelöli ki a magyar vígjátéki hagyományt; ugyanakkor nem veti el teljesen

a közjátékoknak Dömötör Tekla hangsúlyozta hatását a későbbi magyar színpadra. (127.) A recenziens nem ennyire óvatos: véleménye szerint az 1950–60-as évek kutatása a (bármit is jelentsen a szó:) *népi* gyökereket nyomozta a közjátékokban, s a 18. század populáris jelenségeit a *népivel* azonosította. Ráadásul a színjáték fogalomértelmezésében gyakran keveredett a színpadi dramatikus előadás a dramatikus népszokásokkal, s a fogalomtisztázás nem volt kitűzött cél. A régi magyar dráma sajátosságaira leginkább a 19. század végi, 20. század eleji folklórgyűjtésekből következtettek. Az időbeli eltérés a gyűjtés és a régi színjáték között legalább egy évszázadnyi, mely épp a magyar társadalom (megkésett) első modernizációjának ideje, s e tény erősen megkérdőjelezi a folklór jelenségek visszavetítésének lehetőségét, az eredmények kezelését és értékelését. Mindezzel korántsem szeretnénk kisebbiteni Kardos Tibor és Dömötör Tekla úttörő kutatásainak és publikációinak jelentőségét, s azt is hangsúlyozzuk, hogy nekik nem állt rendelkezésre az általunk már hozzáférhető hatalmas szövegtörzs. Le kell azonban szögeznünk, hogy mozgásterületet nemcsak az anyagihiány, hanem a politikai-ideológiai környezet is szűkítette.

A kötet katolikus vígjátékról szóló részét zárja a Simait tárgyaló, már említett fejezet, amelyet nyugodtan nevezhetünk részösszegzésnek. A három alfejezet közül kettő Simai hivatásos színpadon sikeres Molière-adaptációiról, továbbá – a *Zsugori* kapcsán – a magyar fősvény-feldolgozásokról szól, de a vizsgálódás elméleti hozadékát már az első alfejezet summázza, *Simai Kristóf és a kialakuló magyar vígjáték-hagyomány* címmel (s e pont vezet majd át a protestáns színjátszás vizsgálatá-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi évfolyam 3. szám

hoz). Itt tér ki ugyanis Nagy Imre az iskolai színjátszásnak a hivatásos színházhoz való bonyolult viszonyára: „a 18. század második felében keletkezett magyar vígjátékok egységes képet mutatnak ugyan abban, hogy a nyelv dramaturgiájának megfelelően világuk nyelvváltozatok tusájának terepeként, idiolektusmezőként formálódik, ám ezen a közös természetén belül két tónust, karaktert, kettős arculatot tükröznek.” (127.) Az egységesnek tekintett korpusz egyik felét elsősorban a jezsuita és a piarista szövegek alkotják, ezek a legéletképesebb darabok, ezért „az iskola kéziratossága közegéből átnyúlik az irodalmi nyilvánosság nyomtatott szövegeinek és a hivatásos színjátszás világi közönség elé tárt munkáinak szférájába”. Ide tehát túlnyomórészt (bár nem kizárólagosan) katolikus komédiák tartoznak, míg a korpusz archaikusabb, populárisabb felét alkotó, főként (de ugyancsak nem kizárólagosan) protestáns anyag „megmarad a kéziratossága keretei között, elsüllyedt, látens hagyományt képez”. A nyilvánosság, az irodalmi nyilvánosság és a nyomtatott írásbeliség egy új kultúra-fogalom kritériumai. Kiemeljük, hogy a szerző igen árnyaltan fogalmazza meg a 18. századi magyar nyelvű iskolai hagyomány és a hivatásos színháztörténet szerves összefüggésének hipotézisét, amely a könyvben a tárgyalás során határozott *tézissé* válik. A vígjátéki korpusz kánonba illesztésére irányuló szándékon túl, sejtjük, hogy a Csokonai által használt színi hagyomány felvázolása döntő lehet a Csokonai-drámák értékelése, hagyományba illesztése szempontjából. Fogalmazzunk sarkítva: meg tudjuk-e „menteni” a Csokonai-drámákat, ha a protestáns hagyományból vezetjük le; csak a szerző

személye okán, vagy önértékük okán érdekesek-e számunkra a Csokonai-drámák?

A könyv második nagy része tehát a protestáns színjátszást tárgyalja. Az indítás itt is a poétikai háttérrel keresi, a protestáns színpadon azonban radikálisabb „teória és praxis széthajlása” (175), az inkább a klasszicista hagyományokhoz kötődő katolikus színjátszással szemben a protestáns színi világban erősebbek a barokk gyökerek. A különbséget mélyíti a tény, hogy a református iskolák legjellegzetesebb színi alkalmak az examenek, a vizsgák ideje volt, s az exameni darabok speciális elvárásoknak feleltek meg. A protestáns színjátszatra térve Nagy Imre felülvizsgálja eddigi elsődleges vizsgálati szempontját, mert egy a drámákból kiolvasható „latens színjátszófogalom” (178) csaknem lehetlenné teszi a komédiák elkülönítését: „a vígjátékok különválasztása felettébb problematikusnak látszik, tiszta és egyértelmű tipizálás nem is lehetséges” (179); így az 50 protestáns dráma közül 14 (bibliai, mitológiai, moralitás- és passiójellegű) drámát ki is von a vizsgálatból (180). Az első fejezet a leggyakoribb témákat (mitológiai) és hiányokat (bibliai tárgy) tárgyalja, majd 15 (ebből egy pálos) vígjáték jellegzetes nyelvalakzatokat képviselő figuráiban rátalál a beszédalakzatok gazdag tárházára. A legjelentősebb protestáns szerző, Nagy György drámáit vizsgálva szintén a nyelvi regisztereket állítja a középpontba. Különösen indokolt e vizsgálati szempont a primér többnyelvűség esetében, továbbá a mesterség- és más vetélkedésekben. Azok a familiáris beszédformák jellemzik a protestáns szövegeket, amelyek a katolikus színdarabokból csak a közjátékokban fordulnak elő. A beszédalakzatok mint központi vizsgálati szem-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

pont alapján a zsáner- és a zsánersor-képzést is (melyet a recenzens különösen fontosnak ítél a protestáns drámákban) a nyelvalkzatok találkozásaként tárgyalja (a figurák beszédképződményekbe ágyazot-tak; 183), mivel a játékszöveget idiolektus-mezőként fogja fel.

A monográfia legmerészebb fejezetében Nagy Imre Csokonai *Culturájához* mint *examenszínházi* közelít (*VIII. Pater, puer, puella: Csokonai Culturájának nyelvi kódjai*). Az exameni darabok legfontosabb sajátosságának a szerző az iskolai és az iskolán kívüli világ kontrasztját látja, s e kontraszt leginkább a „nyelvi szembesítés”-ben (248) ragadható meg; e ponton tér át a *Cultura* „radikálisan tagolt nyelvi kontextus”-ának (252) tárgyalására. A dráma kontrasztos szerkezete centrumában Petronella áll: neki – a vizsgán a kérdésekre felelni kényszerülő *puerból* lett *puellá-nak* – kell a helyes választ megadnia, pontosabban: választania kell a kínálkozó élet-és magatartás-lehetőségek között. Ehhez Petronellának a választandó *kultúra* fogalmát és tartalmát kell meghatározni, a választék tehát a hazai gyökerű vagy az idegen eredetű kultúra.

A két Csokonai-komédia (a *Cultura* és a *Karnyóné*) közé közjátékként ékelődik a közjátékokról szóló fejezet, ahol a szerző érthetően óvatos. A közjáték jellegéből következően ugyanis erős az improvizációs elem, s a szabados hangvétel miatt sem szívesen rögzítették a textust. Ezért jóval kevesebb szöveget ismerünk, mint ami a ránk maradt drámák alapján becsülhető lenne. A közjátékok egy része bizonyosan chorus és szövegnélküli pantomimikus, allegorikus jelenet volt: ezeknek tehát nincs közük a beszédalakzatok, a nyelvi polifónia vizsgálatához. Katolikus közjá-

ték meglehetősen kevés maradt fenn, a protestáns dráma sajátos kiszélesedő jelenei pedig valóban *közjátékszerűek*, de nézetem szerint nincsenek kritériumaink, melyek alapján a közjátékká szélesedő betétjelenetek külön helyét kijelölhetnénk a színházi struktúrában; sőt – a szerző fő vizsgálati szempontrendszerét követve: – a nyelvi polifónia sem változik a főcselekmény szövegéhez képest. „Az interludium egésze [...] mint nyelvi képződmény elkülönül a főszöveg lingvisztikai természetétől” (276) – határozza meg a szerző a közjátékok sajátosságait (és láthatóan a katolikusra vonatkoztatja mindezt). A protestáns darabokban kitapintható közjátékszerű betétek nézetem szerint nem (vagy alig) különböző lingvisztikai természetűek, mint az úgynevezett főszöveg. (Ezért kérdéses az evangélikus Eszter-dráma megjelenése a listán a 268. lapon.)

A közjátékokban különösen érvényesült az iskolai színpad általános paternalista szemlélete, ezért oly sok a negatív nóialak a közjátéki jelenetekben. Az utolsó részfejezet tér ki a legizgalmasabb kérdésre: a főszöveg (főcselekmény) és a közjáték viszonyára. Egészen Serenus Zeitblomig vezet el a szerző, amikor a főcselekménynek a közjátékban megjelenő *fonák* vetületét világítja meg (297). Szellemes és szép az analógia: az idézett drámák üzenetének valóban sajátos, groteszk-parodisztikus vonulatát mutatják fel közjátékaik. Látható tehát, milyen kockázatos – mert szegényíti a szöveg-együttest – az a gyakorlat, mely a közjátékot kihalásig kihasználja a drámából, és önálló komédiaként szerepelteti. A (mai) színpadon természetesen sok minden megengedett, s a rendezők élnek is a lehetőségekkel, a szöveget publikáló kutató azonban nem mondhat le arról az összetett struktú-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 3. szám

ráról, melyet főszöveg és közjáték együttese hordoz. Ezért hivatkozunk a Dömötör Tekla szerkesztette *Régi magyar vígjátékokra*, melynek 12 komédiájából 5 a teljes kontextusából kiszakított közjáték, a legtöbb ráadásul meglehetősen bonyolult viszonyban a főszöveggel. Példaként jelezünk, hogy a *Borka asszony és György deáknak* a Nagy Imre könyvében „a lepke szárnyának fonákja”-val jelzettnél is összetettebb a viszonya a főszöveghez, a *Leoninus és Leoninához*: ugyanis míg a Leonina átkos szerelme által behálózott Meander döntésképtelen a nő ellenében, és ezért tragédiába, gyilkosságba és öngyilkosságba torkollik a cselekmény, addig György deák kellő eréllyel áll ellent Borkának, és fordítja ezzel a végkifejletet – igencsak harsány – komédiába.

Nagy Imre kitűnően szerkeszt: azért volt szükség a közjátéki fejezetre, hogy a száz komédia vizsgálatát lezáró utolsó Csokonai-darab, a *Karnyóné* „mint közjátékból »észre hozott« vígjáték” tárgyalásával következzen a poén. A kettősséget, sőt fonák- és visszája összekevert többszólamúságát kifejező *moldon*-metaforában jelöli meg Nagy Imre a darab központi jelentését (Arnold Williams meghatározásával, 316–318). Ahhoz, hogy a *Karnyónét* dilógiaként értelmezze, a darab – sajátos, de mindenképp – szerves részének kell tekintenie az előadás *kezdeteként* (eddig azt mondtuk: az előadás *előtt*) elhangzott verset, *Az Igazság' Diadalmát*. Ennek alapján beszél *felettes szövegről*, vagyis keretről. *Az Igazság' Diadalma* (preludium) és Sárközi Albert kisdíák záróbeszéde (postludium) közé interludiumként épül a Karnyó-betét. E három részből álló felettes szöveg közjátékát – fonákját – adják a Karnyó távollétében a boltban

történtek, megfelelő többszólamúsággal; de jön a következő lépés, a főszöveg és a közjáték helycseréje: a felettes szöveg válik közjátékká, s az interludiumból – Karnyóné történetéből – lesz a fődarab (324). A szellemes, ötletes drámaelemzésében a szerző hangsúlyozza, hogy a „két játék- és szövegvonulat együtt: a szín és fonákja” (324). Az elmélet ötletes, bár nem teljesen meggyőző; erős kohéziója miatt azonban nem állíthatunk vele szembe koherens álláspontot. Ezért a recenziós – a dilógia-értelmezés jegyében – csak egy árnyalatot tesz hozzá: a két szövegvonulatot Lázár hír-zagyvája tartja össze, mert ott jelentkezik együtt és egyszerre az önreflexív paródia (is); s ugyancsak fontos Karnyónénak az öngyilkosság előtti nagymonológ-paródiája, amely önreflexív is, s egyben a teljes felettes szöveg fénytöréses travesztíája. Talán itt érezhető leginkább, hogy a Nagy Imre által dilógiaként tárgyalt műegész a legszemtelenebb és a legfegyelmetlenebb fricskát adja minden hivatalos józanságnak. (Ha Festetics gróf megértette, igazolva látta, hogy nem alkalmazta keszthelyi intézményében tanárként Csokonait.)

Nagy Imre óriási anyagot vizsgáló, összetett monográfiája már a kultúra-, az irodalom- és a szövegtudomány friss szempontjainak, módszereinek alkalmazásával is legitimálja a 18. századi drámakorpusz kritikai kiadását; a jelen pillanatban ez leginkább a sajtó alá rendezőknek jelent örömet és elismerést. Reméljük azonban, nincs messze a további fordulat, és a szerző által elemzett hatalmas korpusz, a többi 18. századi színjátékkal együtt, bekerül a kultúra-, színház- és irodalomtörténeti nagyvelszelésbe.

Demeter Júlia

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi évfolyam 3. szám

BENE KÁLMÁN: MADÁCH-FILOLÓGIA (TANULMÁNYOK MADÁCH IMRE ÉLETMŰVÉRŐL ÉS A XIX. SZÁZADI MAGYAR DRÁMÁRÓL)

Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2007, 377 l.

1990 óta Madách Imre életművének honi recepciója az irodalmi legendateremtés, valamint a különféle értelmezői és kultuszközösségek szembenállásának tankönyvbe illő példáit szolgáltatja. A rendszerváltozás utáni „újraolvasók” egyik tábort az egyetemi, akadémiai kutatók adják. S. Varga Pál monográfiája az irodalomelméleti modernitás interpretációs stratégiáival próbálta oldani a Madách-szakirodalomban általános eredetkontextusra összpontosító tárgyalásmód béklyóit. „Az ember tragédiája műalkotás – és nem tételes filozófia, vallás, politikai ideológia, tudományos enciklopédia vagy más egyéb. Ha pedig műalkotás, aszerint olvasandó és elemzendő” – írja a szinoptikus kritikai kiadás közreadója, Kerényi Ferenc. De homlokegyenest más törekvésekkel is találkozunk. A műkedvelőkből, autodidaktákból, dilettánsokból toborzódó kultuszközösségek a *Tragédia* költőjében inkább prófétát, látnokot, váteszt keresnek, semmint egy irodalmi mű szerzőjét. A Madách-filológiának komoly károkat okoz ez a jelenség, és sajnálatos, hogy a költőről szóló képtelen legendák, az irodalomtudománytól nem érintett *Tragédia*-értelmezések jelentős része a Madách Irodalmi Társaság (MIT) kiadványaiban lát napvilágot. Igaz, társaságuk rendkívül zárt közösség, kívülállónak még köteteikhez is nehéz hozzáférnie, mivel ezek nem kerülnek üzleti forgalmazásba. De honlapjuk (<http://www.madach.hu/MadachIThonlap/kiadv.html>) az sejteti, elsősorban egymás műveit jelentetik meg. (Körükben legnagyobb szaktekintélynek vezetőjük, a mű-

kedvelő életrajzíró, Andor Csaba számít, akinek – mint olvasható – nemcsak regényét, hanem százegy aforizmáját és szakácskönyvét is kiadta a társaság.)

Bene Kálmán *Madách-filológiájában* többször hangsúlyozza: „Irodalmi közösem a Madách Irodalmi Társaság” (167), így tanulmánykötete a tudományos nyilvánosság számára is ízelítőt ad az ott folyó kutatás irányáról és súlyáról. Tanulmányos a könyvvel való ismerkedést az utolsó lapokkal kezdeni, ugyanis egy szakfilológiai munka esetében igen szokatlan módon hiányzik a név- és tárgymutató, valamint az irodalomjegyzék is. A tanulmányok formai hibái pedig olyan széles skálát mutatnak, hogy nehéz csendre inteni a gyanakvás ördögét: a könyv lektora, Máté Zsuzsanna bele sem pillantott Bene Kálmán Madách-dolgozataiba. A központosítás, a helyesírás és a tördelés következtelenségeiért, hibáiért, a kiadvány általános könyvészeti nivótlanágáért talán még lehetne a kiadót és a nyomdát okolni, de számos jel arra mutat, hogy mindezekért a szerző is felelős. Ugyanis Bene Kálmán *Madách-filológiáját* javarészt az MIT szimpóziумain elhangzott régebbi előadásaiából, konferencia-szövegeiből ollózta össze, és nem vette a fáradságot, hogy dolgozatait egymáshoz és a jelenhez hangolja. Ez egyrészt azt eredményezte, hogy a közölt tizenhat tanulmányban tengernyi a redundáns információ, fejezetről fejezetre sorok, egész bekezdések köszönnek vissza. Másrészt az előadások, az élő beszéd szokásos retorikai alakzatait (ismétlés, megszólítás, felszólítás, a „belső használatra”

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évfolyam 3. szám

készített rövidítések stb.) nem törölte, illetve nem helyettesítette az írott tudományos beszédmód megfelelő fordulataival. Számos helyen bekezdésenként váltakozik az egyes és a többes szám első személyű beszédmód („vélem–véljük”, „gondolom–gondoljuk” stb.). A harmadik hiányosság, a tanulmányok „időutazása” pedig komikus hatást kelt (például a szerző töretlenül a 19.-et tekinti „múlt századnak”). Anakronizmusai azonban nem mindenütt a véletlen vagy a pontatlanság szülöttei. Filológiai fejtegetéseinek egy részét (a *Tragédia* szókincséről és hiteles szövegéről írottakat) ugyanis Kerényi Ferenc kritikai kiadása feleslegessé teszi. Ezt Bene Kálmán 2007-ben úgy orvosolja, hogy néhol a távoli jövőbe helyezi a 2005-ös textológiai munkát (62, 84), másutt pedig jelzi, már értesült megjelenéséről (77, 86). Külön szót érdemel a tanulmánykötet jegyzetanyaga. A könyvészeti leírások hiányosak, következetlenek, a szerző rendszeresen él az „egyes vélemények”, a „Madách-szakirodalom”, „azok az irodalomkritikusok”, „némely elemző”, „Madách-kutatók” stb. fordulattal, de sehonnét nem tudjuk meg, kikre, milyen szakmunkákra céloz. Az is szokatlan a tudományos gyakorlatban, hogy kutató érvként egy névtelen szakdolgozójára (362), magánlevelezésére (241, 337) vagy baráti beszélgetéseire (109, 244) hivatkozzon.

A *Madách-filológia* tartalmi jegyeit vizsgálva azt látjuk, hogy Bene Kálmán koncepciójának fő tartópillére a tudományos kutatás szakmai követelményeinek semmibe vétele. Könyvének két terjedelmes tematikai egységét (*Tiszteletkörök Az ember tragédiája körül; Tallózás a Madách-életműben*) megelőzi egy személyes hangú bevezető, *Kánon-jogfosztottak* cím-

mel, amire külön felhívom az olvasó figyelmét. Ebben Bene Kálmán párhuzamosan elemzi Katona József, Madách Imre és Czóbel Minka pályáját, hogy ezzel hívja fel a figyelmet az „outsider-lét veszélyeire” (16). De ezek az irodalomszociológiát aprópénzre váltó lapok elsősorban szerzőjükről vallanak. Először is arról, hogy Bene Kálmán irodalomelméleti ismeretei mennyire felszínesek és kuszák. (Összekeveri a múlt és a jelen értelmezői közösségeit, az olvasói elvárást a szakmai kánonalkotással, az utóbbit pedig az irodalmi műhelyek fogalmával.) Ám az elméleti felkészületlenség jelein túl a sorok között más üzenetet is bujkál. Bene Kálmán mély átérzéssel ír az irodalmi „kasztok”, „klikkek” „kicsinyes érdekeinek, gyarlóságainak” (8–9) áldozatairól, azokról a Katonához, Madáchhoz és Czóbel Minkához mérhető tehetségekről, akik csupán azért kallódnak el, mert „halkan, félve kopogtatnak korunk mértékadó, iránymutatónak tekintett irodalmi műhelyeinek kapuin” (21). Nehéz elhessegetni a gondolatot, hogy a szerző önmagát is az „outsider-lét” áldozatának, a tudományos közélet katasztrofájának érzi. Ez a gyanú a későbbiekben bizonyossággá válik, ugyanis számos elejtett megjegyzése csendes sértettségről árulkodik. (Például: „Csak zárójelben jegyzem meg, hogy manapság ezek az értelmezők sajnos gyakran sem az olvasóhoz, sem a szerzőhöz nem állnak közel – legfeljebb saját pályatársaikhoz.” [77.]) „Bizonyára a tudományos intézet apparátusa ennél szélesebb spektrumot fog majd át [...]. Reméljük azonban, hogy szűkebb lehetőségeink ellenére hozzájárulhatunk...” (83.) Másutt „vitát provokál” (249), mert több éve publikált hipotézise máig nem talált szakmai visszhangra. Az

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. évfolyam 3. szám

is beszédes példa, hogy Greguss Ágost és Vajda János színikritikusi pengeváltását elfogultan ismerteti, jórészt az utóbbi éles akadémiaellenességét dokumentálva (356–357).

A tanulmánykötetet végigböngészve úgy tűnik, Bene Kálmán a tudományos outsider-lét ajándékaként végleg felmentette magát a „hivatalos”, „akadémiai” filológiai kutatások kötöttségei alól. Azonban fontos látnunk, hogy a szerző „filológiai tiszteletkörei-tallózásai” egy akadémiai szaklap olvasóközönségét (és recenzensét) hökkentik meg. Abban az irodalmi társaságban, amelyben Bene Kálmán otthonosan érzi magát, általános gyakorlat például „virtuális drámák” (14) ismertetése, csupán „feltételezhető”, „*lehetséges* szövegváltozatok” filológiai feltérképezése (82), vagy semmilyen formában nem létező művek elemzése (115). A „körünkben mások a szabályok” üzenetét egyfelől az közvetíti, hogy a kötet szerzője szinte kizárólag belső kiadványokra hivatkozik, trefásan azt is jelezve, kik a jó barátai (109, 115, 244), és büszkén arra, hogy „a társaság legaktívabb tagjai közé tartoznak a szege-diek” (88). Másrészt a keresetten szerénykedő, a „nyájas olvasó” „elnéző megértését, feloldozását” (148) kérő alaphang rendre átcsap valami lapos és modoros familiáris kedélyeskedésbe. „A férfiember pedig köztudottam némileg poligám hajlamú” (108); a költemény „elnyújtott rétestészta terjedelmével (228 sor!) is megkínózza az olvasót” (304); „ha némiképp balladai homállyal is, de sikerült felhívnom a figyelmet” (313); „Magyar jellemvonás: könnyen lelkesedünk, s könnyen felejtünk” (377). (Kívülálló számára viszsztatetsző, hogy a szerző minden alkalmat megragad, hogy az MIT vezetője, Andor

Csaba iránti bizalmát és feltétlen lojalitását kifejezze.)

Bene Kálmán filológusi tiszteletköreit három költő, Vajda János, Madách Aladár és Sík Sándor *Tragédia*-értelmezésének közreadásával kezdi. Maga az elgondolás üdvözlendő, mert kis példányszámban megjelentetett, nehezen hozzáférhető szövegekről van szó. Azonban a korai dokumentumok bemutatása a recepciótörténeti kontextus ismertetésével válna igazán értékesé. Például a három kritikában hogyan és miért nyernek újabb értelmezést a *Tragédiából* származó fogalmak (űr, mindenség, végtelenség), vagy Sík Sándor magyarázata mennyiben előfutára az elhíresült, theodicaei céllal írt interpretációknak, Prohászka Ottokárénak és Ravasz Lászlóénak. Bene Kálmán azonban úgy véli, ide „szerencsére, nem kell sok kommentár” (49), csupán középiskolás fokú szómagyarázatot közöl.

A következő fejezetek, a *Tragédia* szó-kincséről és szövegéről írottak szemléltetik legjobban a szerző legnagyobb erényét: példás szorgalmát, és legnagyobb hiányosságát: elméleti felkészületlenségét. Bene Kálmán számára a filológiai kutatás aritmetikai természetű: táblázatok, összesítések, „kis statisztikák” áradata zúdul az olvasóra. A Madách-életmű 350.000 lexikai egységét, *Tragédiájának* 4.141 sorát, 26.761 szavát, 8.896 szóalakját fíradhatatlanul összeadja, kivonja, százalékolja – mindent megszámol, ami megszámolható. Például a drámai költeményt további 72 (!) jelenetre bontja, azért csak ennyire, mert nem kívánja „túlzottan felaprózni a művet” (89). Csupán az nem derül ki: mindez mi célt szolgál. Bene Kálmán ugyanis nem képes számtanának textológiai háttérét kijelölni és eredményeit hermeneutikai kon-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2007. CXXXV. évfolyam 3. szám

textusban értelmezni. Dicséretes a *Tragédia*-szótár terve, de egy irodalmi műalkotás jelentésének történeti-fenomenológiai stabilitása erősen vitatható, ezért nyelv- és fogalomtörténeti magyarázatok nélkül a drámai költemény szókincsének mechanikus lajstromozása nemcsak semmitmondó, hanem megtévesztő is lehet. Külön kihívást jelent Madách költői nyelvének meghatározó vonása, a képzőművészet és a fogalmi stílus aporiája, illetve drámáiban a referencialitás és a beszédmód antinómiája. Az sem megoldott, mit kezdjünk a romantika lírájában mindennapos nyelvi játékokkal, anagrammatikus, adnominatív („*zúrza-var*”) alakzatokkal. Bene Kálmán valószínűleg azért nem tűnődik el táblázatainak efféle buktatóin, mert a költői nyelv és a lírai alkotások létmódjáról meghökkentően homályos és avított elképzelései vannak. Összekeveri a mű és a szöveg fogalmát, miután elmesélte, miről szól a vers, elválasztja tartalmát formájától: a „csupasz szöveget” annak „értékétől”, „szépségétől” (86). „A drámai felépítésnél a helyszínek, szereplők számbavétele, a kialakítható jelenetek elhatárolása a fontos – a költeményben az érzelmeket, gondolatokat megjelenítő költői szöveg.” (92, megismétli: 274.) „...amilyen nagy a lírikus Madách eszmei, hangulati, gondolati vonások tekintetében, olyan átlagos, néha pedig kifejezetten gyenge a versben.” (182.)

A drámai művekről írottak is a szerző elméleti tájékozatlanságáról árulkodnak. A dialógusokat prózává parafrázeálja, a szereplőket összekeveri a költővel: Lucifer-Madáchról, Ádám-Madáchról (139) ír. A *Tragédia* alakjait elkezdí hús-vér létezőknek tekinteni: rokonszenves pillanataikról, izzó gyűlöletükről, balszerencséjük-

ról ír. „...átsuhan Lucifer agyán a kétség” (120). Külön megjegyzést kívánnak Bene Kálmán tanulmányainak azon vargabetűi, amelyeket az irodalmi hermeneutika (Schleiermachertől Gadamerig) kortévesztő allegorizmusnak nevez: a szépirodalmi mű referencialitását az elemző nem más szövegekhez, hanem valós történelmi eseményekhez vagy saját jelenéhez kapcsolja. „[Évát] az Úr csempészte mellénk, mindennapi életünkbe, ebbe az eddig szerencsésen átvészelt történelmi vesszőfutásba.” (114.) „Mit is mondhatna [...] 1956-ban Lucifer? Legfeljebb felveszi a hódorsípát...” (134.) „Madách utópiája pedig a huszadik század valóságává [vált].” (140.) De ezt a referenciátévesztést látjuk Madách történelmi drámáinak (*Csák végnapjai*, *Nápolyi Endre*) és a *Tragédia* IX. (párizsi) színének bemutatásakor is.

A Madách-filológia számára sok fejtőrést okozott, hogy *Az ember tragédiájának* nincs látványos, jól dokumentálható keletkezéstörténete. Erre Bene Kálmán ismét szokatlan módon keresett gyógyírt – Madách helyett megírta az első változatot, a *Lucifer* című filozófiai költeményt (115–148). A szerző először 795 szívének kedves sort ollózott össze Lucifer színenkénti szövegeiből, majd hasonló terjedelemben tizenöt „*mese-szót és rege-szót*” költött hozzájuk, előre leírva, miről is szólnak alábbi nyisszantásai. Azonban itt nem ér véget Bene Kálmán filológiai ámokfutása. Felöltlik benne „egy nem hiábavaló játék” terve: mi lenne, ha „átalakítaná” a *Tragédiát*, és a „lírai szövegmasszából” (93, 275), a különböző „vers-embriókból” (288) ciklusokat szerkesztene. A filológust nem aggasztják poétikai merényletének következményei (a műnemváltással elvesz a drámai költeményéből a dialogicitás, a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi évfolyam 3. szám

polifónia, a viszonyváltozás), huszáros lendülettel 177 himnusz, dalt, ódát, elégiát, epigrammát szabdál össze (köztük 50 egysoros) – ezzel azt a szentenciaszerűséget, breviáriumjellegét erősítve, amely ellen százötven éve tiltakoznak a *Tragédia*-értelmezők. (Megjegyzem, a szerző ezt a játékát 2000-ben már megjelentette Szegeden: *A Tragédia dalai [Az ember tragédiája lírai ciklusokban]*, összeállította s a ciklusok, versek címét hozzágondolta: Bene Kálmán.)

De mindez csupán pyrrhusi győzelem a filológiai kutatás szabályai fölött. Mert nem terem gyümölcsöt az a parttalan módszertani szabadság, amellyel a tanulmánykötet szundikáló lektora a szerzőt megajándékozta. Amikor át kellene hidalni számháborúit, nyisszantásait, végtelennek tűnő tartalomleírásait és a hermeneutikai-értékelő szempont közötti szakadékot, Bene Kálmán hátrálni kezd. Vagy középiskolai tankönyvben is kínos, ordas nagyságú közhelyeket ír: a vers szép, „[a]zzá tesz a meghitt, őszinte érzelmek” (300); „egyfajta magyar, hübelebalázsos szplínnel [dicsekedhet]” (253). Máskor meddő metrum-leírásokkal igyekszik leplezni műelemzői tanácstalanságát, vagy a legrövidebb utat választja: „Miért szép ez a ballada? Részletes indoklásra, elemzésre itt most nincs hely...” (311.) „A vers részletes elemzésével adós maradtam...” (313), és a filológiai munkát az utókorra bízza (265, 273). Komparatistikai kísérleteiben (Madách és Georg Büchner, két *Csák*-dráma, Katona és Grillparzer) sem képes általánosabb irodalomtörténeti következtetéseket levonni, megreked a jelenetről jelenetre lépkedő egybevetésnél. A *Tragédiát* megelőző Madách-drámák (*Commodus*, *Nápolyi Endre*, *Csák végnapjai*) be-

mutatásakor csupán megpendíti, majd széles ívben kerüli azokat a témákat – például Shakespeare hatását, vagy a romantikus irónia szerepét –, amelyek önálló filológusi munkát követelnének.

Bene Kálmán kötetének egyetlen tanulmánya nevezhető tudományos igényűnek (*Egy „Madách-apokrif”*). Ebben a szerző azt állítja, hogy a Szász Károly drámájaként számon tartott *József császár* eredetileg Madách Imre kései alkotása. Érveit a szókincs és a grammatikai jegyek statisztikai feldolgozására, a közös motívumokra-szentenciákra, mondatstilisztikákra, dramaturgiai fordulatokra, végül (kissé komolytalanul) életrajzi eseményekre építi. Annak ellenére, hogy fülsértő a szerző gunyorossága, érthetetlenek Szász-ellenes indulatait, és gondolatmenete a talánok, feltételes módok, kérdőjelek erdején át vezet – meggyőzőnek is tűnhetnek „közvetett bizonyítékai”. Sajnos az ellenérveket Bene Kálmán nem tárgyalja kellő súllyal. Ha nem a református Szász Károly a dráma valódi szerzője, miért használ a katolikus Madách protestáns alakváltozatokat (keresztény)? Miért írta a *Tragédia* költője történelmi drámát II. Józsefről, mikor irtózott a Habsburgoktól, és mélységes ellenszenvvel fogadta a Bach-korszakban feltámadó jozefinizmust? Végül: a regényműfajt rosszállással szemlélő Madách a dráma megújítását a mitológiai motívumok bevonásától remélte. A jelenben és többé-kevésbé polgári miliőben játszódó *Csak tréfán* kívül minden színpadi művét a mítoszi allúziók uralják. *A Commodus*, a *Férfi és nő*, *A civilizátor*, *Az ember tragédiája* és a *Mózes* esetében ez nyilvánvaló, de a 14. században játszódó drámatrilógiájának – *Nápolyi Endre*, *Csák végnapjai*, *Mária királynő* – szerep-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2007. évi 1. kötet, 1. szám

lői is mitizált és mítoszt építő figurák. A korai halál megakadályozta az új drámai költemény, a *Tündérialom* vázlataiban sejlő tervet: egy Vörösmarty és Petőfi alakjait is felvonultató romantikus magyar (ál)mitológia kidolgozását. Valószínűtlen, hogy Madách ezzel *párhuzamosan* egy jozefinista történelmi szalondrámával kísérletezett volna. (A szerző szövegekölzléssel már megjelentette téziseit – *József császár [Madách Imre utolsó drámája?]*, Szeged, 2003 –, és most ingerülten kéri számon a szakmai visszhangot. A filológiai-textológiai szakkritikának nem feladata az „alapos gyanú cáfolata” [249].)

Bene Kálmán Madách-dolgozatainak utolsó lapjain kellemetlen meglepetés várja az olvasót. A *Ki vagyok?* című fejezet *Az ember tragédiájának* első személyű aktualizáló-parodisztikus prózai átírata. „[E]gy rendkívül kedvező árú görög utat egy kétes hírű, ám olcsóságában verhetetlen utazási irodánál fizettem be [...]. A fényhozó [...] az úton végig mellettem ült a kényelmetlen Ikaruszon [...]. Prágában [...] fegyelmet kapok bélyegzési szen-

vedélyem miatt, hogy ejaculatio praecoxom van. [...] [A]z ügynök fogyókúra csodaszerekben, mellnövesztő és potencianövelő szerekben, intimbetétekben s egyéb piperecikkekben utazott [...]. Gudbáj, London!” (318–322.) Különös, hogy sem Máté Zsuzsanna lektornak, sem a Szegedi Egyetemi Kiadónak nem tűnt fel, hogy ez az iromány csak azt bizonyítja, Bene Kálmánnak nincs se literátori tehetsége, se humora, se ízlése.

Végül titok marad, a szerző kinek szánta Madách-kötetét. Legjobb lapjain, a függelékben közölt Katona-, Vajda- és Erkel-dolgozatában sem tud átlépni egyfajta műkedvelő, tényfeltáró-leíró színvonalat. Azonban könyve ismeretterjesztésre mégsem alkalmas. A téma iránt érdeklődőnek kedvét szegik a bágyasztó tartalomleírások, és eltéved az adatok, statisztikák, táblázatok útvesztőjében. Az újdonságra nem lelő szakmai olvasót pedig okkal taszítja Bene Kálmán *Madách-filológiájának* méltatlan provincializmusa.

Balogh Csaba